

KIRIM TÜRKLERİNİN
VAROLUŞ MÜCADELESİ

KIRIM DRAMASI

KEMAL ÖZCAN

KIRIM TÜRKLERİNİN
VAROLUŞ MÜCADELESİ

KIRIM DRAMASI

KIRIM DRAMASI

KEMAL ÖZCAN

TARİH

Kemal Özcan

1971 yılında Nevşehir'in Kozaklı ilçesinde dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra 1989 yılında girdiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1993 yılında mezun oldu. Mezuniyetinin ardından aynı üniversitede 1993'de Yüksek Lisans, 1996 yılında da Doktora yapmaya başladı. 2001 yılında "Kırım Türklerinin Sürgünü" konulu teziyle doktor unvanını aldı. Yüksek Lisans yaparken aynı zamanda Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı.

2005 yılında TİKA vasıtasıyla Moldova, ardından Ukrayna'ya giderek hem araştırmalarda bulundu, hem de Türk dili ve kültürünün öğretilmesi için çalışmalar yaptı. Yurtdışı dönüşünde TİKA'da çalışmalarına devam etmeye karar veren yazar, 2007'de üniversitesindeki görevinden ayrılmıştır.

Evli ve bir kız, bir erkek çocuk babası olan yazar, Rusça bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	8
ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	11

BİRİNCİ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞINDA KIRIM TÜRKLERİNİN DURUMU

A. II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ ALMANLARIN KIRIM HAKKINDAKİ PLANLARI	19
B. ALMAN ORDUSUNUN KIRIM'I İŞGALİ VE SOVYETLERİN KIRIM'DAN AYRILIŞI	25
C. SAVAŞ SIRASINDA KIRIM TÜRKLERİ İLE ALMANLAR ARASINDAKİ MÜNASEBETLER	29
1. Kırım Dışındaki Kırım Türklerinin Faaliyetleri	29
2. Kırım'daki Türklerin Almanlarla İşbirliği	33
3. Kırım'da Alman İdaresinin Tesisi	42
D. ALMAN İŞGALİ SIRASINDA KIRIM TÜRKLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMLARI	44
E. KIZIL ORDU VE PARTİZAN (ÇETE) HAREKETLERİNDE YER ALAN KIRIM TÜRKLERİ	49
F. KIRIM'TIN YENİDEN SOVYET HAKİMİYETİNE GEÇİŞİ	55

İKİNCİ BÖLÜM

KIRIM TÜRKLERİNİN TOPYEKUN SÜRGÜNE GÖNDERİLMESİ

A. SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE YAŞAYAN BAZI TOPLULUKLARIN SÜRGÜNÜ	59
B. KIRIM'DA SÜRGÜN HAZIRLIKLARI	64
C. KIRIM TÜRKLERİNİN TOPLUCA SÜRGÜNÜ	69
1. Kırım Türkleri Niçin Sürgün Edildi?	77
2. Sürgün Edilen Kırım Türklerinin Sayısı	82
3. Sürgün Yolunda Yaşananlar	85
D. SÜRGÜNDEN SONRA KIRIM'TIN DURUMU	88
1. Kırım Türklerinden Geriye Kalan Mal Varlığı	88
2. Kırım'da Yeniden İskan Faaliyetleri	95
3. Sürgün Sonrasında Kırım'da Türk Kültürünün Tahrip Edilmesi	99

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIRIM TÜRKLERİNİN SÜRGÜNDEKİ YAŞANTILARI

A. SÜRGÜN YERLERİNE VARİŞ VE YERLEŞME	105
B. AÇLIK VE HASTALIKLARLA MÜCADELE	114
C. SÜRGÜNDEKİ KIRIM TÜRKLERİNE EV VE İŞ TEMİNİ	118
D. SÜRGÜNDEKİ KIRIM TÜRKLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL DURUMU	124
E. STALİN SONRASI DÖNEMDE KIRIM TÜRKLERİNİN VAZİYETİ	129

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KIRIM TÜRKLERİNİN YURLARINA DÖNME MÜCADELESİ

A. MÜCADELE SÜRECİNİN OLUŞUMU	143
1. Teşebbüs Gruplarının Faaliyetleri Karşısında Sovyet Devleti'nin Tepkisi	148
2. "Vatana Dönüş İçin Kırım Türkleri Gençlik Birliği" Kurma Teşebbüsleri	151
3. Oluşum Safhasındaki Teşebbüs Grubu Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi	154
B. KIRIM TÜRK MİLLÎ HAREKETİNDE YENİ BİR SAYFA	157
C. KIRIM TÜRKLERİNİN İTİBARININ İADE EDİLMESİ:	
5 EYLÜL 1967 KARARNAMESİ VE SONRASI	164
1. Bazı Kırım Türklerinin Devlet Kanalıyla Kırım'a Yerleştirilmesi	174
D. KIRIM TÜRKLERİNİN PROTESTO GÖSTERİLERİ,	
TUTUKLANMALARI VE YARGILANMALARI	179
1. Hareketin Sovyet İnsan Hakları Savunucuları ve	
General Pyotr Grigorenko ile Tanışması	179
2. Kırım Türklerinin Protesto Gösterileri: Çirçik ve Moskova Olayları	183
3. Tutuklanma ve Yargılanmalar Dönemi	187
4. Kırım Türklerinin Liderlerinden Mustafa Cemiloğlu	193
E. KIRIM TÜRK MİLLÎ HAREKETİNİN SOVYET YÖNETİMİ İLE İLİŞKİSİ	200
F. KIRIM TÜRK MİLLÎ HAREKETİNDE YAŞANAN GÜÇ KAYBI	206
G. KIRIM'A DÖNEN TÜRKLERİN DURUMLARI VE FAALİYETLERİ	210
1. Musa Mahmut'un İntiharı	218
2. Yeni Pasaport Kurallarının Kabulü	220
3. Kırım Türkleri İçin Yeni Yerleşim Yeri Planları	224

H. KIRIM TÜRKLERİNİN VATANA DÖNÜŞ YOLUNDA	
ÖNEMLİ KAZANIMLARI	227
1. Sovyetler Birliği'ndeki Siyasî Değişimin	
<i>Kırım Türklerinin Vatana Dönüş Mücadelesine Etkileri</i>	227
2. Moskova Gösterileri ve TASS Ajansının Açıklaması	232
3. Devlet Komisyonunun Faaliyetleri	238
4. Özbekistan'da Kırım Türklerine Yapılan Saldırıları	242
5. Kırım'da Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı'nın İlk Toplantısı	245
I. SOVYETLER BİRLİĞİ YÜKSEK SOVYETİNİN DEKLARASYONU VE	
VATANA DÖNÜŞ	247
J- KIRIM OTONOM SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN	
YENİDEN KURULUŞU	253
SONUÇ	259
BİBLİYOGRAFYA	264

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AFP	: Agance France Pres
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.t.	: Adı geçen tez
bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BSE	: Bol'shaya Sovyetskaya Entsiklopediya (Büyük Sovyet Ansiklopedisi)
C.	: Cilt
ÇEKA	: Çrezvıçaynyy Komitet (Olağaniüstü İşler Komitesi)
çev.	: Çeviren
d.	: Delo (Dosya)
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
f.	: Fon
Gestopo	: GEHEĞİM Staatpolizei i(Gizli Devlet Polisi)
GKO	: Gosudarstvennyy Komitet Oborony (Devlet Güvenlik Komitesi)
Gös. yer.	: Gösterilen Yer
GULAG	: Gosudarstvennoye Upravleniye Lageryami NKVD SSSR (SSCB İçişleri Halk Komiserliği'nin devlet kampları idaresi)
haz.	: Hazırlayan
HK	: Halk Komiserliği
HTS	: HRONİKA Tekuşçib Sobitey (Günlük Olaylar Kronolojisi)
KGB	: Komitet Gosudartsvennuh Bezopostnosti
Kolhoz	: Kollektivniye Hozyanizstva (Kolektif Çiftlikler)
KP	: Komünist Parti
KPSS	: Kommunističeskaya Partiya Sovetskogo Soyuza (Sovyetler Birliği Komünist Partisi)
KTMH	: Kırm Türklerinin Milli Hareketi
KTMHT	: Kırm Tatar Milli Hareketi Teşkilatı
L.	: List (Liste)
MK	: Merkez Komite
NKVD	: Narodnih Komiserat Vnutrennih Del (İçişleri Halk Komiserliği)
Nr. (No.)	: Nationalsozialitische Deutsche Arbeiterpartie (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi)
OKW	: Alman Silahlı Kuvvetler Başkomutanlığı
ÖSSC	: Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
RAN	: Rossiyskaya Akademiya Nauk (Rusya İlimler Akademisi)
RFSSC	: Rusya Federasyonu Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBKP	: Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SD	: Sicherheitsdienst (Sivil İstihbarat Teşkilatı)
SNK	: Sovyet Narodnih Komissarov (Halk Komiserleri Sovyeti)
Sotsis	: Sotsiologičeskiye Issledovaniya (Sosyolojik Araştırmalar)
Sovhoz	: Sovyetskiye Hozyaistva (Sovyet Çiftlikleri)
SS	: Schutzstaffel (Koruma Birliği)
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TASS	: Telegrammnoye Agenstvo Sovyetskogo Soyuza (Sovyetler Birliği Telgraf Ajansı)
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TsDAGO Ukraini	: Tsentralniy DERjavniy Arhiv Gromadskih Ob'yednan Ukraini (Ukrayna Merkezi Devlet Arşivi)
TsGAOR SSR	: Tsentralniy Gosudarstvenniy Arhiv Oktyabrskoy Revolyutsii SSSR (SSCB Ekim İhtilali Merkezi Devlet Arşivi)
TsK	: Tsentralniy Komitet (Merkez Komite)
vd.	: Ve diğerleri
y.	: Yaprak
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
YSP	: Yüksek Sovyet Prezidyumu (Prezidyum Verhovnogo Soveta)

ÖNSÖZ

Tarih boyunca oldukça stratejik bir öneme sahip coğrafyada bulunan Kırım ile asırlardır bu topraklar üzerinde yaşayan Kırım Türkleri, özellikle Osmanlı Devleti ve Ruslar arasında yaşanan; “bölgeye hâkim olma yarışı”ndan oldukça etkilenmişlerdir.

Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı himayesine giren Kırım Türkleri, Karadeniz siyaseti çerçevesinde bir güvenlik unsuru olagelmışlerdi. Ancak Küçük Kaynarca Anlaşması’yla (1774) Kırım’ın Osmanlı himayesinden çıkışı, sonrasında Rusya tarafından ilhakı (1783) Kırım Türklerinin kaderinde günümüze kadar sürüp gelen trajik olayların yaşanmasına sebep teşkil etmiştir.

134 yıl boyunca Rus Çarlığı tarafından ortadan kaldırılmaya çalışılan Kırım Türkleri, 1917 yılındaki Sovyet devriminden sonra da imha hareketlerine maruz kalmıştır. Çalışmamızın konusunu da Sovyetler Birliği döneminde Kırım Türklerinin maruz kaldığı kitlesel sürgün hareketi teşkil etmektedir.

Bilindiği gibi Sovyetler Birliği’nde sürgüne maruz kalan topluluk sadece Kırım Türkleri değildir. Bu vesileyle çalışmamızın; dağılan Sovyetler Birliği’ndeki milliyetler siyasetine yeni bir bakış açısı kazandıracakı ümit edilmektedir.

Bu çalışma ile Kırım’ın, II. Dünya Savaşı’nda Alman ordusu tarafından işgali, Kırım Türklerinin nasıl ve niçin vatanlarından sürgün edildiği, sürgün yerlerinde verilen hayat mücadelesi ile Kırım Türklerinin vatana dönüş için verdikleri mücadeleyi ortaya koymaya çalışacağız.

GİRİŞ

Altınordu Hanlığı'nın zayıflamasıyla Hacı Giray tarafından kurulan Kırım Hanlığı (1441-42), kısa zamanda bölgede söz sahibi bir konuma geldi. O dönemde Kırım'da etkili olan Cenevizliler ile Moskova Knezliğine karşı çeşitli mücadeleler içerisinde olan Hanlık, İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed Han'ın Karadeniz'e hakim olma siyasetinin neticesinde 1474'te Osmanlı himayesi altına girdi. Osmanlı Devleti, stratejik öneme sahip olan himayesi altındaki Kırım'ı bünyesindeki diğer eyaletler statüsüne sokmayarak farklı bir uygulamada bulundu ve Karadeniz'in kuzeyinde vukua gelen meselelerin çözümünü büyük ölçüde Kırım Hanlığının inisiyatifine bıraktı. XVI. yüzyıla kadar içişlerinde serbest kalan Kırım Hanlığı'nda, 1584'te tahta geçen II. İslam Giray zamanında Cuma hutbelerinde artık halife sıfatıyla padişahların adı okunmaya başlandı. Buna rağmen Kırım Hanları eskiden olduğu gibi kendi başlarına hareket etmeye devam ederek, 1571'de Moskova'ya baskın yapıp bazı yerlerini yakıp yıktı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin kendi çıkarları doğrultusunda izlediği siyaset sonucu Kırım Hanlığı bölgedeki diğer güçler (Rusya ve Lehistan) karşısında ağırlığını yitirmeye başladı. Bölgede gittikçe güçlenen Rus Çarlığı ise Kırım'a karşı özel bir alaka beslemekte, onu topraklarına katmanın planlarını yapmaktaydı.¹

1 Kırım Hanlığının tarihi gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz.: H. İnalçık, "Kırım", *İA*, VI, İstanbul 1993, s.741-746; M. Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, 1989; Y. Öztürk, "Kırım Hanlığı", *Türkler*, C. VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 480-513.

Nitekim 1773-74 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile Kırım Osmanlı hâkimiyetinden ayrılarak bağımsız bir devlet haline geldi ve ardından Rus Çarlığı tarafından 1783 yılında ilhak edildi. Bu ilhakı müteakip Rus Çariçesi II. Yekaterina² Doğu Avrupa ve Asya'da global ilhaka dayalı büyük bir güç olma planını uygulamaya koydu.³

Yukarı Dinyeper ile Peçora⁴ nehirleri arasında yaşayan çeşitli kavimlerin birleşmesinden meydana gelen Rus devletinin muazzam bir imparatorluk haline gelmesinde, zaptettikleri toprakları ellerinde tutabilmek için uyguladıkları siyaset tartışılmaz bir öneme haizdir. İşgale uğrayan toplulukların bir türlü karşı koyamadığı bu siyaset **"Ruslaştırma politikası"** idi. Bu politika gereği, Rusların işgal ettikleri topraklardaki yerli halkları ya tamamen imha ettikleri (Batı ve Doğu Sibiry'a'nın bir çok halkları gibi) veya yaşadıkları yerlerden zorla çıkartarak emellerini gerçekleştirdikleri bilinen bir gerçektir.⁵ Ruslar, yerlerinde bırakılan halkları Hristiyanlaştırma başta olmak üzere çeşitli kültürel erozyona uğratarak Ruslaştırma cihetine gitmişler, bölgenin en güzel ve stratejik öneme sahip yerlerine Rus göçmenlerini yerleştirmişlerdi. Ayrıca, karışık evlilik teşvik edilerek, yerli halkın Rus kadınlarla evlenmesi sağlanmış, bu şekilde bir-iki nesil geçtikten sonra yerli ahalinin büyük ölçüde ortadan kaybolması veya sonradan gelenler arasında erimesi düşünülmüştü. Ruslaştırma siyasetinin sonunda, yerli halka ait maddî ve manevî her türlü güzelliklerin **"ezelden beri Ruslara ait"** olduğu ilan edilmişti.⁶

Kırım'ın işgalinin ardından da benzer politika uygulanmaya başlandı. Rus Devleti Kırım'ın **"vahşi bir kavim"** oldu-

2 Genelde **Katerina** olarak literatürümüzde yer alan Çariçenin isminin orijinali **Yekaterina** olduğu için bunu kullanmayı uygun bulduk.

3 Aleksandr Nekriç, **Nakazannıye Narodı**, New York, Khronika, 1978, s. 153.

4 Her iki nehir de bugün Ukrayna sınırlarında bulunmaktadır.

5 "1957-1975 Senelerinde Kırım Tatarlarının Milli Hareketi", **Emel Mecmuası**, Vol 1. Sovyet Rusyadaki Kırım Tatar Milli Hareketi Organı, New York, Kırım Tatar Milli Merkezi, 1978, s. 3; Bu makale ayrıca "Kırım Türklerinde Milliyetçi Hareket (Devre 1957-1975)", çev. S. Taygan, **Emel**, S. 111-112, 1979'da yayınlanmıştır.

6 "1957-1975 Senelerinde..." , s. 4.

ğunu iddia ettiği Kırım Türklerinden temizlenmesi ve yerine “*asil bir ırkın (Slavların)*” yerleştirilmesini arzuluyordu. Bunun tahakkuk edeceği zaman ise kutsal olarak kabul ediliyordu. Bu arzunun arkasında daha büyük hedefler yatıyordu. Nitekim, bir bakıma II. Yekaterina’nın hayali olan “*Kırım –bez kırımskih tatar = Türksüz Kırım*”ın gerçekleşmesi, Karadeniz’in bir Rus gölü haline gelmesi ve “Çargorod (İstanbul)”un Rusya’nın üçüncü başkenti olması anlamını taşıyordu.⁷

Çarlık Rusyası bu amaç doğrultusunda Kırım Türklüğüne karşı eşi görülmemiş bir katliama başlamasıyla birlikte, Kırım Türklerinin büyük bir kısmı “**Ak Topraklar**” dediği Osmanlı Türkiye’sine göç etmek zorunda kaldılar. Hakan Kırımlı, bazı yıllarda son derece yüksek rakamlara erişen bu toplu göçlerin, çalışmamızın konusunu teşkil eden 1944 sürgünü dışında, Kırım Türklerinin istikbalinde en belirleyici ve aynı zamanda en tahrip edici hüviyete sahip olduğunu ifade etmekte, bir tahmine göre 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Kırım Türklerinin sayısının en az 1.800.000 kişi olduğunu belirtmektedir.⁸

134 yıl boyunca devam eden Çarlık Rusyasının bu uygulamaları, 1917 Bolşevik İhtilali ile geçici bir kesintiye uğramıştı. İhtilalden sonra Lenin, Rusya İmparatorluğunun bütünlüğünü sağlamak maksadıyla millî azınlıklara bazı tavizlerin verilmesinin gerekliliğine inanmıştı. Bu doğrultuda “**kendi geleceğini kendin tayin et**” sloganıyla sözde bağımsız veya özerk cumhuriyetlerin kurulmalarına taraftar görünmüştü. 18 Ekim 1921’de, yapılacak sosyal reformlara halkın tepkisini çekmemek amacıyla, Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağlı Kırım ÖSSC’nin kuruluşu Kırım Türkleri için bir umut ışığı olmuştu.⁹ Çünkü kurulan bu cumhuriyetin idaresi ağırlıklı olarak Kırım Türklerinin

7 Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996, s. 9.

8 H. Kırımlı, *a.g.e.*, s. 12.

9 Ann Sheehy, “Kırım Tatarları”, *Emel*, S. 69, 1972, s. 19.

eline geçmiş, Kırım Türkçesi de Rusça ile birlikte resmî dil olarak kabul edilmişti. Ne var ki bu “umut” çok kısa sürmüştü. Cumhuriyetin kuruluşunu müteakip yılda meydana gelen sunî açlık neticesinde on binlerce insan hayatını kaybetmişti. Bu açlığın ortaya çıkmasında **Toprağın Sosyalleştirilmesi Kanunu**’nun kabul edilmesi önemli rol oynamıştı.¹⁰

Kırım Türklerinin talihi, Stalin’in 1927 yılında iktidara geçmesiyle tekrar Çarlık dönemindeki acı günlerine dönmeye başladı. Bu dönemde Ruslaştırma faaliyetleri yeniden acı yüzünü gösterdi ve millî kültürün imhasına hız verildi. Özellikle Sovyetler Birliği içerisinde yer alan Müslüman cumhuriyetler üzerinde yoğunlaştırılan devlet adamları ile millî aydınların tasfiye edilerek ortadan kaldırılması Kırım’da da büyük etkiler meydana getirdi. 1930’lu yılların başlarında uygulamaya konulan kolektifleştirme çalışmaları sonucu 40-50 bin Kırım Türk köylüsü Ural veya Sibirya’ya sürüldü. Bunların akabinde, bu sefer 1936-38 yıllarında Sovyetler Birliği’nin genelinde, özellikle aydınlara yönelik uygulanan kitlesel imha hareketi yine Kırım’da şiddetli bir şekilde hissedildi. Sovyet hakimiyetinin dinmek bilmeyen bu baskıları altında ne yapacağını şaşırان Kırım Türk halkı 1941’de Alman işgaline maruz kaldı. Bu işgal bir bakıma, Rusların asırlardır hayalini kurduğu “**Türksüz Kırım**” sevdasının temellerini attı.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Kırım Türklerinin vatanlarından sürgünü hakkında kaynak olarak yakın zamana kadar en çok müracaat edilen kişi Grigoriy Burlitskiy adında eski bir Sovyet Gizli Polis Örgütü (NKVD) subayı olmuştu. O, Kırım ve Kafkasya’daki sürgün operasyonlarına katılmış ve 1950 yılında o zamanki Batı Almanya’ya iltica etmişti. 1954 yılında Amerika’nın Sesi Radyosu’nda yaptığı konuşmada yaşadıkları olayları bütün ayrıntılarıyla anlatmıştı.¹¹ Oysa bu konuyla ilgili en önemli

10 M. Alaç, “Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Kuruluşu Ve Ortadan Kaldırılışı”, *Emel*, S. 141-145, 1984, s. 52.

bilgiler Sovyet arşivlerinde saklı tutulmuştu. Ancak katı Sovyet rejimi döneminde bu belgelerden istifade etmek, yakın zamana kadar neredeyse imkansız bir hal almıştı. Ancak 1989 yılından itibaren kapıları açılan Sovyet arşivleri, sadece Kırım Türklerinin sürgünü hadisesini değil, karanlıkta kalan pek çok olayın gün ışığına çıkmasına yardımcı olmuştur.

Bu arşivlerin en önemlilerinden biri de Ukrayna'nın başkenti Kiev'de bulunan **Ukrayna Merkezi Devlet Arşivi**'dir. Kırım'ın Ukrayna'ya bağlı olması sebebiyle, özellikle 1954 yılından itibaren Kırım Türkleri ile ilgili belgeler bu arşivde muhafaza edilmektedir. Çalışmamızda oldukça önemli yer tutan bu arşive ait belgeler, özellikle Ukrayna SSC Komünist Partisi (KP) Merkez Komitesi, İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Başsavcılık, Kırım KP Bölge Komitesi, Herson, Zaporozhye KP Bölge Komiteleri gibi makamlar tarafından hazırlanan ve büyük çoğunluğu **"Gizli"** ibaresi taşıyan son derece değerli vesikalardır. Bunun dışında Moskova'da bulunan **SSCB Ekim Devrimi Merkezi Devlet Arşivi** de, özellikle Kırım Türklerinin sürgünü sırasında yaşanan olayları, sürgünler hakkındaki bazı istatistiksel verileri ihtiva etmektedir. Bu belgelerin büyük bir kısmı özellikle Rus araştırmacılar N.F. Bugay, V. N. Zemskov, M.N. Guboglo - S. M. Çervonnaya ve T. F. Pavlova tarafından yayınlanmıştır. Resmî Sovyet belgelerinde dikkati çeken önemli hususiyetlerin birisi, Kırım Türklerine karşı kullanılan ifadeler olmuştur. Kırım Türklerinden sürekli olarak **"vatana ihanet etmiş"** bir topluluk, **"Sovyet karşıtı"** gibi tabirlerin kullanıldığı bu belgelerde Sovyet yönetiminin uygulamalarını eleştirir mahiyette ifadelerle karşılaşılmamıştır. Tamamen Sovyet ideolojisini yansıtan belgeler, buna rağmen bir çok

11 İbrahim Otar, "Jenosit ve Kırım Türkleri", *Emel*, S. 22, 1964, s. 1-2; Fisher ile birlikte birçok yazar Burlitskiy'i referans göstermişlerdir; Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, California, Hoover Institution, 1978, s. 165-166.; Edige Kırmal, *Kırım'da Türk Katliamı*, çev. K. Vehbi Gül, İstanbul, Toprak, 1962, s. 28; Edige Kırmal, "Topyekün Sürgün ve Katliam", (Çevirimiçi) <http://www.kirimdernegi.org.tr>, 08.04.2000.

değerli bilgiyi ihtiva etmekte olduğu için titizlikle incelenerek değerlendirilmiştir.

Sovyet rejiminin tesiriyle Kırım Türklerinin sürgünü hakkında Sovyetler Birliği'nin son zamanlarına kadar hiçbir çalışma kaleme alınmamıştır. 1989 yılından sonra ele alınmaya başlanan Kırım Türkleri meselesi hakkında başlangıçta yazılan birkaç makaleden sonra, M. Guboglo ve S. Çervonaya'nın birlikte meydana getirdikleri **Krımskotatarskoye Natsional'noye Dvijeniye (Kırım Tatar Millî Hareketi)** adlı 4 ciltlik eser, son derece önemli bir çalışma olmuştur. Bu eser adından da anlaşılacağı üzere Kırım Tatar Millî Hareketini konu almakta ve bu toplumun sürgünü ile vatana dönüş mücadelesi hakkında yazılan en önemli kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Çalışmamızda ilk iki cildinden istifade ettiğimiz eserin ilk cildinde, Kırım Türkleri meselesinin araştırılmasında karşılaşılan kaynak sıkıntısı ele alınmakta, daha sonra Kırım Türk tarihine kısaca temas edilmektedir. Ardından sürgün operasyonu ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta, sürgünden sonra Kırım Türklerinin vatana dönüş için verdiği mücadele ile vatana dönüş süreci ele alınmaktadır. İkinci ciltte ise tamamen belgelere yer verilmektedir. Bu ciltte yer alan belgeler, resmî belgeler ve diğer materyaller olmak üzere iki bölümde toplanmaktadır. Resmî belgeler, kanunlar, kararnameler, deklarasyonlar, mahkeme kararları gibi son derece önem arz eden resmî hüviyetteki dokümanlardan oluşmaktadır. Bu belgeler dönemlere ayrılmaktadır. Bu dönemler 1917-1922, 1942-1954, 1956-1988 ve 1989-1991 yılları olarak belirlenerek önemli görülen belgelerin bir kısmı derlenmiştir. Resmî nitelik taşımayan belgelerin yer aldığı kısım da aynı şekilde dönemlere ayrılmış, ancak sadece 1942-1954 yılına ait herhangi bir belgeye yer verilmemiştir. Kırım Türkleri tarafından yayınlanan makale, bildiri, yapılan konuşma metinleri gibi dokümanların yer aldığı bu bölümde, sürgün öncesi ve sonrası Kırım Türklerine ait hiçbir belgeye tesadüf edilmemektedir.

Diğer iki ciltte ise Kırım Türklerinin vatana döndükten sonraki durumlarıyla ilgili konuları ihtiva etmektedir.

Broşçevan ve Tıgliyants tarafından hazırlanıp Kırım'da yayınlanan **İzgnaniye i Vozvraşçeniye (Kovulma ve Geri Dönmüş)** adlı eser de istifade ettiğimiz önemli araştırmalar arasında yer almaktadır. Bu çalışma Kırım'dan sürgün edilen bütün topluluklar hakkında bilgi vermekte, ancak asıl konusunu Kırım Türklerinin sürgünü ve sürgünden sonra Kırım'da meydana gelen durum teşkil etmektedir. Kırım Türklerinin kalan mal varlıkları ile sürgün yerlerinde verdikleri hayat mücadelesi hakkında (eserde Sovyet yanlısı bir tutum sergilendiği hissedilmesine rağmen) önemli bilgiler içermektedir.

Batıda ise özellikle Alan Fisher tarafından hazırlanan **The Crimean Tatars** adlı eser, çalışmamızın ortaya çıkmasında bize ışık tutan eserlerin başında gelmektedir. Aleksandr Nekriç'in eseri **Nakazanniye Narodı (Cezalandırılan Halklar)**, Sovyetler Birliği'nde meydana gelen toplulukların sürgünü hakkında dünya kamuoyunu aydınlatan ilk eserlerden biridir. Her ne kadar Rus dilinde yayınlansa da eser New York'ta basılmıştır, ayrıca İngilizce baskısı da bulunmaktadır. Yine Batılı ülkelerde Rusça olarak yayınlanan ve önemli bilgiler içeren iki eserden de çalışmamızda istifade edildi. Bunlardan biri Amsterdam'da basılan **Taşkent-skiy Protsess (Taşkent Süreci)** adını taşımakta olup, Taşkent'te gerçekleştirilen mahkemeleri ve bu mahkemelere sunulan belgeleri ihtiva etmesi açısından son derece kıymetli bir çalışmadır. **Şest Dney /Belaya Kniga (Altı Gün/Beyaz Kitap)** olarak adlandırılan ve New York'ta basılan diğer eser ise İlya Gabay ile Mustafa Cemiloğlu'nun 6 gün süren mahkeme sürecini bütün detaylarıyla anlatmaktadır. Kırım Türkleri hakkında yazılan en önemli kitaplardan biri olarak kabul edilen Edige Kırimal'ın **Der Nationale Kampf Der Krimturken** adlı eseri, özellikle II. Dünya Savaşı sırasında Kırım Türklerinin durumu hakkında müra-

caat ettiğimiz eserler arasında yer almaktadır. Yine Kırmal'ın özellikle **Dergi** dergisinde yer alan makaleleri, neşrettiği belgeler de önemli başvuru adreslerimizi teşkil etmektedir. Ülkemizde ise Kırım Türklüğünün sesi olan **Emel** dergisinde yer alan birbirinden kıymetli makaleler, bu dergide yayınlanan **Samizdat (Kendi Basım)** belgeleri, sürgünü yaşayanların hatıraları çalışmamızın seyri açısından son derece faydalı olmuştur. Teknolojinin bizlere sunduğu fırsatlardan da istifade edilerek, çevrimiçi (internet) ortamında yer alan konuyla ilgili kıymetli bilgilere ulaşılmış ve bunlardan yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞINDA KIRIM TÜRKLERİNİN DURUMU

A. II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ ALMANLARIN KIRIM HAKKINDAKİ PLANLARI

İnsanlık tarihinin en büyük ve en kanlı savaşlarından biri olan II. Dünya Savaşı, milyonlarca insanın ölümüne neden olduğu gibi, bir o kadarının da vatanlarını kaybetmesine yol açmıştı. Bu savaşın cereyan ettiği coğrafya o kadar genişti ki, Amerika, Avrupa, Asya kıtaları ateş ve kan kollarının çevrelediği ölüm çemberinin içinde kalmıştı. XX. yüzyılın ortalarında yaşanan bu dramın en acımasızca sahnelendiği yerlerden biri de Sovyetler Birliği ile bu ülke sınırları içerisinde yer alan Kırım toprakları olmuştu. Kırım, Ukrayna'nın güneyinde, Karadeniz'in kuzeyinde yer almakta ve 1921 yılında Sovyetler Birliği'ne bağlı Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC) statüsünde bulunmakta idi. Böyle bir statü içinde olan Kırım, 1935 yılında idarî bakımdan rayonlara (ilçelere) ayrılmış, burada yaşayan muhtelif unsurlar da muayyen yerlerde yoğunlaşmıştı. Kırım Türkleri daha çok Aluşta, Balaklava, Bahçesaray, Karasupazar, Kuybişev, Sudak ve Yalta rayonlarında bulunmakta idiler. Oluşturulan 25 rayonda toplam 441 yerel idarî birim bulunuyordu. Kırım Türkleri bunlardan 177'sinde, Ruslar ise 130'unda hakim durumdaydılar.¹ 1939 yılı nüfus sayımı

¹ Oleg A. Gabrielyan, Vadim P. Pyotrov, **Kırım: Deportirovanniye Grajdane Vozvraşçeniye Obusstroystvo i Sotsial'naya Adaptatsiya**, Simferopol, Amena, 1997, s. 6-7.

verilerine göre Kırım'da toplam 1.123.806 kişi yaşıyordu. Bunlar arasında en fazla nüfusu Ruslar (557.449 kişi) teşkil ediyordu. Bunu 218.492 kişi ile Türkler ve 153.478 kişi ile Ukraynalılar izliyordu. En az nüfus ise 888 kişi ile Litvan-yalılara aitti (bkz. Tablo 1):²

Eşsiz güzelliklere sahip bir tatil beldesi olmanın yanında, son derece verimli toprakları bulunan Kırım'da, değişik milletlere mensup toplulukların Stalin dönemine kadar genellikle barış ve hoşgörü içinde dostça yaşadıkları kaynaklarda belirtilmektedir. Bu durumun Stalin zamanında, Sovyet Hükümeti'nin Beyaz Rusyalı 3500 Yahudi ailesini Kırım'ın güneyine yerleştirmek istemesiyle sona erdiği anlaşılmaktadır. Bu yerleşmeye karşı çıkan Kırım Cumhuriyeti Başkanı Veli İbrahimov Stalin tarafından görevinden alındı

2 Ukrayna SSC Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı, Başsavcılık ve KGB'nin Kırım'dan sürgün edilen Tatarlar ve diğer milletlere mensup kişiler hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri P. Şelest'e gönderdikleri rapor (15 Nisan 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 12-15. Bir başka eserde çeşitli milletlere mensup insanların yaşadığı Kırım'ın II. Dünya Savaşı öncesindeki (1939) nüfusu 1.126.429 kişi olarak gösterilmektedir. Buna göre, hakim millet 558.481 kişilik nüfusuyla Ruslardı. Kırım Türkleri ise 218.879 kişi ile Rusları takip ediyordu. Daha sonra sırasıyla Ukraynalılar (154.123), Yahudiler (65.452), Almanlar (51.299), Rumlar (20.652), Bulgarlar (15.344) ve Ermeniler (12.923) yer alıyordu. V. Broşçevan-P. Tıgliyants, **İzgnaniye i Vozvrşçeniye**, Akmesid (Simferopol), Tavrida, 1994, s. 10. Başka bir rivayete göre Kırım Türklerinin nüfusu 251.000 kişi, yani toplam nüfusun %22.3'ü idi. H.D. Mustafayev, "Vozmeşçeniye Moral'nogo i Material'nogo Uşçerba, Nanesennogo Krimskotatarskomu Narodu v Hode Deportatsii: Printsipi i Podhogi", **Krimski Tatarı: İstoriya i Suçasnit (Do 50 Riççya Deportatsii Krimskotatarskogo Naroda)**, Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Kiyiv, Institute Natsional'nih Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, Kiev 1995, s. 54.

ve 9 Mayıs 1928’de idam edildi.³ Bunun üzerine Kırım Türkleri kendilerine ait olan toprakların başkalarına verilmek istenmesi ve liderlerinin idam edilmesi üzerine memnuniyetsizliklerini ortaya koydular.⁴ Bunun dışında o dönemlerde Sovyet Hükümeti’nin Kırım ve Kırım Türkleri hakkında daha değişik uygulamalara gitmek düşüncesinde oldukları da görülmektedir. Bu düşüncelerin başında ise, Stalin’in 1941 sonbaharında Kırım Türklerinin tamamını Kazakistan bozkırlarına sürmeyi tasarlaması gelmekte idi.⁵ Ancak II. Dünya Savaşı’nın başlaması ve Kırım’ın Alman orduları tarafından işgali böyle bir planın uygulanmasını engellemiştir.

Bu arada, Almanların da Kırım üzerinde Stalin dönemindeki Sovyet Rusya’nın emellerini aratmayacak planlara sahip olduğu dikkati çekmektedir. II. Dünya Savaşı arifesinde Alman devlet adamları tarafından, Kırım’ın geleceği bir kaç defa masaya yatırılmış ve şu iki görüş ortaya atılmıştı: İlki, “**Şark Meselesi**”nde Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP)’nin baş teorisyeni ve Dışişleri bürosu müdürü olan Alfred Rosenberg’in görüşüdür. Bu hususta Alfred Rosenberg, Sovyetler Birliği’ni yedi bölgeye taksim eden bir rapor hazırlamıştı. Raporda yer alan yedi bölgeden biri “**Ukrayna ve Kırım**” idi. Burada bağımsız bir Kırım devleti kurulmasından hiçbir şekilde söz edilmiyordu.⁶ Rosenberg, Kırım hakkındaki düşüncesine daha sonraları netlik kazandırmış ve “Kırım’ın ileride Tavrida adı altında müstakbel büyük Ukrayna’nın bir parçası olarak doğrudan doğruya Alman idaresi altında tutulacağını” belirtmişti.⁷ Alman

3 A. Fisher, a.g.e., s. 141. II. Dünya Savaşı öncesinde Kırım’da 89 Yahudi iskan yeri bulunuyordu, “Kırım’da Yahudi İskan Bölgeleri Kurma Planına Ait Yeni Bir Vesika”, *Emel*, S. 121, 1980, s. 40.

4 A. Nekriç, a.g.e., s. 24-25.

5 Patrick Von zur Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, çev. E.B. Özbilen, Ankara, Mavi Yayınları, 1984, s. 220; Edige Kırimal, “Kırım Türkleri”, *Dergi*, S. 59, 1970, s. 11’de Alman ordusunun Kırım’a girmesinden sonra Akmesicid (Simferopol) Şehri’nin resmi hükümet dairelerinden birinde Stalin hükümetinin daha 1941 sonbaharında Kırım Türklerini tamamen Kazakistan’a sürgün etme niyetini ortaya koyan bir belgenin ele geçirildiğini ifade etmektedir.

6 A. Fisher, a.g.e., s. 152.

7 Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies*. London-New York, St. Martin’s Press, 1957, s. 51-52, 253-254.

planlarından ikincisi ise Hitler ve Heinrich Himmler'in⁸ SSCB'nin işgal edilen topraklardaki devlet sisteminin ne olursa olsun tamamen yıkılması görüşü idi. Onlara göre milliyetçiliğin teşviki, Büyük Almanya İmparatorluğu'nun kurulması planlarına ters düşebilirdi. Bütün bunlar göz önüne alınarak, Hitler ile birlikte önde gelen bazı Alman devlet adamlarının da iştirak ettiği 16 Temmuz 1941'deki toplantıda, Kırım'ın imparatorluk toprağı olarak kabul edilmesine, onun doğrudan Reich'e⁹ bağlanmasına ve Almanlaştırılmasına karar verildi. Ayrıca Kırım'da yaşayan Ruslar, Ukraynalılar ve Tatar Türkleri başta olmak üzere herkesin buradan sürülmesi de tasarlandı.¹⁰

Görüldüğü gibi her iki devletin de Kırım Türkleri hakkındaki planları, onların Kırım'dan çıkarılması üzerine kurulmuştu. Çünkü kendilerinin Kırım ve bölgesine hakim olabilmeleri için yüzyıllardır bu toprakların sahibi olan ve Türkiye ile de organik bağları bulunan Kırım Türklerinden kurtulmaları gerekiyordu. Ancak gelişen olaylar, Almanların bu düşüncelerinin tatbik edilmesi halinde, bunun kendi çıkarları doğrultusunda olmayacağını ortaya koydu. Kırım'ın ekonomik açıdan ciddi sıkıntılar içinde bulunmasının Alman ordusu üzerinde olumsuz etki yapmasından çekinen Alman komutanlarından Hering'in ısrarı üzerine sürgün planının uygulanması ertelendi. Ancak Almanlar Kırım'ın Almanlaştırılması için mümkün olabilecek formler üretmeye de devam ettiler. Mesela Himmler, Kırım'ı SS subayları için dinlenme yerine dönüştürme arzusunu taşıyordu. Bu amaçla ulaşımın iyileştirilmesi ve Krakov-Kırım arasında ekspres demiryolu kurulması dahi tasarlanmıştı. Ayrıca, günümüzde Avusturya devleti sınırlarındaki Güney Tirol'de ikamet eden Almanların Kırım'a yerleştiril-

8 SS Teşkilatı Başkanı

9 İmparatorluk anlamına gelen bu kelime ile Hitler'in tarafından konuşmalarında sık sık kullandığı Nasyonal Sosyalist iktidar kastedilmektedir. Daha çok "Drittes Reich=Üçüncü Reich" olarak ifade edilmektedir. Birinci Reich ile Şarlman tarafından 800'de kurulup 1806'da yıkılan Kutsal Alman İmparatorluğu. İkinci Reich ile 1871-1918'e kadar süren Alman İmparatorluğu ifade olunmak istenmektedir. (çevirimiçi)<http://www.thirdreichpages.com>

10 A. Nekriç, a.g.e., s. 24-25.

mesiyle, bu bölge üzerinde İtalyanlarla yaşanan hakimiyet tartışmalarının kesin olarak çözüleceği düşüncesi de hakimdi.¹¹ Hitler'in o zamanlar *"Bu fikrin harikulade olduğunu düşünüyorum...Ayrıca Kırım'ın iklim ve coğrafya bakımından Güney Tirollüler için ideal olduğu kanaatindeyim"* dediği nakledilmektedir.¹² Rosenberg işgalin hemen başında, Aralık 1941'de, Akmesjid (Simferopol) adını Gotenberg, Akyar (Sivastopol)'ı ise Teodorichhafen olarak değiştirmeye teklif etmiştir.¹³ Uygulama imkanı bulamayan bu planlar bir tarafa bırakılarak, sonunda Kırım'ın, Orkapı (Perekop)'nın kuzeyinde kendisine bağlanan birkaç Ukrayna Bölgesi ile birlikte başına G. Fraunfeld'in getirileceği genel bir komiser tarafından yönetilmesi uygun görüldü.¹⁴

Almanların Kırım'a karşı gösterdiği bu yoğun ilginin altında başka sebeplerin de olduğu dikkati çekmektedir. Yüzyıllardan beri bu topraklar üzerinde yaşayan Kırım Türkleri ile Türkiye arasında yakın bir bağın bulunması, Alman devlet adamlarınca Türkiye'yi kendi saflarında savaşa sokabilmeleri için bir koz olarak telakki edilmişti. Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'nda Almanların yanında yer almış olması da bu umutları arttırmıştı. Kırım Türkleri ise Türkiye'nin dikkatini Sovyet hakimiyetinde yaşayan diğer Türklerden çok daha fazla çekmekteydi. Bu ise ister istemez Almanların Kırım Türklerine karşı daha ihtiyatlı davranmalarını icap ettirmekteydi. Muhtemelen bu sebepten dolayı Alman idarecileri Kırım Türklerinin yakın bir zamanda Kırım'dan çıkarılmamasını kararlaştırmışlardı.¹⁵ Kırım Türklerine yönelik bu davranış, Türkiye'yi aktif olarak Alman saflarına çekmek için bir dış politika hamlesiydi. Bu politikanın lideri ve kısmen ilham kaynağı Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen idi. Türkiye tarafında ise bu siyasetin uygu-

11 A. Nekiç, gös. yer.

12 A. Dallin, a.g.e., s. 255.

13 A. Fisher, a.g.e., s. 152. Nekiç'de yer alan bilgiye göre ise Akmesjid (Simferopol) adının Göteborg olarak değiştirilmek istendiği belirtilmektedir. bkz. A. Nekiç, a.g.e., s. 25.

14 II. Dünya Savaşının Gizli Belgeleri: Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943, İstanbul, May Yayınları, 1968, s. 80.

15 A. Fisher, a.g.e., s. 152-153; A. Dallin, a.g.e., s. 258.

layıcısı olarak General Ali Fuad Erden ile Hüseyin Emir Erkilet bulunmaktaydı. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Şükrü Saraçoğlu, Alman büyükelçisi Von Papen'e Türk devletinin resmen böyle bir harekete destek olamayacağını belirtmesine rağmen, bazı şahısların Almanlarla temasa geçmesine müsaade etmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak, 1941 sonbaharında Erden ve Erkilet Paşalar güney cepheindeki Alman taktığının öğrenilmesi göreviyle resmî olarak Kırım'ı ziyaret ettiler.¹⁶ Seyahatin askerî yönü yanında siyasî bir özelliği de vardı. Erden ve Erkilet Paşa her şeyden önce Kırım'ın ve işgal edilecek diğer Türk bölgelerinin siyasî geleceği ile ilgileniyorlardı. Erden Paşa, resmî görevi gereği oldukça dikkatli davranmak zorundaydı. Ancak Erkilet Paşa sadece General Erden'e refakat ediyordu ve resmî bir vazifesi bulunmuyordu. Onlar yaptıkları görüşmelerde özellikle Türk savaş esirlerinin durumu ile ilgilenmişlerdi. Bu durum ileride Alman ordusu bünyesinde oluşturulacak Türk lejyonlarının teşkilinde oldukça etkili olacaktı.¹⁷ Almanlar Türkiye'nin kendi yanlarında savaşa girmelerini sağlamak için bir takım cazip vaatlerde de bulunmuşlardı. Taahhütler arasında Ege denizinde bir ada ile Edirne sınırında toprak verilmesi, Türklerin yaşadığı Sovyet topraklarında bir Türk devletinin kurulması, Bakü ile geniş bir bölgenin Türklerin yönetimine ayrılması gibi hususlar yer alıyordu. Türkiye'ye verilen bu vaatlere karşılık Hitler'in "*Bakü ve Kırım'ı kimseye vermem...*" şeklindeki beyanı,¹⁸ bütün bunların birer göz boyamadan ibaret olduğunu göstermektedir.

Hitler'in bu sözlerinden de anlaşılmaktadır ki, Kırım Almanlar için büyük bir öneme haizdi. Öncelikle, Ukrayna tarafından gelebilecek tehlikelere karşı Almanların güneydeki garantisi konumunda idi. Ayrıca, Sovyet hakimiyeti altındaki bir Kırım'ın, Almanların çok değer verdiği Roman-

16 A. Nekriç, a.g.e., s. 27.

17 P. Mühlen, a.g.e., s. 80-81.

18 *Gizli Belgeler*, s. 133-134.

ya petrol sahalarına saldırı durumunda bir üs olarak kullanılması ihtimali yüksekti. Oysa endüstri ve tarım alanında oldukça mühim bir yere sahip olan Kırım'ın Almanların elinde olması Sovyet ekonomisine çok ağır bir hasar verecekti.¹⁹

B. ALMAN ORDUSUNUN KIRIM'I İŞGALI VE SOVYETLERİN KIRIM'DAN AYRILIŞI

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte hızla doğuya doğru ilerleyen Alman ordusu, Sovyetler Birliği sınırlarına kadar gelmişti. Burada Rumen birliklerinin de desteğini alan Alman ordusu, 22 Haziran 1941'de başlayan şiddetli sınır savaşlarından sonra Sovyet cephesini düşürdü. Alman kuvvetleri, Sovyet cephelerinde derin yarıklar açtı ve Sovyet ordusunu stratejik idareden yoksun bırakarak hızla ülkenin içlerine doğru ilerledi. 28 Haziran'da Minsk işgal edildi, Ekim'de ise Moskova ve Leningrad yakınlarına kadar gelindi.²⁰

Son derece hızlı ilerleyen ve ciddi bir mukavemetle karşılaşmayan Almanlar, 1941 yılı Ekim ayının sonlarına doğru Kırım yarımadasının kapısı olan Orkapı (Perekop)'ya ulaştılar. Coğrafi yapısı bakımından savunmaya çok elverişli olmasına rağmen bozguna uğramış, panik halindeki Sovyet orduları, Almanları burada da durdurmaya muvaffak olmadı. Birkaç gün sonra ise Kırım'ın başşehri olan Akmescid (Simferopol) Alman birlikleri tarafından işgal edildi. Bu esnada Sovyet radyosundan şöyle bir haber verildi: *"Sovyet birliklerinin kahramanca mukavemetine rağmen şehir düşmana terk edilmiştir"*.²¹ Böylece 30 Kasım 1941'e kadar Akyar (Sivastopol) hariç bütün Kırım Alman hakimiyetine geçti. Almanlara karşı en ciddi direniş ise sadece Odessa ve Akyar (Sivastopol) şehirlerinde gösterildi. Aralık ayı sonlarında

¹⁹ A. Fisher, a.g.e., s. 152-153.

²⁰ A. Nekriç, a.g.e., s. 7.

²¹ A. Musa, "II. Dünya Savaşı Döneminde Kırım", çev. A. Atanur, Emel, S. 140, 1984, s. 26. Böyle olmakla beraber yazar burada, Alman birliklerinin hiç bir direnişle karşılaşmadan Akmescid (Simferopol)'e girdiklerini belirtmektedir.

Sovyet komutanlığı Kerç ve Kefe (Feodosiya)'ye yeni kuvvetler çıkardı. Ancak bunlar çok kısa bir süre sonra Almanlara karşı koyamayarak geri çekilmek zorunda kaldılar.²² Almanlar Kırım Türklerine mensup kılavuzlar sayesinde önce Kerç Şehrine girdiler. Sonra yine bu kılavuzlar öncülüğünde gizli yer altı tünellerinden ilerleyerek Temmuz 1942'de Akyar (Sivastopol)'ı ele geçirdiler. Böylece Almanlar çok az bir kayıpla bütün Kırım'ı hakimiyetleri altına aldılar.²³

Anlaşıldığı kadarıyla, Almanların Kırım'a girdiklerinde halkın tepkisiyle karşılaşmaması sadece Kırım'da değil, Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde de görülen bir husustur.²⁴ Rus devlet adamı Troçki, Rus köylüsünün sadece vatanı Rusya'yı savunmak için savaşağını belirtmesine rağmen, onların komünizm uğrunda mücadele etmek istemedikleri 1941 yılında kitleler halinde Almanlara teslim olmalarından anlaşılmıştır.²⁵ 1930'lu yıllarda meydana gelen olaylardan sonra II. Dünya Savaşı esnasında Kırım Türklerinin böyle bir davranış göstermesinde, şüphesiz tarihî süreç içinde oluşan birikimin bir tesiri olmalıdır. Çünkü bu yıllarda da Kırım Türkleri, Sovyetler Birliği'ne bağlı bir Rus sömürgesi olarak yaşadıkları inancını hala taşımaktaydılar. Özellikle 1937-1938 yıllarında bütün Sovyetler Birliği'ni kapsıy kavuran “**ziyalı (aydın) kırımı**” neticesinde Kırım Türklerinin ileri gelen devlet adamları ve aydınlarının büyük çoğunluğu katledilmiş veya Sibiry'a sürülmüştü.²⁶ Bu hadiselerin bir tezahürü olarak, bütün bu baskıların sona ereceği ümidine kapılan halkın bir kısmının Almanları “**kurtarıcı**” olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, Almanların beklenen “**kurtarıcı**” olmadığı yapılan uygulamalarla kısa zamanda ortaya çıktı. Nite-

22 A. Fisher, a.g.e., s. 153. A. Dallin, a.g.e., s. 259. Odessa ve Akyar (Sivastopol) şehirlerine savaşta gösterdikleri direnişten dolayı “Sovyetler Birliği'nin Kahraman Şehirleri” nişanı verilmiştir.

23 Bu konuda bkz. Necip Abdülhamitoğlu, **Yüz Binlerin Sürgünü**, İstanbul, Boğaziçi, 1974, s. 43.

24 N. Abdülhamitoğlu, **gös. yer.**

25 Taha Akyol, **Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye 2**, İstanbul, Ötügen, 1979, s. 407.

26 A. Fisher, a.g.e., s. 153.

kim, Almanlar işgal edilen bölgelerde, bilhassa Ukrayna ve Kırım'da çalışabilir durumda olan kadın-erkek binlerce genci esir alarak Almanya'ya gönderdiler. Bunları **“doğu işçileri”** adı altında sanayi tesislerinde çalıştırdılar.²⁷ Bunun yanında yüzlerce insan ya **“komünist”** suçlamasıyla kurşuna dizildi ya da binlercesi değişik suçlardan Nikola-yev ve Akmesjid (Simferopol) şehirleri dışına kurulan esir kamplarına yollandılar.²⁸

Almanlar kısa zamanda ve oldukça kolay kazanılan bu zaferleri **“ârî ırkın üstünlüğü”** teorilerine dayandırmışlardı. Kendilerine en ufak bir direnişte bulunmayan ve onları bir kurtarıcı olarak gören halkın içinde bulunduğu psikolojik durumu ise göz ardı etmişlerdi. Halbuki işgal edilen bölgelerin insanları, bir daha Rus tahakkümüne düşmek için onlara karşı savaşmayı bile göze almışlardı. Bu doğrultuda Ruslara karşı ordu kurma taleplerinde bulunmuşlar, ancak bu istekleri reddedilmişti.²⁹ Oysa Sovyet yöneticileri Almanların elde ettiği başarılarda en önemli pay sahiplerinden birinin *“Sovyet hakimiyetine hiç bir zaman uyum sağlayamayan Türkler”* olduğunu idrak etmişler ve savaş sonrası uygulanmak üzere bazı planları hazırlamağa başlamışlardı.³⁰

Kırım Bölgesi'nde Alman kuvvetleri karşısında tutunamayacağını anlayan Bolşevik Sovyet yöneticileri, buradan kuvvetlerini çekmeye ve yarımadaı boşaltmaya başladılar. Ancak bu boşaltma esnasında, Kırım halkından bazı kimse-lerin Almanları bir kurtarıcı olarak görmesinin de etkisiyle buralarda katliama giriştiler. Bu katliam hareketi, Kırım Türklerini imha siyasetinin bir safhası olarak kabul edilmektedir.³¹ Bu aşamada Bolşeviklerin ilk olarak, Akmesjid (Simferopol)'deki NKVD kuvvetlerini çekmeden önce Kırım'da bulunan çok sayıdaki mahkumu idam ettikleri anla-

27 Müstecip Ülküsal, “Büyük Facianın 23. Yıldönümü”, *Emel*, S. 40, 1967, s. 3.

28 N. Abdülhamitoğlu, *a.g.e.*, s. 44.

29 N. Abdülhamitoğlu, *a.g.e.*, s. 43.

30 John Fischer, *Sovyet Cennetinin İcyüzü*, çev. F. Kardeş, İstanbul, 1974, s. 73.

31 Bu hususta bkz. Edige Kırımlı, “Sovyet Rusya Hakimiyeti Altında Kırım”, *Dergi*, S. 49, 1967, s. 65.

şılmaktadır. Bu hususta bir görgü tanığının ifadesindeki “Akmescid (Simferopol)’in 31 Ekim 1941’deki tahliyesinin arifesinde NKVD mensupları NKVD binasının bodrumundaki hücrelerde ve şehir hapishanesinde bulunan on binlerce mahpustan yalnız cinayet suçundan yatanları serbest bıraktılar, geriye kalan bütün mahkumları ise kurşuna dizdiler... Bolşeviklerin çekilmesinden sonra Akmescid (Simferopol) NKVD binasının bodrumundaki çok sayıda ölüniün arasında kadın ve çocuk cesetleri bulundu... 4 Kasım 1941’de NKVD mensupları Yalta şehir hapishanelerindeki bütün mahkumları da kurşuna dizdiler”³² sözleri yapılan katliamın boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.

Bolşeviklerin Kırım’da yaptığı bu katliamda sadece mahkumlar değil, hasta ve yaralı olarak hastanelerde yatan Sovyet askerleri de nasibini almıştı. Nitekim 29 Ekim 1941’de Akmescid (Simferopol) hastanesinde yatan ağır yaralı, hasta Sovyet askerleri Akyar (Sivastopol)’a nakledilmek üzere şehir garında vagonlara bindirildikten sonra 31 Ekim sabahı saat 09.00’da ateşe verilerek diri diri yakılmışlardı. Bu esnada Sovyet askerlerinin acı feryatları ile iniltileri sivil halk tarafından duyulmasın diye vagonların kapıları alelacele kapatılmıştı. 1 Kasım sabahı geriye tamamıyla yanmış olan trenin ancak külleri kalmıştı.³³ Bolşeviklerin kendi hasta ve yaralı askerlerini yakmasında, geri çekilme esnasında kendilerine yük olmalarından kurtulmak, özellikle Almanların eline düşerek onlara bilgi vermelerini önlemek gibi düşünceler rol oynamıştır.

Büyük bir ihtimalle bu tür hadiseler ister istemez Kırım’ın diğer bölgelerinde de tekrarlanmıştır. Bunun yanında Sovyet yöneticileri, Almanların eline bol malzeme ve sanayi tesislerinin düşmesine mani olmak istediler. Bu bakımdan Bolşevikler bütün sanayi kuruluşlarının ve ürünlerinin imhasını, yiyecek maddesi dolu depoların yakılmasını, su ve kanalizasyon sistemlerinin dinamitlenmesini, bü-

32 Musa, a.g.m., s. 27.

33 E. Kırimal, gös. yer.

tün elektrik, telefon hatlarının sökölmesini emrettiler. Bu durum Almanları pek etkilememiştir. Çünkü onlar her türlü ihtiyaçlarını dışarıdan getiriyor veya zaten zor durumda bulunan mahalli halktan müsadere ediyorlardı. Bu sebeplerden dolayı Alman işgalinin ilk aylarında hayat, Kırım Türkleri ve diğer Kırımlılar için çekilmez bir hal almıştır.³⁴

C. SAVAŞ SIRASINDA KIRIM TÜRKLERİ İLE ALMANLAR ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

1. *Kırım Dışındaki Kırım Türklerinin Faaliyetleri*

Daha Alman-Sovyet savaşı başlamadan yıllar önce, bir çok Türk asıllı ilim, fikir, sanat ve siyaset adamının Sovyetler Birliği'nden kaçarak Batıya sığındığı bilinmektedir. Bu kişilerden bazıları Avrupa'ya, bazıları Amerika'ya, bazıları da Türkiye'ye yerleşmişti. Bu aydınlar arasında özellikle Zeki Velidî Togan, Mehmet Emin Resulzâde, Ayaz İshâkî, Veli Kayyum Han, Mustafa Çokay, Edige Kırimal, Cafer Seydahmet vs. gibi kimseleri bilhassa zikretmek gerekmektedir. Alman orduları Sovyetler Birliği'ni işgal edince, bu gibi aydınların dışarıda yaptığı faaliyetlerin de tesiriyle, Sovyet hakimiyetindeki Türk topluluklarında ve onların dışarıdaki temsilcilerinde bağımsızlığa kavuşma ümidi doğmuştu. Sovyet rejimi ile komünizm muhalifi oldukları bilinen aydınların bir çoğu, bu gayelerine ulaşmak için Almanlarla gönüllü olarak çeşitli temaslarda bulunmuşlardı. Nitekim savaşın başlamasıyla birlikte Türkistanlı, Kafkasyalı, Kırımlı Türklerin temsilcilerinin gerekli faaliyetlerde bulunmak için Almanya'ya gitmeleri, bu münasebetlerin bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir.

Bu doğrultuda, Kırım Türkleri de Türkiye ve Romanya'da mülteci durumda bulunan üç Kırım Türk aydını vasıtasıyla Almanlarla temasa geçtiler. Bu şahıslar, on yıldan beri Romanya'da Kırım Türklerinin yayın organı olan **Emel** dergisini çıkaran Cafer Seydahmet Kırimer, Müste-

34 A. Fisher, a.g.e., s. 154-155.

cip Ülküsal ve Edige Kırimal idi. Kırimer, dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Şükrü Saraçoğlu ve Almanya Büyükelçisi Von Papen ile görüşerek, Müstecip Ülküsal ve Edige Kırimal'ın Berlin'e, oradan da Kırım'a gitmeleri hususunda anlaştı.³⁵ Zamanın önde gelen ve Türkçü kimliğiyle bilinen generallerinden H. Erkilet de, bu kişilerin Almanya'ya gitmeleri hususunda Alman elçisi Hentig'e bir mektup yazmış, bu kişilerden ve amaçlarından bahsederek Kırimal ile Ülküsal'ın Alman-Türk ortak çıkarlarını geliştirmek üzere Kırım'a gönderilmesini rica etmişti.³⁶ Ülküsal ve Kırimal, Almanlardan alınan izin doğrultusunda 27 Kasım 1941'de İstanbul'dan Berlin'e hareket ettiler. Berlin'e ulaştıklarında amaçlarını ve burada yapmak istediklerini içeren bir raporu Büyükelçi Von Schulenberg aracılığıyla Hitler'e gönderdiler. Onların hedefleri, Kırım Türklerinin Almanya'daki temsilcileri sıfatıyla bir an önce Kırım'a geçerek orada hem Almanlara yardım etmek, hem de durumu bizzat yerinde müşahade ederek Kırım Türklerinin teşkilatlanmasına yardımcı olmaktı.³⁷ Ne var ki, Ülküsal ve Kırimal Almanya'da yapmış oldukları faaliyetlerden olumlu bir sonuç elde edememişlerdi. Bu durum Ülküsal ve Kırimal'da, kendilerinin Almanlar tarafından oyalandıkları kanaatini doğurmuştu. Onlar da son bir umut olarak daha önce Türkiye'de görev yapmış olan Alman elçilerle temasa geçtiler.³⁸ Yapılan bu temaslar olumlu sonuçlar vermiş olacak ki, Şubat 1942'de Alman Dışişleri Bakanlığından Kırimal ve Ülküsal için izin çıktı. Ancak bu izinler onların beklediği gibi Kırım'a gidiş için değil, Ülküsal'ın Romanya'ya, Kırimal'ın da Polonya'ya giderek buralarda

35 Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul, Baha Matbaası, 1980, s. 298. A. Fisher, a.g.e., s. 153-154.

36 *Gizli Belgeler*, s. 50. Mektubun yazılış tarihi 27 Kasım 1941'dir.

37 M. Ülküsal, a.g.e., s. 298. E. Kırimal ise, Almanya'ya geliş amaçlarını: *“Biz buraya herhangi bir siyasi teklifte ve iddiada bulunmak için gelmedik. Almanya'nın vereceği imkan dahilinde halkımızın menfaat ve سلامتini korumak için Almanlarla işbirliği yapmak maksadıyla geldik”* sözleriyle ifade etmektedir. Bu konuda bkz. Müstecip Ülküsal, *II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası*, İstanbul, Kutulmuş Matbaası, 1976, s. 19.

38 M. Ülküsal, *Berlin Hatıraları*, s. 87.

yaşayan Kırimlı Türk aydınları ve gençleri ile görüşmeler yaparak, onların millî davalarına destekte bulunmalarını sağlamak için verilmişti.³⁹ Bu durum ise Ülküsal'ın Almanlara karşı olan ümitlerini büyük ölçüde kırmış ve onun Türkiye'ye dönmesine neden olmuştu.⁴⁰ Kırimal ise, Ülküsal'ın ayrılmasıyla meydana gelen boşluğu doldurmak için iki Kırim Türkünün Almanya'ya girmesini sağladı. Bu kişiler uzun yıllardan beri Kırimal'ın mesai arkadaşı ve daha sonra da vekili olan Dr. Abdullah Soysal ile Halim Baliç'ti. Kırimal 1942 yılı boyunca Almanya'daki Kırim Türk heyetinin sayısını 6 kişiye çıkarmağa muvaffak oldu. Ayrıca Kırim Türklerinin Alman üniversitelerinde okuyabilmeleri için burslar da temin etti.⁴¹ Alman yetkililer Kasım 1942'de Kırimal ile Halim Baliç'in Kırim'a gitmesine müsaade ettiler ise de, ileride Kırim'ın idaresinde muhtemel bir rol almalarını önlemek gayesiyle, orada herhangi bir faaliyette bulunmalarına izin vermediler. Nitekim bu şahıslar bir ay sonra Berlin'e geri gönderildiler.⁴²

Almanya'da bir Kırim temsilciliğinin açılması için faaliyetlerde bulunan Kırim Türklerinin bu istekleri, bilhassa ileride Almanya'nın Kırim Genel Komiseri olarak görev yapacak olan Fraunfeld'in duyduğu rahatsızlığın da etkisiyle sürekli olarak engellenmişti. Fraunfeld'in endişesinin, Kırim Türkleri ile ilgili hususlarda kendi yetki alanına girebilecek kararların, kurulması istenen temsilcilik tarafından alınması ihtimali olduğu tahmin edilmektedir. Bu yüzden, Fraunfeld ancak uzun bir süre sonra Temmuz 1942'de Kırimal'a, onu ve heyetini Kırim Türklerinin Almanya'daki temsilcisi olarak tanıdığını bildirmişti. Bununla birlikte, temsilciliğin sadece Kırim ile ilgili bazı ekonomik, millî meselelerde karar alma yetkisine sahip olduğunu, siyasî meselelerde ise bütün salahiyetin kendisine ait olduğunu belirtmişti. Temsilciliğin yetki alanları sınırlı olmakla beraber,

39 M. Ülküsal, *Kırim Türk-Tatarları*, s. 299.

40 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 301.

41 P. Mühlen, *a.g.e.*, s. 122.

42 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 301.

Kırım ve arkadaşlarının Alman Doğu Bakanlığı'nda etkili bir isim olan Prof. Gerhard Von Mende'nin desteğini de alarak, bu kısıtlamalara pek fazla riayet etmedikleri ve daha etkili bir şekilde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.⁴³ Kırım Temsilciliği'nin kurulmasını müteakip, Ocak 1943'te Almanya'da bir bakanlığa bağlı olarak "**Kırım Türkleri Sevk İdaresi (Leitstelle)**"nin teşkil olunduğunu görmekteyiz. Bu idarede çalışan personelin tamamının Kırım Türklerine mensup olması dikkat çekicidir. Bu birimin görevinin, Almanya ile onun işgali altındaki bölgelerde bulunan Kırım Türklerine hizmet etmek olduğu belirtilmektedir. Diğer taraftan Almanlar, Kırım Türklerinin ısrarına, Doğu Bakanlığının itirazlarına ve Kudüs Baş müftüsü Emin el-Hüseyn'in görüşlerine rağmen, "**Kırım Müftülüğü**"ne, Kırım Türklerinin dinî lideri olabilecek bir âlimin seçilmesine ise izin vermemişlerdir.⁴⁴

Almanlar, Kırım Türklerine yönelik siyasetlerinde düşükleri bazı hataları, Sovyet ordusu karşısında tamamen mağlup olduktan sonra anlamaya başlamışlardır. Nitekim, 1944 yılı yaz aylarında bu topluluğa karşı izlenen politika da yapılan değişiklikler yeni durumu izah eder mahiyettedir. Bu değişikliklerin, özellikle Almanların yenilgisiyle Kırım'ın tekrar Sovyet hakimiyetine girmesinden sonra daha belirgin bir hal aldığı görülmektedir. Bu yeni siyasetin bir tezahürü olarak, Kırım Türk Nefsi Müdafaa Taburları 17 Nisan 1944'te Kırım'dan Romanya'ya, oradan da Macaristan'a nakledildiler. 1944 sonbaharında bu taburlar, Almanya'daki "**Doğu Türk Silahlı Birlikleri**" (OstTürkischer Waffenverband) Waffen SS tümenine dahil edildiler. Adı geçen Waffen SS tümeninde Kırım Türkleri yanında, Azerbaycan, İdil-Ural, Türkistan Türk birlikleri de bulunuyordu. Bu tümendeki askerler için 25 Kasım 1944'ten itibaren Berlin'de "**Türk Birliği**" isimli Türkçe bir gazete

43 P. Mühlen, a.g.e., s. 123.

44 Edige Kırım, *Der Nationale Kampf Der Krimturken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918*, Emsdetten/Wesfalen, Verlag Lechte/Emsdetten (Westf.), 1952, s. 310-313.

çıkartılmaya başlandı. Gazete Azeri, İdil-Ural, Kırım, Türkistan Türkleri için tek bir alfabe ve dil ile yayınlanıyordu.⁴⁵

2. Kırım'daki Türklerin Almanlarla İşbirliği

II. Dünya Savaşı esnasında Alman-Rumen ordusu bünyesinde çeşitli taburlar kurulmuş ve bunlarda Kırım Türklerine mensup bazı kimseler de yer almıştı. Ancak bu kişilerin bahis konusu taburlardaki faaliyetlerine, dolayısıyla Kırım Bölgesi'ndeki diğer unsurlar ile Bolşevizm yanlılarına karşı hareketleri hakkında detaylı bir bilgiye maalesef sahip değiliz. Bu hususta Sovyet kaynakları ile Batılı kaynaklar arasında farklılıklar göze çarpmaktadır. Sovyetler Birliği'nin son dönemlerine kadar Kırım Türklerinin tamamının Almanlarla işbirliği yaptığı iddia edilirken, Batılı kaynaklar ile son devir Sovyet/Rus eserlerinde sadece bir kısım (%10) Kırım Türkünün Almanlarla işbirliği içerisinde bulunduğu söylenmektedir. Burada işbirliğinin boyutu yanında öncelikle sebepleri üzerinde durmak faydalı olacaktır.

II. Dünya Savaşı'nda Alman işgaline uğrayan yerlerdeki kavimlerin Almanlarla olan münasebetine bir çok amilin tesir ettiği dikkat çekmektedir. Bunların başında ise, Almanlar tarafından esir edilen ve esir kamplarında tutulmaların hayatta kalma isteği gelmekte idi. Bu bakımdan Almanlar esir kamplarının ağır şartlarında hayatlarından umudunu kesen Türkler için bir "şans" tanımışlardı. Bu "şans", büyük kısmı Nikolayev ile Akmesicid (Simferepol) şehirlerindeki Alman esir kamplarında bulunan Türk esirlerden müteşekkil "gönüllü muhafaza taburları" içinde yer almak, diğer milliyetlere mensup yerli halkı korumak ve partizanlara karşı mücadele etmektir.⁴⁶ Ancak bu savaş esirlerinden oluşan taburların, o dönemin şartları içinde ne kadar "gönüllü" oldukları ihtiyatla karşılanmalıdır.

45 E. Kırimal, a.g.e., s. 318.

46 E. Kırimal, "Kırım Türkleri", Dergi, S. 59, 1970, s. 11. A. Sheehy, a.g.m., s. 22.

Bunun yanında yapılan bazı propagandalar ile insanların fırsatçılığının da bu birlikteliğe zemin hazırlamış olabileceği ilk anda hatıra gelmektedir. Ancak savaşın sonlarına doğru, özellikle Almanların mağlubiyetlerinin belirginleştiği anlarda bile birlikteliğin devam etmesi böyle bir ihtimal çerçevesindeki işbirliğini oldukça zayıflatmaktadır. Sovyetler, Almanlarla ortak hareketin en önemli sebebinin feodalizm, kapitalizm ve İslâmiyet olduğu görüşünü savunmaktadır.⁴⁷ Gerçekten de din faktörü, Sovyetlerdeki Müslüman topluluklarının hayatlarında önemli bir yer tutmaktaydı. Bu hususun farkında olan Almanlar, işgal esnasında kendileriyle birlikte hareket eden topluluklara çeşitli dinî tavizler vermişlerdi. Ancak bu toplulukların asıl hedeflerinin sadece bir takım dinî tavizler elde etmek olmadığı bilinmektedir. Sovyet devriminin ardından (1917) ülkede kapitalizm ile feodalizme karşı şiddetli bir mücadele yürütüldüğü ve bu iki kavramın Sovyetler Birliği'nde neredeyse unutulmaya yüz tuttuğu göz önüne alınacak olursa, bu tür ekonomik gerekçelerden de söz etmek güç görünmektedir. Bu ülkede Sovyet rejiminden memnun olmayanların ve eskiden sahip olduğu imtiyazlara tekrar kavuşmak isteyenlerin az da olsa mevcut olduğunu düşünmek her zaman mümkündür. Ancak onların o dönemin şartlarında rejim muhalifi olarak bu sistemi değiştirmelerinin mümkün olmadığı da bir vakıdır.

Kırım Türklerinin Almanlarla aynı safta yer almalarına bir takım etkenlerin sebep olduğu bilinmektedir. Bunlardan birinin, Kırım'daki toprakların kamulaştırılarak kolhozların işletimi ve idaresine verilmesine gösterilen tepkiler olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁸ Kırım Türkleri büyük ölçüde tarıma dayalı bir toplum olarak bilinmekteydi ve sahip oldukları toprakların Sovyet döneminde ellerinden alınarak kolhoz ve sovhozların⁴⁹ işletimine verilmesi onların

47 P. Mühlen, a.g.e., s. 195.

48 A. Nekriç, a.g.e., s. 30.

49 1920 yılından sonra Sovyetler Birliği'ndeki tarım arazileri, Sovyet ekonomi siyasetinin bir uygulaması sonucu tamamen kollektifleştirilerek kollektif işletmeler (kolhoz) ve devlet işletmeleri (sovhoz) olarak kullanılmıştır.

iktisadî yapılarında gerçekten de büyük tahribata yol açmıştı. Diğer taraftan Kırım Türklerinin Almanlarla bu tür bir birliktelik içinde bulunmasının tarihî bir takım gerekçeleri de bulunmaktaydı. Bilindiği üzere Kırım Türkleri, Çarlık Rusyası tarafından ilhak edildiğinden beri çok ciddî baskı ve sıkıntılara maruz kalmışlardı. Bu baskılar Sovyet hakimiyeti altına girildikten sonra da devam etmişti. Özellikle 1930'lu yıllarda, bütün Sovyet topraklarında olduğu gibi Kırım'da da cereyan eden, Stalin dönemi şiddet olaylarının en bariz tezahürlerini teşkil eden hadiseler, Kırım Türklerinin artık tam bir Sovyet sömürgesi altında yaşadıklarını idrak etmeleri için kâfi gelmişti. Nitekim bu dönemde meydana gelen şiddet olaylarının sonucu olarak, 1941 yılına gelindiğinde Sovyet toplumu ile Kırım Türklerinin önde gelen şahsiyetleri ya öldürülmüş veya Sibirya'ya çalışma kamplarına gönderilmişti. Aydınlarını kaybetmenin acısıyla Kırım Türkleri ve Sovyet tahakkümü altında yaşayan birçok topluluk, Alman ordusunun Sovyetler Birliği topraklarına girmesiyle umutlanmıştı. Sovyet topraklarında hızla ilerleyen Alman orduları kısa süre sonra Kırım'a girmiş, Kırım'daki diğer milletlerin mensupları gibi bazı Kırım Türkleri de kurtarıcı olarak gördükleri Almanları sevinç gösterileriyle karşılamışlardı.⁵⁰

Almanların Kırım'ı işgalini müteakiben bir kısım Kırım Türkü, geçmişteki olayların da tesiriyle Bolşeviklere karşı savaşmak için kendilerine silah verilmesi talebiyle Almanlara başvurdu. Zaten Almanlar da bölgeyi ve yerel halkı iyi tanıyan Kırım Türk halkının kendi tarafında yer almasını istiyordu. Almanlar ayrıca, savaş kabiliyetleriyle bilinen Türklerin D Özel Görev Birliği ile birlikte partizan çetelerine karşı mücadele etmeleri için **Kırım Türk Nefsi Müdafa-a Taburlarının** kurulmasını planlıyordu.⁵¹ Nitekim, 2 Ocak 1942'de yapılan bir toplantı sonunda Alman ordusuna Kı-

50 A. Fisher, a.g.e., s. 153.

51 G.A., Litvin, "Krimsko-Tatarskiye Formirovaniya: Dokumenti Tret'yevo Reyha Svidetelsvuyet", *Vayenno-İstoriçeskiy Jurnal*, S. 3, Moskva, 1991, s. 89-95.

rım Türklerinden gönüllü askerler alınması kararlaştırıldı. Bu vazife SS şefi Ohlendorf idaresindeki D Özel Görev Birliğine tevdi edildi.⁵² D Özel Görev Birliği tarafından kısa zamanda, Alman komutanlar idaresinde Kırım Türk askerlerinden oluşan Nefsi Müdafaa Taburları teşkil edildi. Bu taburlardaki Kırım Türk askerleri alt rütbeli Alman askerleri kadar ücret ve yiyecek alacaklardı. Bu bakımdan onlara rütbesiz Alman üniforması ile silah olarak piyade tüfekleri verildi.⁵³

Nefsi Müdafaa Taburlarını bünyesinde barındıran D Özel Görev Birliğinin yapmakla yükümlü olduğu hususlar şunlardı:

- Özellikle Kırım'ın kuzey kısmındaki Türk köylerinde halkın etnografik özellikleri hakkında çalışmalar yapılması;
- Orduya asker alımlarının mümkün olduğunca iyi yürütülmesi, siyasî faaliyetlerin kontrol edilmesi ve gerekli kayıtların yapılması için D Özel Görev Birliği temsilcileri ile Kırım Türklerinin güvenilir şahıslarından bir komisyon kurulması;
- Esir kamplarından gönüllü asker toplanması için ilgili bölümlerle temasa geçilmesi;
- Alman ordusuna girmek isteyen Kırım Türklerinin işten muaf tutulması;
- Kırım Türk Nefsi Müdafaa Taburlarındaki askerlerin eğitilmesi, yerleştirilmesi, sevk ve idare edilmesi için hazırlıklar yapılması;
- Kırım Türk askerlerinin, partizanların faaliyet gösterdikleri tehlikeli bölgeler başta olmak üzere belirli köylerde konuşlandırılması.⁵⁴

3 Ocak 1942'de Akmesid (Simferopol) Şehrinde, Sovyet ordusuna karşı birlikte mücadele etmek için Kırım Türkle-

52 Broşçevan-Tıgliyants, *a.g.e.*, s. 34.

53 G.A. Litvin, *a.g.m.*, s. 90. N. Abdülhamitoğlu ise, bu taburların I. Dünya Savaşı'nda kullanılmış, tamamen eski Belçika tüfekleri ile teçhiz edildiğini belirtmekte ve diğer unsurlardan teşkil olunan taburlara Alman üniforması, silahları verildiği halde, bu taburlara bir zamanlar Belçika'dan getirilmiş olan elbiselerin dağıtıldığını ifade etmektedir. Bkz. N. Abdülhamitoğlu, *a.g.e.*, s. 45.

54 G.A. Litvin, *a.g.m.*, s. 91.

rinin Alman ordusuna kabul edilmeye başlanması münasebetiyle, Alman yetkililer ile Kırım Türk temsilcilerinin katıldığı bir toplantı yapıldı. D Özel Görev Birliği'nin konuşlandığı binada düzenlenen toplantıya bu birliğin komutanı SS Albayı Ohlendorf başkanlık etti. Almanlar adına D Özel Görev Birliği'nden SS Yarbay Zeibert, SS Binbaşı Dr. Braun, Schultz, Schubert ve Teğmen Kek'in katıldığı toplantıya, Kırım Türkleri adına Abdurreşidov, Kermençikli, Osmanov, Setullah, Devletov, Fazıl, Kaybullu, Klebleyev, Şulik, Gafarov, Tabiyev ve Musafar adlı şahıslar iştirak etmişlerdi. Ohlendorf'un toplantının açış konuşmasında, Kırım Türklerinin topraklarını koruma taleplerinin Alman ordusu tarafından kabul edildiğini bildirmesi üzerine, orada bulunan Kırım Türklerinin bu habere çok sevindikleri, hatta 60 yaşındaki Ennan Setullah'ın bizzat kendisinin silahlı mücadeleye hazır olduğunu ifade ettiği belirtilmektedir.⁵⁵

Bu toplantının ardından 4 Ocak 1942'de, Alman ordusuna katılmak isteyen Kırım Türk gönüllülerin kayıtlarına başlandı. Almanlar tarafından, Kırım Türklerinin orduya katılımlarını artırmak için *"Kırım Türkleri milletini ve vatanını korumak üzere Bolşevizme karşı Alman kuvvetleriyle birlikte mücadele etmek istiyor"* mealinde, güya Kırım Türk liderlerinin söylediği ifade edilen afişler hazırlanarak halkın dikkatini çekecek yerlere asıldı.⁵⁶

Nefsi Müdafaa Taburlarına katılan Kırım Türk askerlerinin mevcudu hakkında da maalesef kesin bilgilere sahip değiliz. Bu taburlar içerisinde yer alan Kırım Türklerinin sayısı, Almanlar tarafından daha çok propaganda maksadıyla, Sovyet makamları tarafından ise Kırım Türklerine karşı uygulanan baskıları haklı göstermek gayesi ile oldukça yüksek gösterildiği bilinmektedir.⁵⁷ Bu hususta umûmen zikredilen rakam yaklaşık 20.000 kişidir. Kırım Türklerinin o zamanki nüfusunun yaklaşık 200.000 kişi olduğu

55 G.A. Litvin, *gös. yer.*

56 G.A. Litvin, *a.g.m.*, s. 90.

57 Walter Kolarz, *"Sovyetler Birliği'nin Milliyetler Politikası ve Kırım Tatarları"*, çev. İ. Yıldırım, *Emel*, S. 157, 1986, s. 15.

kabul edilirse, bu sayının toplam nüfusun %10'una tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu konuda Alman tarihçi Hoffman'ın, bu 20 bin kişiden 6 bininin toplam 203 yerleşim yerinden, 4 bininin Akmesid (Simferopol), Canköy, Herson ve Nikolayev'deki esir kamplarından, 9 bin kişinin ise polisiye müfrezeleri olarak toplandığını belirttiği kaynaklarda yer almaktadır.⁵⁸ Alman askerî belgelerine göre ise, 203 yerleşim yerinden ve 5 esir kampından toplanan gönüllü sayısının 9255 kişi olduğu görülmektedir.⁵⁹ Buradan anlaşıldığı kadarıyla bu taburlar 5655'i gönüllü, geri kalan 3600'ü ise esir kamplarından toplanan askerlerden oluşmaktaydı (bkz. Tablo 2). Bunun yanında, çoğu zaman

58 *Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye*, ed. S. G. Agacanov, A.N. Saharov, Moskva, Mısl, 1988, s. 83.

59 G.A. Litvin, *a.g.m.*, s. 92-93. Bu hususta ayrıca P. Mühlen, gönüllülerin sayısının bir ara 20 bin kişiye ulaştığını belirtmektedir. P. Mühlen, *a.g.e.*, s. 186. E. Kırmaı, Bolşeviklere

“**Tatar Taburları**” olarak adlandırılan askerî teşekküllerde diğer unsurlara mensup kişilerin de yer aldığı, dolayısıyla bu kişilerin mevcudunun Kırım Türklerine ilave edilmesi de söz konusudur.⁶⁰

Kırım’da teşkil edilen taburların tamamının nerelerde konuşlandırıldıklarına dair kesin bir bilgi de mevcut değildir. Bununla beraber bazı taburların sayısı ve konuşlandırıldıkları yerler hakkında bir takım malumat bulunmaktadır. Bu

karşı silahlı mücadeleye katılan Kırım Türklerinin toplam sayısının 1942-1944 yıllarında 8000 ile 20000 asker olarak değiştiğini belirtiyor ve bu taburların Nisan 1944’e kadar Kırım’da kaldıklarını, özellikle yarımada’nın dağlık kısımlarında faaliyet gösteren Sovyet partizanlara karşı savaştıklarını ifade ediyor. **National Kampf**, s. 305. M. Ülküsal 14 batalyon ve 4 bin kişilik bir gruptan bahseder. **Berlin Hatıraları**, s. 108-109. Broşçevan ve Tıgliyants’a göre, bu tür gönüllü teşekküller 200-300 kişilik 10 tabur ve 14 bölükten oluşuyordu. Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 35. A. Nekriç eserinde kendi köylerini korumak için “Yerel” Nefsi Müdafaası Taburlarına katılanlardan bahsediyor ancak bir sayı vermiyor. **a.g.e.**, s. 32-33.

60 Bu hususta bkz. A. Nekriç, **a.g.e.**, s. 30.

bilgilere göre Akmescid (Simferopol)'de 100 kişilik bir tabur, Büyük Onlar'da 137 mevcutlu ve 3 takımdan oluşan bir tabur, Baksan'da 125, Molbay'da 150, Bahçesaray'da 85, Aluşta'da 100, Yalta'da 175 kişilik taburların konuşlandırıldıkları görülmektedir.⁶¹ (bkz.: Tablo 3)

Daha önce zikredildiği gibi (bkz. sayfa 20) bu taburların asıl kuruluş gayesi, Kırım Bölgesi'nde Sovyet partizanlarına karşı mücadele etmek ve yerleşim yerlerindeki diğer halkı onların saldırılarından korumaktır. Sovyetler nazarında ise bu taburlar tabii olarak kendilerine karşı mücadele etmekteydi. Bu durumun bir tezahürü olarak Sovyet makamları, bahis konusu taburlarda yer alan Kırım Türklerinin aynı zamanda Almanların infaz taburlarında da görev aldıklarını düşünmekte ve bunların operasyonlarıyla 88 bin sivilin öldürüldüğünü, 85 bin kişinin de Almanya'ya sürgün edildiğini öne sürmekteydiler.⁶²

Bir kısım Kırım Türkünden oluşan bu “gönüllü” taburların, Almanlar açısından önemli sayılacak başarılar kazandıkları bilinmektedir. Yapılan çatışmalarda bir çok ölü ve yaralı veren Kırım Türklerinden pek çok asker ile subay Almanlar tarafından nişan ve madalyalarla da taltif edilmişti. Bazı taburlar ise, Alman ordusunun 1944 yılında Kırım'dan çekilmesinden sonra Alman birlikleriyle beraber doğu cephesinde Macaristan ve Slovakya'daki askerî harekâta iştirak etmişlerdi. Burada da Kırım Türk asker ve subayları Alman ordusu adına ciddî hizmetlerde bulunmuşlardı.⁶³ Alman yetkililer de, Kırım Türk temsilcileriyle yaptıkları görüşmelerde Nefsi Müdafaa Taburlarında görev alan Türk askerlerinin bu tür hizmetlerinden duydukları memnuniyetlerini dile getirmişlerdi.⁶⁴

Bunun yanında, Kırım Türklerinin “gönüllü” taburlarda yaşadıkları sıkıntılardan, baskılardan, şiddet olayların-

62 Bu konu için bkz. Abcelilov, Hocametov, Kurtveliyev ve diğerlerinin muhakemeleri hakkında rapor –Gizli- (19 Temmuz 1972), TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 549, y. 30-32. Ayrıca Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 35; Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye, s. 91'de bu hususta bilgi bulunmaktadır.

63 Musa, a.g.m., s. 28.

64 Bkz. M. Ülküsal, Berlin Hatıraları, s. 49-50.

dan da bahsedildiğini görmekteyiz. Mesela, bu taburlarda toplanan Kırım Türklerinin bir kısmının aslında gönüllü olmadıkları, kaderlerine boyun eğerek başlarına gelenlere karşı sessiz kaldıkları, ayrıca **“Nefsi Müdafaada bulunanlar”** arasında ne bir coşkunluk, ne de aşırı bir düşmanlık duygusunun hakim olduğu ifade edilmektedir.⁶⁵ Ayrıca bir Türk köyünde, Almanların Kırım Türklerinin **“gönüllü”** olarak kaydolmalarını istedikleri, Ablakim Kandar adlı bir köylünün bunu reddetmesi üzerine bir Alman subayı tarafından hemen oracıkta, herkesin gözü önünde kurşuna dizildiği şeklinde bir olay da rivayet olunmaktadır. Bununla birlikte Almanların bu **“gönüllü”** ve Nefsi Müdafaada Taburlarında yer alan askerlere güvenmedikleri, onları sürekli takip ettikleri, içinde bulundukları durumdan memnun olmayanları acımasızca ortadan kaldırdıkları da belirtilmektedir. Bunun bir tezahürü olarak, Mart 1943’te Akmesid (Simferopol)’de içlerinde 60 kişilik **“gönüllü”** ve **“Nefsi Müdafaacı”** askerlerin de bulunduğu 270 kişi kurşuna dizilmişti.⁶⁶

Alman Silahlı Kuvvetler Başkomutanlığı’nın 28 Şubat 1944’te Doğu Bakanlığına sunduğu raporda da, Kırım Türkleri ile birlikte diğer milletlere mensup askerlerin duydukları rahatsızlıklar ortaya konulmaktadır. Bu raporda Almanların Güney Cephesi Komutanı General Von Mantein, Sovyetler Birliği’nin işgal edilen bölümündeki Rus olmayan milletlerin Sovyet hakimiyetine karşı kullanılması planlarının suya düşmesini üzüntüyle ifade etmekte ve kendileriyle işbirliği yapan Ruslar ile diğer milletlere mensup askerleri Bolşeviklere karşı gerektiği gibi kullanamadıklarını belirtmektedir. O, bunun sebebini ise söz konusu milletlerin çıkarlarının kendi çıkarlarına ters düşmesi ile açıklamaktadır.⁶⁷

65 A. Nekriç, a.g.e., s. 30.

66 A. Nekriç, a.g.e., s. 32-33.

67 A. Nekriç, gös. yer.

O dönemin Kırım Türk liderleri tarafından yapılan beyanlardan da anlaşılacağı üzere, Kırım Türklerinin Almanlarla işbirliği yapmalarındaki asıl amacın Alman hakimiyeti altında yaşamak olmadığı anlaşılmaktadır. Onların asıl hedefinin, her ne şekilde olursa olsun Rus hakimiyetinden kurtulmak, her türlü maddî-manevî haklara sahip olmak, bağımsız Kırım Türk devletini kurmak ve bunu elde edebilmek için de Almanların kendilerine ne tür haklar tanıyacağını hesaba katmadan onlara destek vermek olduğu görülmektedir.⁶⁸

3. Kırım'da Alman İdaresinin Tesisi

Alman ordusu Kırım'ın işgalini tamamladıktan sonra, burada kalıcılığını pekiştirmek, askerî, mülkî yönetimi kendi denetimi altında tutmak için gerekli tedbirleri almaya başladı. Böylelikle, ilk etapta Kırım'da birbirinden tamamen bağımsız olarak görev yapacak olan siyasî, askerî ve polisiye idareleri kuruldu. Askerî idarenin başında, görevi bölgede düzeni sağlamak, Sovyet gücünün yeniden canlanmasını önlenmek olan General Manstein bulunuyordu. O, Kırım'ın güvenliğini Alman askerleri ile değil, yerli halktan toplanan birlikler ile sağlamayı düşünüyordu. Bu amaç doğrultusunda yerel halk ile, bilhassa da Kırım Türkleri ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Bu çabalarının bir sonucu olarak, Kırım Türkleri Nefsi Müdafaa Taburlarının kurulmasında etkili oldu ve yarımada'daki partizan faaliyetlerinin önüne geçilebilmesi için bu taburların desteğini aldı. Ayrıca, Alman işgalinden hoşnut olmayan bir kısım yerel halkın meydana getirebileceği her türlü olumsuzluklara mani olunması hususunda da bazı Kırım Türklerinden istifade etti. Halbuki, Manstein'in Kırım Türklerinin siyasî gayeleri ile millî duygularına hiç önem vermediği, onun her şeyden önce Alman devletinin çıkarlarını gö-

⁶⁸ Orhan Özkırım, "II. Dünya Savaşında Kırım Türkleri ile Almanlar Arasındaki Münasebetler", *Emel*, S. 25, 1964, s. 15; E. Kırımlı, "Sovyet Rusya Hakimiyeti...", s. 66.

zettiği ifade edilmektedir.⁶⁹ Böyle olmakla beraber, Manstein'in Kırım'da nüfusun dörtte birini oluşturan Türklerin desteğini kazanmak için çok dikkatli hareket ettiği görülmektedir. Bu itibarla, onun Kırım Türklerine çok hassas oldukları dinî ve kültürel meselelerde bir çok imtiyazlar tanıırken, onları hiç bir siyasî veya idarî göreve getirmemeye özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Bunun bir göstergesi olarak, Kırım'da askerî makamlar başta olmak üzere yerel yönetim ve polis teşkilatının büyük çoğunluğunun idaresine Rus yöneticiler tayin olunmuştu⁷⁰ Mesela, Akmescid (Simferopol) Şehri'nin Belediye Başkanı Kamenskiy adlı bir Rus, yardımcısı ise yine aynı millettten Sevastianov idi. Yine aynı şehirdeki eğitim müdürü Granovski, polis müdürü ise Fedov adlı Ruslardı.⁷¹ Bu tayinlerde büyük ölçüde söz sahibi olan Manstein'in daha işgalin başlarında Bolşevik karşıtı unsurlardan azami oranda faydalanılması, icap ederse bunun zorla sağlanması gerektiği yönünde beyanları bulunmaktadır. Bunun yanında, özellikle Müslüman Kırım Türklerinin dinî adetlerine saygı gösterilmeye devam edilmesi de Manstein tarafından ifade edilmişti. Onun bu tutumu neticesinde Kırım Türkleri bir takım hak ve imtiyazlara sahip olmuşlardı.⁷²

Kırım'da tesis edilmeye çalışılan Alman hakimiyetinin ikinci kolu, siyasî idare idi. Bu idarenin başında, Ukrayna Reich komiseri Erich Koch'un temsilcisi olarak Kırım yarımadası genel komiseri Fraunfeld⁷³ bulunuyordu.⁷⁴ Bu bölgede kurulan üçüncü idare ise, Ohlendorf yönetimindeki

69 A. Fisher, *a.g.e.*, s. 155.

70 Bu konu için bkz. E. Kırmal, *National Kampf*, s. 314.

71 A. Fisher, *a.g.e.*, s. 159. Yine aynı şekilde, nüfusunun %88'i Türk olan Bahçesaray'ın belediye başkanlığına sadece 4 haneye sahip olan Rumlardan bir şahsın getirildiğini görmekteyiz. Kırım Türklerine ise sadece Kültür İşleri Bakanlığı verilmiş ve buraya Tohtaroglu isimli bir Türk tayin edilmiş, yardımcılığına ise yine bir Rus getirilmişti. Bkz. M. Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, s. 300.

72 A. Dallin, *a.g.e.*, s. 260; O. Özkırım, *a.g.m.*, s. 16.

73 Fraunfeld hakkında değişik rivayetler bulunmaktadır. A. Dallin, onun sadece "Kırım kültürünün Gotik menşei" ile ilgilenen "fanatik bir Nazi ve sabit fikirli bir yobaz" olarak tarif eder. A. Dallin, *a.g.e.*, s. 264. A. Fisher ise, Fraunfeld'in Koch'un aksine, işgal idaresi çalışanları ile sivil yönetim arasında bir "kardeşlik" siyaseti izlediğini belirtmektedir. A. Fisher, *a.g.e.*, s. 156.

74 A. Fisher, *gös. yer.* M. Ülküsal, *Berlin Hatıraları*, s. 115.

polis, SS ve Ainzatsgrup (Özel Görev Birliği) birimiydi ve direkt olarak Berlin’de bulunan Rosenberg’e bağlıydı. Bu idarenin ırkçı, şovenist tutumlar sergileyerek diğer iki idarenin faaliyetlerini ciddi şekilde baltaladığı belirtilmektedir.⁷⁵ Ohlendorf kuvvetlerinin Kırım’daki ilk icraatı “**düşman, ırkçı ve suçlu şahıslar**”ın tespit edilerek ortadan kaldırılması olmuştur. Bölgede yaşayan Yahudiler, Çingeneler, Komünistler ile bunların aileleri bu kategoriye dahil edilmişlerdi. Bu birlikler tarafından yapılan operasyonlar neticesinde, Kırım’da Eylül 1941’den Nisan 1942’ye kadar 91.678 kişinin, yani nüfusun yaklaşık %10’unun yok edildiği rivayet edilmektedir. Bölgede yaşayan az sayıdaki Karaim halkı ise, ruhanî lider olarak kabul ettikleri Haham Hacı Seray Şapşal (Sergey Markoviç Şapşal)’ın girişimleri sayesinde yok edilmekten kurtulmuştu. Ohlendorf, düşman olarak gördüğü bu insanların ortadan kaldırılmasının yanında tarihî ve kültürel varlıkların da yok edilmesini istiyordu. Kırım’daki kütüphane, müze ve kitapçılardaki eserlerin müsadere edilmesi emirini vererek, estetik ve maddî değeri yüksek olan her şeyin Almanya’ya gönderilmesini sağladı.⁷⁶ Böylece Kırım’ın kültür yapısında telafisi mümkün olmayan büyük tahribatlar meydana getirildi.

D. ALMAN İŞGALİ SIRASINDA KIRIM TÜRKLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMLARI

II. Dünya Savaşı sırasında Kırım Türklerinin bir kısmının Almanlarla işbirliği içerisinde bulunmaları neticesinde, bu topluma bir takım dinî ve kültürel imtiyazlar sağlanmıştı. Onların elde ettikleri bu imtiyazların çoğu, daha önce Sovyet Devleti tarafından yasaklanmış bir dizi sosyal, kültürel haklardan ibaretti. Onların siyasî yöndeki talepleri ise Almanlar tarafından çoğunlukla nazar-ı dikkate alınmamıştı. Alman ileri gelenlerinin Sovyetler Birliği’ndeki diğer topluluklar gibi Kırım Türklerini de “**aşağı ırk (un-**

⁷⁵ A. Fisher, gös. yer.

⁷⁶ A. Nekriç, a.g.e., s. 25-26.

termenschen)"tan görmelerinin, onların bu tür taleplere sıcak bakmamalarında etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu düşüncelere sahip Almanların sağladığı ayrıcalıkların, bölge halkının çıkarları doğrultusunda değil, Alman menfaatleri gözetilerek verildiğini ifade etmek yanlış olmasa gerektir.

Kırım'da Türklere sağlanan imtiyazlardan en çok dikkati çekenlerden biri olarak Müslüman Komiteleri'nin kurulmasına imkân tanınması gösterilebilir. Kasım 1941'de Nazi Güvenlik Servisi (SD) ve Alman Silahlı Kuvvetler Komutanlığının (OKW) izniyle kurulan bu komitenin merkezi Akmesid (Simferopol)'de bulunuyordu. Almanlar bu komitenin sadece dinî, kültürel meselelerle meşgul olmasını istemiş, Kırım Türkleri ile ilgili herhangi bir siyasî soruna müdahale yetkisi vermemişlerdi. Komite bu tür kısıtlamalara maruz kalmış olmasına rağmen, Kırım Türklerinin gayr-i resmî siyasî bir merkezi haline gelmişti. 1918'deki Kırım Millî Meclisi'nin sabık üyesi olarak hemşerileri arasında büyük bir itibar sahibi olan ve Komite bünyesinde fiilen temsil edilen "**Millî Fırka**"nın Başkanı Dr. Ahmet Özenbaşlı, bu teşkilatın en tanınmış üyelerinden biri idi.⁷⁷

Sıkı kısıtlama ve kontrol altında faaliyet yürütmesine rağmen Komite, halkın sosyal, dinî ihtiyaçlarının karşılanması için bir takım girişimlerde bulunuyor, "**gönüllü**" askerlerin ailelerine yardım ediyor, savaş yüzünden bir yerden diğerine göç etmek isteyenlere destek oluyordu. Bununla birlikte, halkın dinî inançlarının sağlam tutulması

77 1942 yılının ortalarında Akmesid (Simferopol) Müslüman Komitesi başkanlığına seçilen ve o dönemdeki işgal rejimine karşı eleştirel yaklaşımlarda bulunan Özenbaşlı, Almanlara muhalif kimliğiyle tanınıyordu. Bu özelliğinden dolayı olsa gerek, çoğu kez Almanya'da Kırım Türklerini temsil eden E. Kırmal ile de ters düştüğü oluyordu. Bu konuda bkz. A. Fisher, **a.g.e.**, s. 156-157; P. Mühlen **a.g.e.**, s. 123. Savaşın sona ermesine yakın bir dönemde, Almanların savaşı kaybetmemek için Sovyetler Birliği'ndeki Türk ve Müslüman toplulukların dinî inançlarından istifade ederek, daha önce Taşkent'te atanan Sovyet müftüsüne karşılık olarak Kırım'da da bir müftülük makamının tesisine karar verdikleri bilinmektedir. Müftü olarak düşündükleri isim ise Dr. Ahmet Özenbaşlı idi. Ancak Özenbaşlı, Almanların kendisi hakkındaki planları öğrenince, onlara hizmet etmemek için Kırım'dan kaçarak Romanya'daki mülteci soydaşlarının yanına yerleşmişti. Bkz. A. Fisher, **a.g.e.**, s. 162. Özenbaşlı, Kızıl Ordu'nun Romanya'yı işgalinden sonra burada bulunan diğer Kırım Türkleri ile birlikte Bolşevik ajanları tarafından yakalanarak Sovyetler Birliği'ne götürüldü. Bkz. M. Ülküsal, **Kırım Türk-Tatarları**, s. 309.

için camiler açılıyor, tahrip edilmiş olanlar tamir ediliyordu. Ayrıca dinî kurslar organize edilerek, halkın bu yöndeki ihtiyaçlarını karşılayacak görevlilerin yetişmesi de sağlanıyordu. Komite dinî faaliyetlerin yanında kültürel aktivitelerde de bulunuyordu. Nitekim bu sayede, Akmescid (Simferopol) Müslüman Komitesi tarafından 11 Ocak 1942’de haftada iki defa olmak üzere “**Azat Kırım**” adlı bir gazete çıkarılmaya başlandı. Ancak gazetenin tirajı Alman işgal yönetimi tarafından 10 bin adetle sınırlandırıldı. Ayrıca Kırım Türk çocuklarının eğitimi için okullar açılmasına, buralara öğretmen ve kitap temin edilmesine çalışıldı.⁷⁸

Almanlar Kırım’da yaşayan diğer topluluklara da bir takım imtiyazlar sağlamışlardı. Mesela Ortodoksların piskoposlarını seçmelerine izin verilmiş, hemen her alanda Rus tercümanlar kullanılmıştı. Yazışmalarda kullanılan resmî dil Almanca ve Rusça idi. Hatta sokak isimleri bile sadece iki dilde yazılıydı. Resmî Kırım radyosu yalnızca bu dillerde yayın yapıyor, ancak Cuma günleri bir buçuk saat Kırım Türkleri için ana dillerinde dinî programlar yayınlıyordu. Kırım Türkleri bu yayınlar sırasında tarihî geçmişten, millî birlik-beraberlikten söz edilmemesi hususunda Alman yetkililer tarafından sert bir şekilde uyarılmışlardı.⁷⁹

Almanların tanıdığı bu göstermelik imtiyazlar, Kırım Türklerini memnun etmemiş olacak ki, Müslüman Komiteleri insanî, millî hakların verilmesi için, Alman Doğu ve Dışişleri Bakanlıklarına “**Kırım Türklerinin Ricaları**” adı al-

78 O. Özkırım, a.g.m., s. 17. Sovyetler Birliği döneminde yazılan eserlerde bu komiteden “**Burjuvazi-milliyetçi komite**” olarak bahsedilmektedir. Görevleri arasında, partizan hareketine karşı mücadele için teşkilatlanma, Sovyet ve komünist faaliyetlerin imhası, eski adet ve geleneklerin yeniden canlandırılması, mescitlerin açılması, “gönüllülerin” ve Sovyet hakimiyetinden “muzdarip olanların” ailelerine yardım edilmesi, Tatarlar arasında faşist düzen lehine propaganda yapılması, güvenilir sağlam insanların Alman ordusuna yardım etmelerinin sağlanması, Kırım’da Sovyet düzenini yıkıp yerine burjuva düzenin kurulması vb. yer aldığı ifade edilmektedir. Komitenin taşıdığı isme rağmen Kırım Tatarların asıl halkına değil, eski “yardakçıları” mirzalara, beylere, “kindar” kulak’lara, “fanatik” mollalara umut saçtığı dile getirilmektedir. Bu “faşist” teşkilatın önde gelenleri ise Celal Abdurrahimov ve Cafer Seydahmet gibi “döneklerdi”. Yine de işgalcilerin ve onların milliyetçi “yardakçıların” bütün Kırım Tatarlarını ve diğer yerli halkların mensuplarını Sovyet karşıtı mücadeleye çekme planlarının başariya ulaşmadığı vurgulanmaktadır. **Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye**, s. 81-82.

79 O. Özkırım, a.g.m., s. 18; A. Fisher, a.g.e., s. 158.

tında bir mektup ile müracaatta bulundular. Yine aynı tarihlerde Berlin’de bulunan Kırım Türkleri temsil heyeti tarafından Hitler’e de benzer içeriklerde bir başvuru yapıldı. Her iki başvuruda da, Müslüman Komitelerinin hukukî durumlarının tespit edilmesi ile, Almanların Kırım Türklerine idarî ve ekonomik alanlarda görev vermeleri meselelerine dikkat çekilmişti. Bunun yanında, Kırım dışında mülteci durumunda bulunan ve vatanlarına dönmek isteyen Kırım Türklerine izin verilmesi; Bolşevikler tarafından sürgün edilenlerin ve bunlardan bilhassa Melitopol Şehrinde toplananların Kırım’a girmelerinin sağlanması da bu müracaatlarda talep edilen hususlar arasında yer almaktaydı.

Bahsi geçen başvurularda, yukarıda belirtilen konuların dışında, Kırım Türk halkının dinî ihtiyaçlarının karşılanabilmesi ve din eğitiminin yapılabilmesi ile alakalı bazı isteklerde bulunulmuştur. Bunlar arasında, Kırım’da dinî hayatın yeniden tesisine yardımcı olabilecek bir müftünün seçilmesi, dinî eğitime tam bir serbestlik verilmesi, millî okul sayılarının arttırılması, bu okullar için gerekli öğretmen ve ders kitaplarının temininde gerekli yardımın gösterilmesi gibi talepler göze çarpmaktadır. Ayrıca **Azat Kırım** gazetesinin çıkış günlerinin ve tirajının arttırılması ile millî bir tiyatro kurulması yönünde de dilekler yer almaktadır. Almanların bu talepler karşısındaki tavrının, daha önce olduğu gibi yine politik bir yaklaşım olduğu dikkati çekmektedir. Bunun yanında, yapılan başvurulara cevaben özellikle eğitim alanında bazı yardımların yapıldığını zikretmek gerekir. Mesela, Kırım Türklerinden 50 gencin Alman üniversitelerinde okumasına izin verilmesi, bu gençlerin masraflarının Doğu Bakanlığı tarafından karşılanması, Kırım’da ihtiyaç duyulan kitapların baskı ve tertibi için gerekli teknik donanımın sağlanması da bu türden yardımlardır.⁸⁰

Kırım Türk toplumu, basın ve sanat alanlarında 1930 yılından beri Sovyet hakimiyetinin çeşitli engellemeleriyle

80 O. Özkırım, a.g.m., s. 19.

karşı karşıya kalmıştı. Bu dönemde millî tiyatroları kapatılmış, gazete ve dergi çıkarmalarına izin verilmemişti. Alman işgali sırasında ise Kırım Türklerinin bu iki alanda da faaliyet göstermelerine müsaade edilmişti. Bunun sonucunda, Akmesid (Simferopol)'deki Kırım Millî Tiyatrosu yeniden faaliyete geçmiş, bu tiyatrodaki çeşitli oyunların yanında, “**Arzı Kız**”, “**Altın Beşik**” ve “**Bahçesaray Haremi**” gibi millî oyunlar sahnelenmeye başlanmıştı. Kırım'ın çeşitli yerlerinde yaşayan Türkler, uzun süre mahrum kaldıkları ve kendilerine dair bir çok şeyler buldukları tiyatrolarına akın etmişlerdi. Almanların Kırım Türklerine sağlamış olduğu diğer ayrıcalıklar gibi, bu konuda da kendi çıkarlarını ön planda tuttuğu, tiyatroların açılmasına müsamaha gösterilmesindeki asıl amacın Alman askerlerini eğlendirmeye yönelik olduğu dikkati çekmektedir.⁸¹

Basın-yayın alanında elde edilen bir ayrıcalık olarak ise, Kırım Türklerinin Akmesid (Simferopol)'de millî bir gazete olan **Azat Kırım**'ı tekrar yayınlamaya başlamaları görülmektedir. Ancak gazete, Almanların sıkı sansürü altında yayınlanabiliyordu. Buna rağmen **Azat Kırım**, okuyanlarını Kırım'da ve dünyada olup bitenlerden haberdar etmeye muvaffak oluyordu. Bunun yanında Kırım Türkleri eğitim alanında da bir takım girişimlerde bulunmuşlar ve Akmesid (Simferopol)'de bir üniversite açma için planları yapmışlar, rektörlüğüne de bir Kırım Türkü olan Ahmet Özenbaşlı'nın getirilmesini düşünmüşlerdi. Ancak savaşın Almanların aleyhine dönmesiyle, Kırım Türklerinin üniversite kurma fhayali bir düşünce olmaktan öteye gidememiştir.⁸²

81 Kırım'ın tekrar Sovyet hakimiyetine girmesinden sonra, Dobruca'ya kaçmak zorunda kalan tiyatro sanatçıları, Kızıl Ordu'nun Romanya'ya girmesiyle tutuklanmışlar ve bilinmeyen bir yere sürülmüşlerdi. Bu konuda bkz. Temirçili, “İkinci Cihan Savaşı Sırasında Alman İşgalinde Kırım Türklerinin Kültür ve Eğitim İşleri”, *Emel*, S. 23, 1964, s. 20-21; O. Özkırım, *a.g.m.*, s. 17-18; A. Fisher, *gös. yer.*

82 A. Fisher, *gös. yer.*

E. KIZIL ORDU VE PARTİZAN (ÇETE) HAREKETLERİNDE YER ALAN KIRIM TÜRKLERİ

Sovyet askerî tarihi incelendiğinde, düzenli ordular kadar, dağlarda konuşlanarak küçük çapta, ancak büyük etkileri olan silahlı operasyonlar yapan partizan (çete) hareketlerinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu oluşumun en çok tesirli olduğu dönemlerden biri olarak da, Almanlara karşı mücadele verilen II. Dünya Savaşı gösterilmektedir. Bu dönemde, Alman işgaline uğrayan Sovyet topraklarının büyük bir bölümünde düzenli Kızıl Ordu birliklerinin dışında, yerel halktan gönüllü partizan (çete) hareketleri teşkil olunmuştu. Stalin de bu tür oluşumların son derece önemli olduğunun farkındaydı. O, bu savaşın kazanılabilmesi için partizan gruplarının işgal altındaki topraklarda Almanlarla savaşmaları, köprü ve yolları tahrip ederek onların kullanabileceği her şeye zarar vermeleri, Alman askerleriyle işbirliği yapanlara karşı da hayatı çekilmez bir hale getirmeleri gerektiğini belirtiyordu.⁸³

Stalin'in bu talimatı doğrultusunda Kırım'da da partizan grupları teşkil edildi. Bu hareketin başına ise KP Kırım Bölge Komitesi sekreteri V.S. Bulatov getirildi. Kırım'ın yerel halkından oluşturulan partizan grupları, düzenli Sovyet ordusu ile birlikte Alman ordusuna karşı aktif olarak mücadele etmişlerdi.⁸⁴ Bu hareketin, bölgenin coğrafi ve doğal şartlarını çok iyi bilen yerel halktan meydana gelmesi sonucu, bunların yaptıkları faaliyetlerin Alman ordusu için beklenilenden daha tehlikeli boyutlara ulaştığı görüldü.⁸⁵ Bahsi geçen yerli halk, Kırım'da yaşayan Ruslardan, Ukraynalılardan, Rumlardan, Yahudilerden, diğer topluluk mensuplarından ve Kırım Türklerinden oluşuyordu. Ancak, savaş müteakiben geçen uzun yıllar boyunca Sovyet basınyayın organlarında Kırım Türklerinin bu harekete olan iştiraklerinden ve katkılarından bahsedilmediği müşahede

⁸³ Akyol, a.g.e., s. 434.

⁸⁴ Kırım: Прошлое и Настоящее, s. 83.

⁸⁵ V. Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti...", s. 138.

edilmektedir. Bu durumun, akademik alanda yapılan çalışmalara da sirayet ettiği dikkati çekmektedir. Mesela, G. Babiçev tarafından hazırlanan ve II. Dünya Savaşı döneminde Kırım'da partizan hareketine katılanların sayıları ile hangi millete mensup olduklarını gösteren doktora tezinde, Kırım Türklerinden bahsedilmediği göze çarpmaktadır. Bu tezde yer alan bilgilere göre, 15 Ocak 1944 tarihi itibarıyla bu harekete toplam 3773 kişi katılmıştı. Bu sayının 1944'ünü Rus, 348'ini Ukraynalı, 22'sini Beyaz Rus, 69'unu Ermeni, 134'ünü Gürcü, 66'sını Azerilerin meydana getirdiği ileri sürülmektedir.⁸⁶ Geri kalan 1190 kişinin ise, hangi millete mensup olduğuna dair herhangi bir beyana rastlanılmamaktadır. Bu sayının, partizan hareketine katılanların toplam mevcuduna göre hiç de azımsanmayacak bir miktarda olması önem arz etmektedir. Bütün mevcudun 1/3'ne tekabül eden, ancak toplam sayıya dahil edilmeyen bu insanların da Kırım'ın yerli halkı oldukları, büyük bir ihtimalle de Kırım Türkleri olduğu düşünülmektedir.

Nitekim, Kırım Türklerinin partizan hareketine aktif olarak katıldıkları, son dönemlerde Sovyetler Birliği'nde de yayınlanan çalışmalarla artık inkar edilemez bir gerçek haline almıştır. Bahsi geçen son dönem Sovyet yayınlarında, Kızıl Ordu ve partizan hareketi saflarında yer alan Kırım Türklerinin faaliyetlerinden, göstermiş oldukları kahramanlıklarından da söz edildiği görülmektedir. Bu yayınlarda, Almanlarla işbirliği yapan bir kısım Kırım Türkünün aksine, diğer geri kalan Türk halkının **"vatanlarına sadık kaldıkları"** belirtilmektedir. Özellikle, savaş sırasında 30 tane Alman uçağını düşüren ve bu **"kahramanlıklarından"** dolayı iki defa **Sovyetler Birliği Kahramanı** unvanı alan Ahmet Han Sultan'dan övgüyle bahsedilmektedir.⁸⁷

86 G. Babiçev, "Komsomoltsı Krıma: Aktivniye Pomoşçniki Partii v Velikoy Oteçestvennoy Voynе (1941-1945)", *Avtoreferat Dissertatsii*, Kiev, 1959, s. 21'den naklen, A. Nekriç, a.g.e., s. 141.

87 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 34. Ahmet Han Sultan'a 24 Ağustos 1943'te Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı, 29 Haziran 1945'te ise Lenin nişanı ile ikinci madalya olarak **"Zalotaya Zvezda"** (Altın Yıldız) verilmiştir. *Kırım:Proşloye i Nastoyaşçeye*, s. 84.

Kırım Türklerinin Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi XXIII. Kongresine yaptığı müracaatta da, savaşın başında Kuybişev, Bahçesaray, Aluşta, Sudak, Lenin ve Balaklava rayonlarına ait 21 köyden 18 yaşın üzerinde 4252 kişiden 2324 gencin Kızıl Ordu saflarına, 329 kişinin de partizan hareketlerine katıldığı belirtilmektedir. Bunun yanında Alman işgal kuvvetlerine karşı yürütülen yer altı faaliyetlerine ise 124 Kırım Türkünün iştirak ettiği ifade edilmektedir. Bu katılımların bir neticesi olarak, Kırım Türklerinin Kızıl Ordu cephelerinde, partizan saflarında ve bu esnada yürütülen çeşitli faaliyetler sırasında yetişkin nüfusunun %26.4'ünü kaybettiği de bildirilmektedir.⁸⁸

Kırım Türklerinin bulundukları birliklerde yararlı hizmetler gösterdikleri, sayısız kahramanlıklara imza attıkları yine o dönemlerde yayınlanan yazılardan anlaşılmaktadır. Bunlardan birinde, Kızıl Ordu bünyesinde bulunan 11. Özel Tank Tümeni subaylarından Yüzbaşı Nazım Demirkaya'nın tankıyla beraber Polonya'ya kadar gittiği, bunun neticesinde 13 tane madalya ve nişan ile ödüllendirildiği anlaşılmaktadır. Bir diğerinde Çavuş Abdullah Settar'ın Berlin savaşlarına katılarak 7 adet nişan aldığından bahsedilmektedir. Kan nakli alanında Sovyetler Birliği'nin ileri gelen ilim adamlarından Dr. Bilal Hasanov'un da savaş sırasında birçok kimsenin hayatını kurtardığı bu yayınlar vasıtasıyla öğrenilmektedir.⁸⁹ Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Kızıl Ordu saflarında böylesi önemli görev ve hizmetlerde bulunan, hatta madalyalarla taltif edilen Kırım Türkleri arasından 4 general, 80'den fazla albay, 100'ün üzerinde yarbay, yüzlerce orta ve küçük rütbeli subayın da görev

88 "Obraşçeniye Krimskotatarskogo Naroda...", s. 297. Kırım Türklerinin Kızıl Ordu saflarında ve partizan hareketi içerisinde yapmış olduğu faaliyetlerden geniş biçimde bahsedilen yayınlardan biri, Özbekistan'da çıkartılan **Lenin Bayrağı** adlı dergi olmuştur. İlk olarak 1 Mayıs 1965'te yayım hayatına başlayan dergi, resmî olarak Özbekistan KP Merkez Komitesi, Yüksek Şurası ve Bakanlar Kurulunun bir organıydı. Fiiliyatta ise Kırım Türkleri tarafından edebî Kırım Türkçesinde neşredilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Çapraz, "Kırım Tatar Türklerinde Basın", **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, s. 28-29. Bu dergide Ağustos 1969 sayısından itibaren "**Hiçbir Şey Unutulmadı, Hiç Kimse Unutulmadı**" başlığı altında bir sütun oluşturularak, Kızıl Ordu ve partizan hareketlerinde yer alan Kırım Türkleri ve faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir. Bkz. E. Kırimal, "Sovyet Hakimiyetinde...", s. 14.

89 E. Kırimal, **a.g.m.**, s. 12.

yaptığının bilinmesi gereken bir husus olduğu da önem arz etmektedir.⁹⁰

Kırım Türklerinin partizan hareketi ile yeraltı faaliyetlerinde de yer aldıkları bilinmektedir. Kırım'daki partizan hareketinin güney birlikleri komutanının, savaştan önce Yalta KP rayon komitesi Birinci Sekreteri olan Bahçesaray'ın Kök-Göz köyünden Mustafa Selimov olduğu rivayet edilmektedir. Doğu birlikleri komutanının ise, savaş öncesi Kırım KP Bölge Komitesi sekreteri olan Yüzbaşı Refat Mustafaev olduğu ifade edilmektedir.⁹¹ Bunun yanında, 8. Partizan Birliği komutanı M. Aliyev'in de Kırım Türklerine mensup olduğu ve onun yönetiminde toplam 113 kişinin bulunduğundan da bahsedilmektedir. Bu birlikte yer alanlar arasında Ruslar 48 kişiyle ilk sırayı alırken, Kırım Türklerinin mevcudu 38 kişiydi; diğerlerini ise Azeri Türkleri (28), Ukraynalılar (13) ve Ermeniler (6) teşkil etmekteydi. Bununla birlikte Kırım Türklerinin, bu hareket bünyesinde yer alan 7 tugayın ikisinde ve 28 bölüğün 10'unda komuta kademesinin en üstünde yer aldıkları anlatılmaktadır.⁹² Bunun gibi, Tarhanov Hareketi olarak bilinen ve 250 Kırım Türkünden oluşan partizan grubunun, tamamen ortadan kaldırılıncaya kadar Almanlara karşı mücadele ettiği, bunun bir sonucu olarak ise, Tarhanov'un adının eski bir Türk köyü olan Kırk Kulaç'a verilmesinin kararlaştırıldığı, ancak savaştan sonra bu köye Rusça bir isim olan Dozomoye adı verildiği bilinmektedir.⁹³

Partizan hareketinin Kırım Bölgesi'nde giderek güçlenmesi ve etkili faaliyetlerde bulunmasının da tesiriyle Almanların, Kırım'ın kontrollerinden çıkacağı endişesini taşımaya başladıkları görülmektedir. Bu itibarla, Alman yönetimi Partizan hareketi ile birlikte Kırım halkına karşı da şid-

90 Broşçevan-Tıgliyants, *a.g.e.*, s. 34.

91 Broşçevan-Tıgliyants, *a.g.e.*, s. 35.

92 Mesela, 3. Partizan Birliğinin komutanı Ablaz Aladdin, Balashev partizan Birliğinin komutanı ise Ocak 1942'de bir çatışmada hayatını kaybeden Gafar Gaziyeve idi. Ayrıca sırf Kırım Türklerinden oluşan Sudak Partizan Birliği teşkil edilmiş ve komutanlığını Emercan Yusupov yapmıştı. Bu konuda bkz. A. Nekriç, *a.g.e.*, s. 38-39.

93 E. Kırimal, "Sovyet Hakimiyetinde...", s. 13.

detli baskı uygulama yoluna gitmişti. Onların bu tutumları, diğer yerel halkla birlikte bir çok Kırım Türkünün de partizan hareketi saflarında yer almalarına ve bu hareketin genişlemesine sebep olmuştu. Bu durum diğer ahaliyle beraber, köylerde özellikle Kırım'ın dağlık bölgelerinde yaşayan Kırım Türklerinin, Almanların kurmuş olduğu Nefsi Müdafaa Taburlarında görev almamak için dağlık bölgele- re, ormanlara kaçmalarına yol açmıştı. Alman istihbarat teşkilatı (SD), kaçanlardan bir kısmını ısrarlı takipler sonucunda yakalayarak kurşuna dizmişti. Bunun yanında, SD birlikleri Alman ordusuna mensup askerlerle beraber partizan bölgesi yakınlarındaki Türk köylerini ve diğer köyleri yakıp yıkmaya başlamışlardı. Almanların bu aşırı şiddet hareketlerine bir tepki olarak, Kırım Türklerinin partizan hareketlerine desteklerinin arttığı, partizan kamplarında Türk birlikleri kurulmaya başlandığı görülmektedir.⁹⁴

Kırım Türklerinin Kızıl Ordu ve partizan hareketlerinde yapmış oldukları hizmetler nazar-ı itibara alındığı zaman, Almanların teşkil ettiği Nefsi Müdafaa Taburlarına kıyasla, onların bu birimlerde gerçekten “gönüllü” olarak bulundukları kanaati belirmektedir. Bununla birlikte, Nefsi Müdafaa Taburlarında yer alan bir çok Kırım Türk neferinin Alman ordusundan görmüş olduğu baskı, şiddet eylemlerinin, Sovyet komutanlar tarafından Kızıl Ordu ve Partizan saflarında yer alan Kırım Türk askerlerine karşı da uygulandığına dair rivayetler mevcuttur. Bunlardan birinde, Alman ordusu bünyesinde savaş esirlerinden müteşekkil lejyonlara Kırım Türkleri ve Ukraynalıların da dahil edilmesinin ardından, bir takım partizan gruplarına bu esirleri bir şekilde yeniden Sovyet saflarına geçmelerini sağlama görevi verildiği zikr olunmaktadır. Yapılan faaliyetler sonucunda Abdullah Kerimov, Fahtullin, Mustafa Saranayev, İvan Leonçenko gibi komuta kademesindeki kişiler ile, beraber-

94 Ocak 1944'te Almanlar tarafından yakılan Kırım Türk köylerinden Argın, Baksan ve Kazal köyü sakinleri dağlara kaçarak partizan kuvvetlerine katılmışlardı. Bu hususta bkz. A. Nekriç, a.g.e., s. 31-32.

lerindeki grupların partizan hareketine katıldıkları ifade edilmektedir. Ancak daha sonra, Partizan hareketindeki Sovyet yetkililerin onların Almanlara karşı savaşmalarına izin vermedikleri ve bu askerlerin ellerinden silahlarını alarak yukarıda adı geçen komutanların kurşuna dizildikleri belirtilmektedir.⁹⁵ Sovyet komutanların bu tür şiddet hareketlerinin bir diğer örneğini, savaşın ilk yıllarında partizan gruplarının komutanı olan V. Mokrusov'un uygulamalarında görmekteyiz. Uzun meslek hayatı boyunca hem bir hükümet görevlisi, hem de profesyonel bir asker olduğu belirtilen Mokrousov'un, Kırım Türkleri hakkında düşmanca fikirler taşıdığı, bunun da tesiriyle Alman işgalinin ilk aylarında Kırım Türklerinin bölgede oluşturulan partizan hareketine katılmalarına izin vermediği bilinmektedir. Onun Kırım Türklerine karşı beslediği düşmanlık öylesine ileri boyutlara ulaşmıştı ki, partizan hareketine gönüllü olarak katılmak isteyen Kırım Türklerinin dahi kurşuna dizilmesini emretmişti.⁹⁶ Makrousov ile yine partizan hareketi liderlerinden Martinov'un, Alman işgalinin ilk yıllarında içinde bulundukları zor ve çaresiz durumlarda yaptıkları hataları gizlemek için, bu kusurlarını yerli halkın üzerine yıkmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Onlar, başarısızlıklarının sorumlusu olarak gösterdikleri halkın yaşadığı Stilya, Küçük Özenbaş gibi bazı Türk yerleşim yerlerinin bombalanması için askerî uçak gönderilmesi talebiyle komutanlığa defalarca müracaatta bulundukları öne sürülmektedir. Kırım Türklerinin, ancak Martinov ve Makrousov'un gö-

95 A. Nekriç, a.g.e., s. 33.

96 A. Fisher, a.g.e., s. 160-161. Kırım Türklerinin tanınmış ilim adamlarından Prof.Dr. Refik Muzafferov, Yıldız dergisinde Kırım'daki partizan hareketine katılmış A.Y. Oleg adlı bir askerin mektubunu tercüme ederek neşretmiştir. Bu mektupta Mokrousov'un Kırım Türklerine olan düşmanlığı açık bir şekilde ortaya konulmaktadır: "...İşgalcilerden kaçan ve ellerinde silahlarla Almanlara karşı savaşmak isteyen yüzlerce Kırımlı Türk vatanseverini Mokrousov ormandan kovdu ve onları tekrar Almanlara teslim etti. Onun yüzünden eski Kırım ÖSSC Yüksek Şura üyesi Abdurrefi Seyit Yahya, şarap fabrikası müdürü Hasan Seferov, öğretmen Nuri Osmanov ve pek çok Kırım Türkü öldürüldü. Düşmanın ekmeğine yağ süren bu yanlış, "ihanetten" başka bir şeyle değerlendirilemez mümkün değildir. Daha sonra Tatar köylerine yine sovenist partizan komutanlarının keyfi emirleri ile baskı ve cezalandırma faaliyetleri gerçekleştirildi. Rus partizanları Birliği Mahmut Sultan adlı bir Rus köyünde Tatar partizanlara yardım eden köylüler ile Aлушта yolunda Alman zırhlı araçlarını havaya uçuran köylüleri cezalandırdılar". Bkz. A. Nekriç a.g.e., s. 35.

revden alınmalarından sonra partizan hareketine katılmaları söz konusu olabilmisti.⁹⁷

Kırım KP Bölge Komitesi, partizan hareketi yetkilileri tarafından Kırım Türklerine karşı yapılan baskı, şiddet hareketlerinin titiz bir şekilde tetkik edilmesinden sonra (Ağustos ve Kasım 1942’de), büyük bir yanlışlık olarak telakki ettikleri bu davranışların düzeltilmesi ve onların Sovyet rejimine karşı antipati beslemelerini önleyici siyasî propaganda faaliyetlerinin arttırılması hususunda bazı tedbirlerin alınmasını kararlaştırdı. Bölge komitesinin yapmış olduğu tespitlerden de, Kırım Türklerinin de yaşamakta olduğu bir çok köy halkının partizan hareketine sadece sempati beslemekle kalmadığı, aktif bir şekilde bu harekete iştirak ettiği anlaşılmaktadır. Bu tespitlerden ayrıca, bölge halkının partizan hareketini Alman askerlerine karşı kollayıp gözettiğini de görmekteyiz. KP Bölge Komitesi’nin almış olduğu bu kararda, Kırım’daki Türklerin bölgede yaşayan toplulukların temeli olarak görüldüğüne işaret edilerek, Kırım Türklerinin büyük kısmının partizanlara karşı düşmanca bir tutum sergiledikleri, Almanların hizmetinde bulunduklarını iddia eden ve partizan hareketi yetkilileri tarafından hazırlanan raporların asılsız olduğu, bunların siyasî düşmanlıklar sonucu hazırlandığı belirtilmektedir. Nitekim Mokrousov’un 11 Ağustos 1942 tarihinde yapılan Kırım KP Bölge Komitesi toplantısında, Kırım Türk halkının büyük çoğunluğunun vatana ihanet ettiği yönündeki iddialarından vazgeçtiğini belirten bir dilekçe sunması bunun bir tezahürüdür.⁹⁸

F. KIRIM’IN YENİDEN SOVYET HAKİMİYETİNE GEÇİŞİ

Almanların Sovyetler Birliği’ni işgal etmesinden yaklaşık iki yıl sonra, Kızıl Ordu birliklerinin Alman ordusuna karşı üstünlük sağlamaya başladığı görülmektedir. Nitekim

⁹⁷ A. Nekriç, *gös. yer.*

⁹⁸ A. Nekriç, *a.g.e.*, s. 36-37. Temmuz 1942’de Makrousov ve Martinov, güney-batı cephesi komutanı Mareşal Budenniy’e, “dağlı ve ovalı Kırım Tatarlarının ekseriyetinin faşistlerle birlikte gittikleri” suçlamasını içeren bir rapor göndermişlerdi.

Sovyet ordusu Kasım 1943'te Stalingrad'da Alman ordusu-na karşı ezici bir galibiyet almış, **"Kırım'ın anahtarı"** konumundaki Orkapı (Perekop)'ya kadar gelmişler, 10 Nisan 1944'te ise Kırım'a girmişlerdi.⁹⁹ Yeniden Kırım'ı ele geçiren Sovyet güçlerinin, zafer kazanmış olmanın da etkisiyle burada son derece keyfi davranışlar sergilemeleri, Kırım Türklerine karşı baskı ve şiddet hareketlerinde bulunmaları, Almanlara yardım ettiği iddia edilen Kırım Türklerini rastgele iki kişinin verdiği ifadeler doğrultusunda derhal kurşuna dizmeleri¹⁰⁰ gibi menfur hadiselerle yol açmaları, sanki ileride Kırım Türklerinin başına geleceklerin birer habercisi niteliğindeydi. Sovyet askerlerinin taşkınlıkları öylesine artmıştı ki, Akmesid (Simferopol) sokaklarındaki ağaçlar ve telefon direkleri asılarak öldürülen Kırım Türklerinin cesetleri ile dolmuştu. Ayrıca Kırım Türklerinin yaşadığı bir çok köyde insanların kadın-erkek, yaşlı-çocuk demeden ve hiçbir gerekçe göstermeden Sovyet askerleri tarafından öldürüldükleri rivayet edilmektedir.¹⁰¹ Sovyet askerlerinin bu tür şiddet olaylarına başvurmalarının altında yatan en önemli sebeplerden birinin, savaş sırasında Kırım'da yaşayan değişik milletlere mensup Sovyet vatandaşlarının yok edilmesinde aktif rol oynadıklarına inandıkları Kırım Türklerinden intikam alma arzusu olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁰² Yukarıda adı geçen Makrousov ve Martinov gibi Kırım Türklerine karşı düşmanlık besledikleri tespit edilen bazı Rus partizan liderlerinin, Sovyet yüksek makamlarına gönderdiği ve Kırım Türkleri hakkında **"vatana ihanet"** gibi iddiaların da yer aldığı raporlarının, Sovyet askerlerinde Kırım Türklerine karşı olumsuz ve düşmanca fikirlerin zuhur etmesinde etkili bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

99 İ. Otar, **a.g.m.**, s. 4.

100 Nadir Devlet, "240 Kırım Türkünün Müracaatı", **Emel**, S. 146, 1985, s. 4.

101 A. Fisher, **a.g.e.**, s. 162; İ. Otar, **a.g.m.**, s. 4; E. Kırimal, "Sovyet Hakimiyetinde...", s. 21.

102 A. Fisher, **a.g.e.**, s. 162.

Almanların Sovyetler Birliği karşısında mağlubiyete uğradığını resmen kabul etmesinin ardından Stalin, Alman ordusu tarafından esir alınan Sovyet vatandaşlarının iade edilmelerini istemişti. Bunun için, savaş sonrası 11 Şubat 1945'te toplanan Yalta Konferansı'nda "Sovyet vatandaşı esirlerin kendi arzularına bakılmayarak Sovyetler Birliği'ne iadeleri"ni ısrarla talep etmiş ve bunu müttefik devletlere kabul ettirmişti.¹⁰³ Stalin'in böyle bir istekte bulunması, ülkede savaşın meydana getirdiği tahribatın onarılması ve ekonomik düzenin sağlanması için mümkün olduğunca çok insan gücüne ihtiyaç duyulması ile izah edilmeye çalışılmıştır. Ancak, iade edilen savaş esirlerinin akıbetini görünce, onun böyle bir düşünceye sahip olmadığı anlaşılmıştır. Savaş esirleri arasında Alman orduları bünyesinde yer alıp Kızıl Ordu'ya karşı savaşanlar da bulunmaktaydı ve bu askerlerin büyük çoğunluğu Türk asıllı idi. Bu grup, iade edilen diğer savaş esirlerinden ayrılarak, Sovyetler Birliği'nde 19 Nisan 1943 tarihinde yürürlüğe giren askerî ceza kanunu uyarınca ölüm cezasına çarptırılmışlar ve Sovyet sınırlarına girer girmez kurşuna dizilerek idam edilmişlerdir.¹⁰⁴

Alman kuvvetlerinin çekilip Kızıl Ordu'nun Kırım'a tamamen hakim olmasından sonra, 20 Nisan 1944'te Kırım KP Bölge Komitesi'nin, bir "**Olağanüstü Devlet Komisyonu**"nun teşkil edilmesini içeren bir kararname yayınladığı görülmektedir. Bu kararnameye istinaden oluşturulan komisyonun görevleri arasında, Almanların yapmış oldukları ve Sovyet kanunlarınca suç telakki edilen faaliyetleri tespit ederek, onlarla her konuda işbirliği yapanların belirlenmesi gibi hususların yer alması dikkati çekmektedir. Adı geçen komisyon, kurulmasını müteakiben 5 Haziran 1944'te faaliyete başlamış ve yaklaşık bir yıl sonra Mayıs 1945'te görevini tamamlamıştır.¹⁰⁵ Bu komisyonun çalışmaları

103 N. Abdülhamitoğlu, a.g.e., s. 65.

104 N. Abdülhamitoğlu, a.g.e., s. 66.

105 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 8.

doğrultusunda elde edilen sonuçların, Stalin'in ve Sovyet yönetiminin Kırım Türkleri hakkında ilerde alacakları kararlarda etkili olduğu düşünülmekte, ancak bu etkilerin boyutları hakkında malumat sahibi olunmadığı için tarafımızdan bir fikir ileri sürülememektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

KIRIM TÜRKLERİNİN TOPYEKUN SÜRGÜNE GÖNDERİLMESİ

A. SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE YAŞAYAN BAZI TOPLULUKLARIN SÜRGÜNÜ

1930'lu yıllar ile 1950'li yılların başı, Sovyetler Birliği'nde bir takım insanların, hatta bazı milletlerin topluca sürgüne gönderildikleri bir dönem olarak hatırlanmaktadır. Bu dönemde ülkede görülen ilk sürgün olayına, 1 Şubat 1931 tarihinde SSCB Merkez İdare Komitesi ve Yüksek Sovyet Prezidyumu (YSP) kararnamesi uyarınca **“kulak”** olarak adlandırılan toprak sahibi zengin köylüler ile bunların aile fertlerinin maruz kaldıkları bilinmektedir. Kulak'ların sürgüne gönderilme operasyonunun tamamlandığı 1933 yılında toplam 1.317.000 kişinin topraklarından zorla çıkarılarak ülkenin başka bölgelerine yerleştirildiği görülmektedir. Bunlar arasında Ukrayna'dan 63.720 aile, Kuzey Kafkasya'dan 38.404 aile, Moskova'dan 10.813 aile, Batı Sibirya'dan 52.091 aile, Kırım'dan 4325 ailenin sürgüne gönderildiği daha sonraları yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır.¹ II. Dünya Savaşı'nın başlangıcında sürgüne gönderilen bu kulak'ların sayısının 930.220 kişiye, 1 Ekim 1945'te ise 606.800'e indiği gözlemlenmektedir.² Diğer bir deyişle,

1 V.N.Zemskov, “Spetsposelentsi”, *Sotsis (Sotsiologičeskiye İssledovaniya)*, No. 11, Moskva, 1990, s. 3-4. “Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu”, haz. N.F. Bugay, *Kommunist*, No. 3, Moskva, 1991, s. 101.

2 “Deportatsiya...”, s. 102.

kulak'ların sürgün edilmelerinin ardından geçen 15 yılda bu insanların yarısına yakınının hayatlarını kaybettikleri gerçeği karşımıza çıkmaktadır.

Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin uygulamış olduğu sürgün politikasına, ülkenin en doğusunda bulunan Dalniy Vostok'da (Buryat-Moğol ÖSSC, Habarovsk, Primorsk ve Çitinsk bölgelerinde) yaşayan ve Sovyetler Birliği vatandaşı olan Korelilerin de maruz kalarak Özbekistan ve Kazakistan'a gönderildikleri;³ daha sonra, 1920 yılında Polonya-Sovyetler Birliği arasında meydana gelen savaştan sonra Sovyet topraklarında kalan yaklaşık 380 bin Polonyalı savaş esirinin 1940'ta yerlerinden çıkarılarak başka topraklara sürgün edildikleri hakkındaki bilgiler, Sovyetlerin son döneminde ve dağılmasından sonra ortaya çıkarılan arşiv vesikalarından istifade edilerek gün ışığına çıkarılmaktadır.⁴

Sovyetler Birliği'nde Milletler Siyasetinin bir parçası haline gelen sürgüne gönderme operasyonlarına en yoğun şekilde II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında rastlanılmaktadır. Henüz savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada, Volga kıyılarında yaşayan ve 1939 yılı nüfus sayımı verilerine göre 1.427.000 kişilik bir nüfusa sahip Alman asıllı Sovyet vatandaşlarının bir kısmının sürüldükleri görülmektedir.⁵ Sürgüne gerekçe olarak ise, 28 Ağustos 1941 tarihli SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu (YSP) kararnamesinde yer alan, Volga Almanları arasından on binlerce kişinin Alman ordusunda "sabotajcı" ve "ajan" olarak görev almaları ile çeşitli bombalama eylemlerine katılmaları gösterilmektedir.⁶ Belirtilen kararnameye istinaden, çoğunluğunu ka-

3 "Pogrujeni v Eşelonı i Otravlenı k Mectam Poselenii...", haz. N.F. Bugay, *İstoriya SSSR*, No. 1, Moskva, 1991, s. 144. N.F. Bugay, "Za Çto Pereselyali Narodı", *Agitator*, Moskva, 11 Haziran 1989, s. 22.

4 "40-50-e Godı: Posledstviya Deportatsii Narodov", haz. N.F. Bugay, *İstoriya SSSR*, No. 1, Moskva, 1992, s. 122. V.N. Zemskov, *a.g.m.*, s. 5. 1940 yılında GÜLAG ve Sovyet hapishanelerindeki tutuklu, sürgün ve hükümlü sayısının had safhaya çıktığı, 1 Ocak 1941'deki verilere göre GÜLAG kamplarında 1.930.000 mahkum bulunduğu kaydedilmektedir. Bu hususta bkz. S. Courtois – Nicolas Werth., *Komünizmin Kara Kitabı*, çev. B. Tanatar – I. Özcan, İstanbul, Doğan Kitap, 2000, s. 278.

5 Curtois-Werth, *a.g.e.*, s. 282.

6 "Pogrujeni...", s. 144.

dın, yaşlı ve çocukların teşkil ettiği 380 bin Alman asıllı Sovyet vatandaşı Novosibirsk, Omsk, Altay, Kazakistan ve Bur-yatiya'ya sürgüne gönderilmiş, bunun yanında Kafkasya ve Kırım'da yaşayan Almanlar da bu sürgüne maruz kalmış-lardı.⁷ 28 Ekim 1943 tarihinde kabul edilen SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu kararnamesi uyarınca ise, toplam 93.139 Kalmuk Türkü Altay, Krasnoyarsk, Omsk ve Novosi-birsk bölgelerindeki özel iskan alanlarına sürgün edilmişler-di.⁸ Ardından 2 Kasım 1943'te, toplam 69.267 Karaçay Tür-kü yaşadıkları topraklardan çıkartılmış ve Karaçay Özerk Bölgesi ortadan kaldırılmıştı. Sürgün sırasında Karaçay hal-kının erkek nüfusunun büyük çoğunluğunun Kızıl Ordu saflarında bulunuyor olması ise dikkat çekicidir.⁹

Çeçen-İnguş ÖSSC'nde yaşayan Çeçen ve İnguş halkı da bu dönemde uygulanan sürgün siyasetinin mağdurları ara-sında yer almaktadır. Çeçen-İnguş ÖSSC Almanların işgali-ne hiç uğramamış olmasına rağmen, yaklaşık 500 bin Çe-çen-İnguş'un, 23 Şubat 1944'te başlayan bir operasyonla ya-şadıkları topraklardan çıkarılarak sürgün edilmesi ve aka-binde Kazakistan ile Kırgızistan'a yerleştirilmeleri, bunun yanında aynı bölgede yaşayıp bir kısmının Almanlara yar-dım ettiği bilinen Kabardlar, Edigeler ve Çerkeslerin ise sürgünden muaf tutulması,¹⁰ hükûmetin izlediği sürgün politikasındaki çarpıklıkları da ortaya sermektedir. Döne-min Sovyet Devlet Başkanı Stalin tarafından, özellikle II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında uygulanan sürgün politikasının gerekçeleri ortaya konurken, sürgün edilen toplulukların genelde Alman kuvvetleriyle işbirliği yapma-ları veya onlara karşı mukavemet göstermemeleri ileri sü-rülmüştü. Ancak, Çeçen-İnguş Bölgesi'nde sürgün edilen ve edilmeyen halkların durumu, daha önce bazı toplulukla-

7 N.F. Bugay, **a.g.m.**, s. 23. Sovyetler Birliği'nde sürgüne uğrayan Almanların toplam sayısı 1.024.722 kişidir. Ocak 1945'te 210.600 Alman sürgünden azat edilmiştir. "Deportatsiya...", s. 111.

8 "Deportatsiya...", s. 102.

9 "Pogrujeni...", s. 145; A. Nekriç, **a.g.e.**, s. 45.

10 P. Mühlen, **a.g.e.**, s. 226. "Deportatsiya...", s. 104'te 29 Şubat itibarıyla Çeçen-İnguş ÖSSC'nden toplam 478.479 kişinin sürüldüğü, bunların içinden 91.250 kişinin İnguş olduğu belirtilmektedir.

rın topraklarından zorla çıkarılarak başka yerlere gönderilmesini emreden kararnamelerde belirtilen gerekçelere istinaden uygulanan bu siyasetin asıl sebeplerini yansıtmadığını göstermektedir.

Toplulukların sürgününü müteakip daha önceden mevcut olan idarî birimlerin sınırları değiştirilerek toprakları diğer cumhuriyetler arasında paylaştırıldı. O dönemde yapılan bu uygulamaların etkileri günümüzde kendisini göstermekte, özellikle Kafkaslarda yaşanan etnik gerginliklerin kaynaklarından biri olarak temayüz etmektedir. Örnek olarak gösterebileceğimiz, eski Çeçen-İnguş ÖSSC topraklarının Rusya Federasyonuna bağlı Stavropol Bölgesi ile Dağıstan ve Kuzey Osetya ÖSSC arasında taksim edilmesinin,¹¹ son zamanlarda yaşanan Rus-Çeçen savaşının çıkış noktalarından biri olduğu düşünülmektedir.

Stalin Türkiye ile muhtemel bir savaş tehlikesini öne sürerek, Sovyetler Birliği'nin Türkiye sınırında yaşayan Ahıska Türklerinin de sürgüne gönderilmesine karar vermişti. Savaş sırasında sınırı takviye etmek amacıyla orada bulunan Sovyet askerleri, ellerinde silahlarla 14 Kasım 1944 günü, gece yarısı Ahıska Türklerinin evlerine girerek bütün herkesi kamyonlara doldurup tren istasyonlarına getirmişlerdi. Bütün bir halk aynı gece sürgün edilerek Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'a gönderildi. 28 Kasım 1944'de SSCB İçişleri Halk Komiseri¹² Leonid Beriya'nın Stalin'e bildirdiğine göre toplam 91.095 Ahıska Türkü sürgün edilmişti. Ancak Ahıska Türkleri bu rakamın daha fazla olduğunu ileri sürmekte ve toplam nüfusun 150-200 bin civarında olduğunu ifade etmektedirler. Bu topluluk da Çeçen-İnguşlar gibi Alman işgaline maruz kalmamışlar ve Almanlarla herhangi bir temasları olmamıştı.¹³

11 T.F. Pavlova, "Dokumentı TsGAOR SSSR po İstorii Deportatsii Naradov v 40-50-ıye godı", *Deportatsii Naradov SSSR (1930-e – 1950-e godı): Materialı k Serii "Narodi i Kul'tur"*, XV/1, Moskva, RAN Institut Etnologii i Antropologii, 1992, s. 11.

12 Sovyet Devleti'nde Halk Komiserliği, Bakanlık makamıyla aynı anlamdadır.

13 B.Z. Aşar-Z.S. Tunçalp, *Ahıska Türkleri*, Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1995, s. 22-24; K. Aslan, *Ahıska Türkleri*, Ankara, Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1995, s. 8.

Toplulukların sürgünü operasyonu, II. Dünya Savaşı'nın yoğun olarak hissedildiği ve Alman işgalinin yaşandığı Kırım'da da kendini göstermişti. Sovyet ordularının Kırım'ı Alman işgalinden kurtarmalarından sonra, bölgede oluşturulan Olağanüstü Devlet Komisyonunun da etkin çalışmalarının bir tezahürü olarak Almanlarla işbirliği yaptığı iddia ve tespit edilen unsurların Kırım'dan çıkarılmasına başlandı. Bu operasyonda ilk olarak Kırım Türklerinin sürgünü gerçekleştirildi. Ardından Kırım'da yaşayan Almanlar, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler de **“zorunlu göçe”** maruz kaldılar. Bu dönemde Kırım'dan toplam 12.422 Bulgar, 15.040 Rum, 9621 Ermeni, 1119 Alman ve diğer milletlere mensup 3652 kişi sürgün edilmiştir.¹⁴

Bütün bu sürgün operasyonlarını müteakip ortaya çıkan tablonun son derece dikkat çekici olduğu görülmektedir. Sovyetler Birliği'nde II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında toplam olarak 3.332.580 kişi yaşadığı topraklardan çıkartılarak ülkenin diğer bölgelerine yerleştirilmiş, 1948-49 yıllarında bu sayı ölüm, sürgünlükten serbest bırakılma gibi çeşitli sebeplerle 2.275.900 kişiye inmiştir.¹⁵ Sürgün edilen toplulukların milliyetleri göz önüne alındığı zaman, çoğunluğunun Türk ve Müslüman asıllı oldukları gözlerden kaçmamaktadır. Bu durum karşısında, dönemin devlet adamları tarafından, bir çoğu Sovyetler Birliği sınırları içerisinde stratejik önemi haiz bölgelerde yaşayan, Türkiye'ye karşı derin sevgi besleyen ve II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yaptıklarına inanılan bu toplulukların, yaşadıkları topraklardan çıkarılarak, yerlerine daha çok gü-

14 Bulgarlar çoğunlukla çiftçiydiler. Rum ve Ermeniler ise şehirlerde yaşıyor ve küçük endüstri kollarında çalışıyorlardı. Bulgarlar Alman askerlerine gıda yardımı yapmakla ve onlara Kızıl Ordu askerlerinin yerlerini göstermekle suçlanıyordu. Rumlar için yapılan suçlama nispeten daha hafifti. Onların kabahati Almanları ticaret ve ulaşım açısından desteklemektir. Ermeniler ise, Almanlar tarafından kurulan Ermeni Komitesi'nde aktif olarak yer almak ve Sovyet karşıtı çalışmalarda bulunmakla suçlanmışlardır. Ancak Ermenilerin, benzer suçlamalara maruz kalan Kırım Türkleri gibi topyekün değil, sadece Kırım'da ve Karadeniz kıyılarında yaşayanların sürgün edilmeleri manidardır. Bunun dışında, Kırım'da yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Türklerden, Yunan ve İran vatandaşlarından 3652 kişi de bu dönemde sürgün edilmişlerdir. Bkz. “Deportatsiya...”, s. 108-109.

15 “Deportatsiya...”, s. 111.

venebilecekleri Slav unsurlar (Ruslar ve Ukraynalılar) ile gayr-i Müslim halkların (Gürcüler gibi) yerleştirilmek istendiği yönündeki düşünceler belirgin bir hal almaktadır.

B. KIRIM'DA SÜRGÜN HAZIRLIKLARI

Sovyet ordularının Kırım'a hakim olmasından sonra, bölgenin gerek Alman istilacılarından, gerekse Sovyet karşıtı adedilen unsurlar ile Almanlarla işbirliğinde bulundukları iddia edilen kişilerden temizlenmesi için bir takım hazırlıklar yapılmıştı. 13 Nisan 1944 tarihinde SSCB İçişleri Halk Komiseri ve Devlet Güvenliği Genel Komiseri L. Beriya ile Devlet Güvenliği Halk Komiseri V. Merkulov tarafından Kırım ÖSSC'nin "**Sovyet karşıtı unsurlardan temizlenmesi**" hususunda talimatname niteliği taşıyan bir belgenin yayınlanması,¹⁶ o zamana kadar yapılan hazırlıkların resmen uygulanmaya konması anlamını taşımaktaydı. Bu talimatname uyarınca bölgede görev yapan ve özel olarak bölgeye gönderilen NKVD organları tarafından, belirtilen unsurların tespiti için yoğun bir çalışma başlatılmıştı. Söz konusu faaliyetlerin, savaş öncesinde de gündeme gelen Kırım Türklerinin topluca bölgeden sürgün edilmesi hususunda gerekli bilgilerin elde edilmesine de yönelik olduğu ihtimali üzerinde durulmaktadır.¹⁷

Adı geçen talimatname gereğince, Kırım'ın bir takım mihraklardan kurtarılması için çeşitli yerlerde yetkili birimler oluşturulması kararlaştırılmıştı. Eski Kırım, Yalta, Ak-ayar (Sivastopol), Akmescid (Simferopol), Kerç, Gözleve (Yevpatoriya) ve Canköy'de oluşturulması kararlaştırılan bu birliklerin güvenliğinin sağlanması hususunda NKVD kuvvetlerinden 5000 kişi görevlendirilmişti. Ayrıca, bu kuvvetlere 10 gün içinde 3000 kişi daha eklenmişti ve onla-

16 SSCB İçişleri Bakanı ve Devlet Güvenlik Bakanının Emri için bkz. M.N. Guboglo-S. M. Cervonnaya, *Krımskotatarskoye Natsional'noye Dvijenije*, C. II, Moskva, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po Izuçeniyu Mejnatsional'nih Otnoşenii, Institut Etnologii i Antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya, 1992, s. 42-43. Ayrıca bkz. *Krımski Tatari 1944-1994: Statii, Dokumenti, Svidçennya Oçevidsiv*, Kiyiv, Ridniy Kray, 1995, s. 71-72.

17 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 27.

rın emniyeti için de NKVD'nin iç kuvvetlerinden 20 bin kişi tahsis edilmişti.¹⁸ Bu talimatnamenin yerine getirilmesi görevi, SSCB Devlet Güvenliği Halk Komiseri yardımcısı Kobulov, SSCB İçişleri Halk Komiseri yardımcısı Serov,¹⁹ Kırım ÖSSC İçişleri Halk Komiseri Sergiyenko ve Kırım ÖSSC Devlet Güvenliği Halk Komiseri Fokin'e verilmişti.²⁰

Serov ve Kobulov almış oldukları görevi yerine getirmek üzere derhal Kırım'a giderek gerekli çalışmalara başlamışlar ve yaptıkları faaliyetleri düzenli olarak Beriya'ya rapor etmişlerdi.²¹ Serov ve Kobulov'un 22 Nisan 1944'te göndermiş olduğu bu raporlardan birinde de bildirildiğine göre, 1 Nisan 1940 tarihi itibarıyla Kırım'da 1.126.800 kişi yaşamaktaydı. Kırım Türklerinin mevcudu hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, yaklaşık 218 bin kişi olduğu tahmin edilmekteydi. Bunlardan 180 bin kişinin 17-20 Nisan 1940'da Kırım'dan çıkarıldığı, 20.000'inin ise Kızıl Ordu'ya çağrıldığı; 62.000 Alman asıllı Sovyet vatandaşının sürgün edilip, 67.000 Yahudi, Karaim Türkü ve Kırımçak'ın da Alman askerleri tarafından kurşuna dizildiği adı geçen raporda yer alan bilgiler arasındadır. Yine aynı raporda, 1941 yılında Kızıl Ordu'ya bağlı 51. ordunun Kırım'dan çekilmesi sırasında ise 20.000 Kırım Türkünün askerden kaçtığı ifade edilmektedir.²²

18 Kırım'ın Sovyet karşıtı unsurlardan kurtarılması için Kırım NKVD'ye bağlı 40., 137., 290. birlikler ve 298. NKVD iç kuvvetleri avcı birliği ile 7000 mevcutlu 23. ve 96. NKVD sınır birlikleri dışında şu kuvvetler de Kırım NKVD'nin emrine tahsis edilmişti: Kutais'den 25. avcı bölüğü, Nalçik'ten 170. avcı bölüğü, Erivan'dan müstakil keskin nişancı bölüğünden 144. müstakil avcı batalyonu, Rostov'dan 211. avcı bölüğünden 2 batalyon, Bakü'deki 36. Motorize avcı bölüğü, Ukrayna kuvvetlerine bağlı 25. avcı bölüğünün 221 ve 224. müstakil avcı batalyonları, Moskova 1. motorize alayının 1, 2 ve 10. motorize bölükleri. Bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., s. 42-43.

19 SSCB İçişleri Halk Komiseri Serov'un bu işle görevlendirilmesi, 'Sovyetler Birliği'ndeki göç hareketlerini yakından takip edenler tarafından yeni bir toplu göç operasyonunun işareti olarak algılanmaktaydı. Çünkü Serov, 1939'da Baltık kıyılarındaki anti-komünist unsurların temizlenmesi ile Litvanya, Letonya ve Estonya'da toplu sürgünlerin yapılmasında uzman bir "insan ve mülzeme nakliyatçısı" olarak ün kazanmıştı. Bunun yanında 1942-43'te Stalingrad'dan sanayi teçhizatının tahliyesini gerçekleştirmişti. Muhtemelen onun bu tecrübelerinin, Kırım Türklerinin, Çeçen-İnguşların, Volga Almanlarının ve Ahıska Türklerinin sürgününde oldukça faydalı olacağı düşünülmüştü. Nitekim o, daha sonra bu operasyonlarda göstereceği başarılarından dolayı orgeneralliğe terfi ettirilecek ve kendisine Sovyetler Birliği Kahramanı ünvanı ile Lenin Nişanı verilecekti. Bu hususta ayrıntı için bkz.: A. Fisher, a.g.e., s. 165.

20 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., s. 42-43.

21 SSCB Ekim İhtilali Merkez Devlet Arşivi (TsGAOR SSSR)'nde bulunan bu raporlar, toplulukların sürgünü ile alakalı diğer belgelerle birlikte N.F.Bugay tarafından nesredilmiştir. Bkz. "Pogrujeni...", s. 144-160.

22 "Pogrujeni...", s. 151.

Serov ve Kobulov'dan gelen bu bilgilerin, İçişleri Halk Komiseri Beriia aracılığıyla Devlet Başkanı Stalin ile Devlet Güvenlik Komitesi'nin diğer üyelerine iletildiği ve bu kişilerin Kırım'da yürütülen operasyonlardan haberdar edildiği anlaşılmaktadır.²³ Nitekim Beriia, 10 Mayıs 1944 tarihli bir telgrafta Stalin'e, Kırım'daki son durumu aktarmış ve 7 Mayıs itibariyle 5381 kişinin tutuklandığını bildirmişti. Beriia bunun yanında, tutuklananlarla birlikte 5995 adet tüfek, 337 adet makineli silah, 250 adet otomatik silah, 31 adet havan topu ve bol miktarda bomba ile tüfek mermisinin ele geçirildiğini de telgrafta belirtmişti. Diğer taraftan, Serov ve Kobulov'un Beriia'ya ilettiği Kızıl Ordu'dan ayrılarak Alman saflarına katılan Kırım Türk askerleri hakkında da bu telgraf ile Stalin'e malumat sunulmuştu.²⁴ Beriia'nın Stalin'e göndermiş olduğu bir diğer telgraf, 16 Mayıs tarihini taşımaktaydı. Bundan öncekinde olduğu gibi, Beriia bu telgrafta da, Kırım'da yapılan operasyonlar sonucu Sovyet karşıtı olduğu ve Almanlarla işbirliği yaptığı iddia edilen 6452 kişinin tutuklandığını bildirmektedir. Ayrıca, bölgenin kırsal kesimlerinde yapılan operasyonlar neticesinde 7739 kişi ile beraberlerinde 39 adet havan topu, 449 adet makineli silah, 532 adet otomatik silah, 7238 adet tüfek, 3657 adet havan topu mermisi, 10.296 adet el bombası ile 280 bin adet tüfek mermisi ele geçirildiğini belirtmektedir.²⁵

Sovyet üst düzey yetkililerinin, kendilerine sunulan bu bilgiler doğrultusunda Kırım Türklerinin bölgeden çıkarılarak sürgün edilmesine artık kesin olarak karar verdiklerini tahmin etmek güç değildir. Serov ve Kobulov'un 7 Mayıs 1944'te gönderdikleri rapor da bu kanaati kuvvetlendirmektedir. Söz konusu raporda bu topluluğa yönelik yapılması planlanan sürgün operasyonu hazırlıklarının 18-20

23 Aynı arşivde yer alan ve Beriia'nın Staline gönderdiği raporları içeren bu belgeler yine N.F. Bugay tarafından neşredilmiştir. Bkz. "Deportatsiya. Beriia Dokladıvayet Stalinu...", haz. N.F. Bugay, **Kommunist**, Moskva, 1991, s. 101-112.

24 "Deportatsiya...", s. 107.

25 "Deportatsiya...", s. 107.

Mayıs'a kadar tamamlanmasının, operasyonun ise 25 Mayıs'a kadar sonuçlandırılmasının mümkün olacağı belirtilmektedir. Raporda Serov ve Kobulov'un Kırım'da yaşayan 330 kişilik İtalyan, Rumen, Macar, Avusturyalı ve Alman ahalinin de sürülmesi gerektiğini ifade etmesi, Sovyet Devleti'nin bu operasyondaki amacının Kırım'ı tamamen Slavlaştırmak olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun dışında, Alman askerleriyle birlikte yaşadığı tespit edilen 1000 kadar kadının da sürülmek istenen gruba dahil edilmesinin uygun olacağı belirtilmektedir.²⁶

Kırım'da yürütülen bu çalışmaların tamamlanmasından sonra elde edilen neticelerin değerlendirmelerini ve önerileri Serov ile Kobulov'dan alan Beriya, kendisinin benzer önerilerini Stalin'e aktararak Kırım Türkleri ile bölgede yaşayan diğer pek çok unsurun Kırım'dan sürülmesinin gerekliliğini kesin bir dille ifade etmişti. Beriya, 10 Mayıs 1944'te Stalin'e sunmuş olduğu bu raporda, Kırım Türklerinin Sovyet halkına karşı "*ihanet faaliyetleri*" içerisinde yer almış olması hasebiyle, onların Sovyetler Birliği'nin sınır bölgelerinde yaşamalarının doğru olmayacağının göz önünde bulundurulmasını istemiş ve bu doğrultuda Kırım Türklerinin tamamının bu bölgeden çıkarılmasını teklif etmişti. O, Kırım Türklerinin **özel sürgün (spetsposelentsı)** olarak, hem tarımda (kolhoz ve sovhozlarda), hem de sanayi ve ulaşım alanlarında kullanılmak üzere Özbekistan SSC'ne ait topraklarda yerleştirilmesinin uygun olacağını da bildirmişti. Hatta bu hususta Özbekistan KP sekreteri Yusupov ile de mutabakat sağlandığını ifade etmişti. Toplam 140-160 bin kişi olarak hesap ettiği Kırım Türklerinin sürgün edilmesi operasyonunun tarihini dahi tespit etmiş ve bunun 20-21 Mayıs'ta başlayarak 1 Temmuz'da tamamlanmasını planlamıştı.²⁷

O dönemde Stalin'in en yakın adamlarından biri olarak tanınan ve ülkenin en güçlü teşkilatlarının önünde gelen

26 "Pogrujeni...", s. 151.

27 "Pogrujeni...", s. 151-152; "Deportatsiya...", s. 107.

NKVD'nin başında yer alan bir şahıstan gelen bu tür teklif ve düşünceler karşısında, Stalin'in olumsuz bir yaklaşım içerisinde olmasını beklemenin abesle iştigal etmekten başka bir anlam taşımayacağı, zaten Stalin'in bu teklife bir gün sonra vermiş olduğu cevap ile de anlaşılmaktadır. 11 Mayıs 1944'te Devlet Güvenlik Komitesi (GKO) tarafından çıkarılan ve altında Stalin'in imzası bulunan "çok gizli" ibareli bir kararname ile Kırım Türklerinin tamamen Kırım'dan sürgün edilmesine karar verildi. Kararnamede, daha önce Beriya'nın da belirttiği gibi Kırım Türklerinin II. Dünya Savaşında Almanlarla işbirliği yaptıkları iddiası üzerinde önemle durulmaktadır. Bunun dışında, Kırım Türklerinin Almanların teşkil ettiği gönüllü askerî birliklerde yer alarak Kızıl Ordu'ya karşı savaştıkları; Sovyet partizanlarına karşı "vahşice katliamlar" yaptıkları; Kırım'da yaşayan Sovyet vatandaşlarının zorla Alman hakimiyetine girmeleri ve Sovyet insanların topluca imha edilmelerinde Almanlara yardım ettikleri vurgulanmaktadır.²⁸

Bunun üzerine Devlet Güvenlik Komitesi, bu kararnamede yer alan iddiaları da nazar-ı dikkate alarak, Kırım Türklerinin aileleriyle birlikte topyekün Kırım'dan çıkarılmasına ve "**özel sürgünler (spetsposelentsı)**" olarak Özbekistan'ın daha önceden tespit edilen bölgelerinde sürekli ikamete tabi tutulmalarına karar verdi. Sürgün operasyonunun tatbiki ile Beriya komutasındaki NKVD kuvvetleri görevlendirilmiş ve 1 Haziran 1944 tarihine kadar bu operasyonun tamamlanması istenmişti.²⁹ Kararname ile ayrıca, sürgün edileceklerin yanlarına alabilecekleri eşyaların miktarı da tespit edilmişti. Buna göre, onlar sadece özel eşyalarını, elbiselerini, günlük ihtiyaçlarını ve aile başına 500 kg erzak almalarına izin verilmişti. O dönemde

28 GKO'nun Kırım Türkleri hakkındaki kararnamesi için bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 44-46. Ayrıca bkz. **Krımski Tatari**, s. 72-75.

29 Ancak, bu operasyonun muhtevası ve süresinin halka ifşa edilmemesi için, operasyonda yer alacak görevlilerin, Kırım'daki tarım sektörünün savaş sırasında uğradığı zararı belirlemek üzere bu bölgelere gönderildikleri belirtilmişti. Bu hususta bkz. Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 40.

zorlu bir savaşın içinde yer alması hasebiyle, sürgün operasyonunun Sovyet ekonomisine ağır bir yük yüklemesi kaçınılmaz olacaktı. Nitekim, bu operasyon planlanırken bu husus da önemle dikkate alınmış ve bu operasyonun bütün masraflarının SSCB Finans Halk Komiserliği tarafından karşılanması düşünülmüştü. Bunun için Finans Halk Komiseri Zverev'in, operasyonun gerçekleştirileceği Mayıs ayı içerisinde Halk Komiserleri Sovyeti (SNK) fonundan 30 milyon ruble tahsis etmesi talep edilmişti. Sürgün operasyonunun yolda geçecek kısmında yiyecek dağıtımı hususunda Ticaret Halk Komiserliği görevlendirilmişti.³⁰ Kararnamede belirtilen talimatların yerine getirilmesini kontrol etmek amacıyla SSCB Halk Komiserleri Sovyeti bünyesinde **Devlet Özel Sürgün (Spetsposelents) Komisyonu** kurulmuştu. Bu Komisyonun başkanlığına Gritsenko adlı bir şahıs atanmış, üyeliklerine ise SSCB Tahıl ve Hayvan Yetiştirme Sovhozları Halk Komiserliği yardımcıları olan Gusev ve Jirov, Kırım KP Bölge Komitesi sekreteri Tyulyayev ile Kırım Halk Komiserleri Sovyeti Başkan Yardımcısı Yampolskiy tayin edilmişti. Ayrıca bölgede ilgili Halk Komiserlikleri temsilcileri ile her il ve rayon parti ve meclis yöneticilerinin yer aldığı komisyonlar teşkil edilmişti.³¹

C. KIRIM TÜRKLERİNİN TOPLUCA SÜRGÜNÜ

Bütün bir halkı topraklarından çıkaracak olan sürgün operasyonunun tarihi, yayınlanan kararnamede 20 Mayıs olarak tayin edilmiş olmasına rağmen, bu tarih Beriya'nın talimatıyla iki gün öne alınmış ve operasyon 18 Mayıs 1944'te başlamıştı.³² Sovyet askerleri, sabaha karşı saat 3 sularında Kırım Türk ailelerinin evlerine ellerinde silahlarla girerek uyumakta olan bu insanları yataklarından kaldırarak dışarı çıkardılar. Elleri havada duvarlara dizilen halka,

30 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 44-46.

31 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 38-39.

32 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 67; "Pogrujeni...", s. 152; "Deportatsiya...", s. 107.

"15 dakika içinde yolculuk için hazırlanın. Elinizde taşıyabileceğiniz neyiniz varsa yanınıza alın" denilmişti.³³

Sürgün operasyonunda yer almış bir Sovyet askerinin kaleme almış olduğu hatıralarında ise, sürgünün başlangıcı şöyle anlatılmaktaydı:

"1943 yılı sonunda Alman ordusunun kovulmasından hemen sonra... 8 Mayıs 1944'te, bize söylediklerine göre, Kırım ormanlarında gizlenen Tatar gönüllülerle ve çekilen Almanların geride kalan askerleri ile savaşmak için Kırım'a gittik. Burada Kerç Şehrine vardık. 14 Mayıs sabahı yola çıktık ve akşama doğru Lenin rayon merkezine ulaştık. Birkaç gün burada oyalandık. 17 Mayıs akşamı silahlar elimizde tekrar yola koyulduk. Birkaç saat nereye gittiğimizi bilmeden yürüdük. Sabahın 4'üne doğru küçük bir köye ulaştık. Buranın Tatarlarla meskun Oysul köyü olduğu ve bütün Tatarların bugün sürülmeleri gerektiği bildirildi. Bu operasyon Kırım'ın her yerinde aynı anda yapılacaktı ve istisnasız bütün Tatarlar sürgün edilecekti. Onlar Büyük Vatan Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yapmak ve partizanlara karşı savaşmakla suçlanıyorlardı. Sabah saat 4'te operasyon başladı. Evlere girdik ve ev halkını yataklarından kaldırarak: "Sovyet Devleti adına! Vatana ihanet suçundan hepiniz Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine sürgüne gönderiliyorsunuz..." dedik. Toplanma için iki saat süre verilmişti. Her ailenin yanına 200 kg eşya almasına müsaade edilmişti. İlginçtir biz daha önceden hazırlanmış yiyecek ve ev eşyası dolu çuvallar gördük. Acaba bu olay bir şekilde onlara sızdırıldı mıydı? Her halükarda biz askerler, son ana kadar böyle bir operasyondan haberdar değildik..."³⁴

33 **Krımski Tatari**, s. 174-180. Ancak sürgün operasyonunun başlangıcında yaşananlar hakkında anlatılanlar kısmen birbirine yakın olsalar da, bazı durumlarda farklılıklar arz etmektedirler. Mesela Tenzile İbrahimova adlı Kırım Türk kadını da o geceyi şöyle anlatıyor:

"Saat 3 idi, çocuklar uyuyordu, birden askerler geldiler ve bize "5 dakika içinde toplanın ve evden çıkın. Yanınıza ne eşya ne yiyecek hiçbir şey almayın" dediler. Ne yapacağımızı şaşırmiştik. Bizi kurşuna dizeceklerini zannetmiştik Bizleri köyden çıkardılar ve aç bir şekilde bütün gün bir alanda beklettiler. Acıkmıştık, çünkü evden bir şeye almanıza izin vermediler. Çocuklar açlıktan ağlamaya başladı. Kocam cephede savaşıyordu, ben ise üç çocukla birlikteydim.", bkz.. Taşkentskiy Protsess: Sud Nad Desyat'yu Predstaviteliyami Krımskoyatarskogo Naroda, (1 İyulya - 5 Avgusta 1969 g.). Sbornik dokumentov s illustratsiyami, Amsterdam, Fond im. Gertsena, 1976, s. 27.

34 A.L. Vesnin, "Kak Proishodilo Viseleni Tatar, Bolgar, Grekov, Armyan iz Krıma v 1944 godu", **Krımskaya ASSR (1921-1945)**, Simferopol, Tavriya, 1990, s. 239-240.

Operasyon son derece gizli tutulmaya çalışılmasına rağmen, Sovyet askerinin de yukarıda belirttiği gibi bir kısım Kırım Türkünün sürgünü daha önceden haber almış olması muhtemeldir. Bu ihtimali, o dönemde Bahçesaray'da yaşayan Viladiye Nasirova'nın şu ifadeleri de desteklemektedir:

*"...15 Mayıs'ta çalışma odama komsomollardan³⁵ Huriye Osmanova girdi ve bana "Biliyor musun, Kırım Türkleri sürgün edilecek" dedi. Bunu ona kendi evlerinde kalan yaralı bir asker söylemiş ve yanlarına kalın giysiler almalarını, lüzumlu eşyalarını hazırlamalarını tavsiye etmiş."*³⁶

Sürgünü bizzat yaşayan farklı kişilerin değişik ifadelerinden anlaşıldığına göre, Devlet Güvenlik Komitesi kararnamesinde operasyon sırasında yerine getirilmesi istenen talimatlar ile uygulamalar arasında farklılar zuhur etmiştir. Kararnamede belirtildiğine göre, sürgüne gönderilecek olanların beraberlerinde kendi özel eşyalarını, elbiselerini, günlük demirbaşlarını ve aile başına 500 kg erzak almalarına izin verilmişti. Ancak uygulama daha farklı olmuş, kimi yerde insanların toplanması için 15 dakika, kiminde 5 dakika ve kiminde ise 2 saat verilmiş; bir yerde sürgünlerin yanlarına hiçbir şey almamaları, diğerinde ise her ailenin 200 kg eşya alabileceği söylenmişti. Bu durum karşısında, operasyonu yürüten görevlilerin kararnamede belirtilen hususları nazar-ı dikkate almadıkları, bunun bir tezahürü olarak da farklı yerlerde farklı uygulamalar sergiledikleri düşüncesi hasıl olmaktadır. Bir diğer taraftan ise, yayınlanan kararnamede belirtilen talimatnamelerin, sadece o kararnameye insanî bir görünüm kazandırması için konulduğu, uygulamada bir kıymetinin olmadığı fikri de muhtemel görünmektedir.

Evlerinden çıkarılan halk, bulundukları yerin meydanlarında, tarlalarda veya uygun görülen başka yerlerde toplanarak kendilerini demiryolu istasyonlarına taşıyacak nakli-

³⁵ Komsomol: Genç Komünistler Birliği.

³⁶ Viladiye Nasirova, "Gedjege Çevirilgen Kün", Yıldız, S. 6, Taşkent, 1990, s. 117.

ye araçlarını beklemeye başlamışlardı.³⁷ Korku ve endişe içerisinde bekleyen insanlar, diğer taraftan da askerlerin taşkınlıklarına maruz kalmışlardı. Sürgünü gerçekleştirmekle görevli askerler, bu görevlerini yerine getirmek dışında, zaten korku ve çaresizlik içinde bekleyen halka karşı taşkınlık içeren davranışlarda da bulunmuşlardı. Bu askerlerden bazıları, yaşlı kadınları, acıdan çılgına dönen, aklını kaybeden insanları kaçmaları için serbest bırakmışlar ve arkalarından kurşun yağdırarak onları öldürmüşlerdi.³⁸

Meydanlarda toplanan Kırım Türkleri arasında, savaşta Sovyetler Birliği'nin zaferi için mücadele etmiş bir çoğu yaralı ve hasta KP üyeleri, partizan hareketi ve Kızıl Ordu mensubu Kırım Türkleri de bulunuyordu. Ancak erkeklerin büyük çoğunluğu o sırada Almanlara karşı savaşa devam etmekteydi.³⁹ Mart 1949'da yapılan bir istatistiğe göre, sürgüne gönderilen eski Kızıl Ordu mensuplarının sayısı verilmektedir. Buna göre, Kırım Türklerinden 524 subay, 1392 astsubay ve 7079 çeşitli rütbelerde asker olmak üzere toplam 8995 Kızıl Ordu mensubunun Kırım'dan çıkarılarak Sovyetler Birliği'nin başka topraklarına sürgün edildiği anlaşılmaktadır. Kırım'ın genelinde sürgün edilen eski Kızıl Ordu mensubunun ise toplam 10.892 kişi olduğu belirtilmektedir.⁴⁰

Evlerinden çıkarılarak alanlarda bekletilen Kırım Türklerinin, bölgeden katarlarla taşınarak Özbekistan'a götürülmesi görevi, Devlet Güvenlik Komitesi (GKO) Kararnamesince NKVD ile Ulaştırma Halk Komiseri Kaganoviç'e verilmişti.⁴¹ Katarların hazır olmasından sonra, endişe içinde bekleyen Kırım Türkleri nakliye araçları ile istasyonlara taşınmışlar ve burada kendilerini bekleyen yük ve hayvan vagonlarına tika basa doldurularak kapıları sıkı sıkıya kapatılmıştı. Hayvan ve yük taşımada kullanılan bu vagonlar-

37 Robert Conquest, *Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities*. New York: The Macmillan Company, 1970, s. 61.

38 A.L. Vesnin, *a.g.m.*, s. 239-240.

39 A. Fisher, *a.g.e.*, s. 166. *Kırımski Tatari*, s. 174.

40 "40-50-e Godı...", s. 134.

41 Guboglo-Çervonnaya, *a.g.e.*, C. II, s. 45.

la daha önce de Çeçen-İnguşların sürgünü gerçekleştirilmişti.⁴²

Sürgün sırasındaki NKVD raporlarından da anlaşılacağı üzere, yüz binlerce insanın sürgünü esnasında, onların can güvenliğinin sağlanması, sağlık şartlarının yerine getirilmesi, yiyecek ve içecek dağıtımının aksatılmaması gibi lüzumlu tedbirlerin alınması ve uygulanmasının bir yana bırakılarak, mümkün olduğunca az masrafın nasıl yapılabilceği hesaplanmıştı. Bunun en bariz tezahürünü, Çeçen-İnguşların sürülmesinden sonra Milstein adlı bir NKVD subayının yazmış olduğu rapordaki şu ifadelerde görmek mümkündür: *“Karaçay ve Kalmukların taşınmasında kazanılan deneyim, konvoy ihtiyacının en aza indirilmesi ve yolcu sayısının azaltılması konusunda bir takım düzenlemeler yapmamıza imkan verdi. Daha önce her birine 40 insan yerleştirdiğimiz hayvan vagonlarına şimdi 45 kişi yerleştirdik. Bu insanları kendi eşyaları ile birlikte yerleştirdiğimiz için, toplam 37.548 m²’lük tahta, 11.834 kova, 3400 soba ve önemli sayıda vagon tasarrufu yapmış olduk.”*⁴³

Kırım Türklerinden oluşan ilk sürgün kafilesinin yola çıkmasından sonra Serov ve Kobulov da İçişleri Halk Komiseri L. Beriya’ya bir telgraf çekerek durumdan haberdar etmişlerdi. Onların vermiş olduğu malumata göre, ilk gün saat 20.00 itibarıyla toplam 90 bin kişi istasyonlara götürülmüş, bunlardan 48.400 kişi 17 katarla doldurularak gidecekleri yerlere gönderilmiş, 25 katar da beklemeye alınmıştı.⁴⁴ Sürgünle ilgili raporlar Serov ve Kobulov tarafından her gün düzenli bir şekilde telgraf ile Beriya’ya gönderilmişti. 19 Mayıs’ta Beriya’ya iki telgraf birden gelmişti. İlkinde saat 12.00 itibarıyla istasyonlara toplam 140.000 kişinin götürüldüğü, bunlardan 119.424 kişinin 44 katarla sürgün yerlerine gönderildiği ve halen 13 katarın daha beklemede tutulduğu belirtilmişti. İkincisinde ise, saat 18.00 itibarıyla istas-

42 Zekiye Settaroğlu, “Hatıralar”, der. E. Özenbaşlı, haz. F. Mertoğlu, (Çevirimci) <http://www.kirimderneği.org.tr/hatıralar.htm>, 06.05.2000.

43 Courtouis-Werth, a.g.e., s. 287.

yonlara getirilenlerin toplam olarak 165.515 kişiye ulaştığı, bunlardan 136.412 kişinin 50 katarla gidecekleri yerlere gönderildiği rapor edilmişti.⁴⁵

Serov ve Kobulov'un son telgrafı 20 Mayıs'ta Beriya'ya ulaşmıştı. 18 Mayıs'ta başlayan Kırım Türklerinin sürgünü operasyonunun 20 Mayıs saat 16.00'da sona erdiğini bildiren telgrafta, toplam 180.014 kişinin 67 katara doldurularak bölgeden çıkarıldığı, bunlardan 63 katarla bulunan 173.287 kişinin gitmeleri gereken yerlere gönderildiği; geriye kalan 4 katarın ise aynı gün yola çıkacağı bildirilmişti. Telgrafta ayrıca, Kırım rayon askerî komiserliklerinin, askerlik çağında olan 6.000 Kırım Türkünü askere sevk ettiği, bunların Kızıl Ordu üniformalarıyla Guriyev, Rıbinsk ve Kuybişev şehirlerine yollandıkları belirtilmişti.⁴⁶ Vatana ihanet gerekçesiyle sürgün edilen bir topluluktan hâlâ orduya asker kabul edilmesi, Sovyet Devleti'nin bizzat kendisi tarafından ileri sürülen sürgün gerekçesi ile düştüğü tezadı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, Beriya'nın emri doğrultusunda 5 bin Kırım Türkünün, Moskova kömür madenlerinde çalışmaya gönderildiği ifade edilmiş, bütün bunlarla beraber Kırım'dan toplam 191.014 kişinin çıkarıldığı zikredilmişti. Raporda ayrıca Kırım Türklerinin sürgünü sırasında, Sovyet karşıtı unsurlar olarak nitelendirilen şahıslardan operasyon süresince toplam 5989 kişinin tutuklandığı ifade edilmişti. Sürgün esnasında ele geçirilen silah ve mühimmatın da miktarı verilmişti. Buna göre, 49 havan topu, 622 makineli tüfek, 724 otomatik tabanca, 9888 tüfek ve 326.887 adet kurşun ele geçirilmişti.⁴⁷

44 "Pogrujeni...", s. 152. Beriya da aynı bilgileri içeren telgrafı Stalin ve Molotov'a göndermiştir, "Deportatsiya...", s. 107.

45 "Pogrujeni...", s. 152. Stalin'in 21 Mayıs'ta Beriya'ya vermiş olduğu bir talimatla, sürgüne gönderilen Kırım Türklerinden 10 bin kişinin Sovyetler Birliği'nin Molotov, Gorkov, Sverdlov vilayetlerinde ve Mari ÖSSC'nde bulunan kağıt-selüloz fabrikalarına gönderilmesi istenmişti. Bu şahısların bu bölgelerde yerleştirilmesi için Orman İşleri Halk Komiserliği görevlendirilmişti. Bu konuyla ilgili GKO'nun Kırım Türklerinin Ural ve Volga kıyısındaki Orman Ürünleri İşletmelerine gönderilmesi hakkındaki kararname için bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 46; *Krımski Tatari*, s. 76.

46 Vatana ihanet ettikleri suçuyla sürgün edilen Kırım Türklerinden Kızıl Ordu'ya halâ asker alınması ile, sürgünün dayandırıldığı gerekçelerin doğruları yansıtmadığı kanaati daha da kuvvetlenmiştir.

47 "Pogrujeni...", s. 152-153.

Kırım'ın, "**Sovyet karşıtı**", diğer bir ifade ile gayr-i Slav unsurlardan arındırılması operasyonu 4 Temmuz 1944'te sona ermişti. Başından sonuna kadar operasyonu büyük bir titizlikle yürüten Beriya, operasyonun tamamlanmasının ardından Stalin'e sunduğu raporda, yarımada'dan toplam 225.009 kişinin sürgün edildiğini bildirmişti. Bunların içinde 183.155 kişiyle Kırım Türkleri en kalabalık topluluk olarak ilk sırayı almaktaydı; ardından 12.422 kişiyle Bulgarlar, 15.040 kişi ile Rumlar gelmekteydi. Bu operasyonda sürgün edilen Ermenilerin mevcudu 9621 kişi, Almanlar 1119 ve diğer milletlerden sürgüne maruz kalanlar ise 3652 kişi olarak açıklanmıştı.⁴⁸ Toplam olarak verilen rakam daha sonra 228.392 olarak düzeltilmiş, ancak milletlere göre bir dağılım yapılmamıştır.⁴⁹

Sovyet yetkililerin, operasyonun başarıyla tamamlanmasından büyük memnuniyet duydukları, 19 Temmuz 1944'te bu "başarının" şerefine düzenledikleri büyük bir kutlama töreniyle belli olmaktadır. Bu tören esnasında, bu operasyonda görev alanlara çeşitle madalya ve nişanlar verilmişti. Tören büyük bir coşku ile devam ederken, Kobulov'a ulaşan bir haber, henüz Kırım Türklerinin tamamen bölgeden çıkarılamadığını, dolayısıyla operasyonunun tamamlanmadığını duyurmuştu. Azak Denizi ile Sivas arasında yer alan ve halkı balıkçılık ile tuz üretiminde çalışan Arabat köyündeki Kırım Türk halkının sürgün edilmesi unutulmuştu. Böyle bir unutkanlığın yaşanması ve bunun sürgün operasyonunun tamamlanması şerefine tertip edilen bir kutlamada duyulması Kobulov'u oldukça rahatsız etmiş olmalı ki, iki saat içinde orada tek bir Kırım Türkünün kalmaması yönünde adamlarına emir vermişti. Kırım Türklerinin taşıyan yük katarlarının çoktan yola çıkmış olması, bu köy halkının onlara yetiştirilmesini imkansız kılmıştı. Bunun üzerine Arabat'taki bütün Kırım Türkleri büyük ve eski bir gemiye bindirilerek hepsi mahzene kapatıldılar. Daha son-

48 "Deportatsiya...", s. 109.

49 "Deportatsiya...", s. 111.

ra gemiyi denizin en derin yerine getirip ambar kapaklarını açarak gemiyi içindeki insanlarla birlikte batırdılar. Bu faciadan sağ kurtulan tek bir kişi bile olmamıştı. Arabat'ın da Kırım Türklerinden arındırılmasının ardından Kobulov, nihayet Kırım'ın Türklerden "tamamen" temizlendiğini belirten raporunu ilgili makamlara iletebilmişti.⁵⁰

Sovyetler Birliği topraklarında cereyan eden bu hadiselerden dünya kamuoyu ve hatta bu ülkede yaşayan pek çok insan uzun süre haberdar olmamıştı. O dönemin iletişim şartları ve Sovyet ülkesinde uygulanan siyasî rejimin meydana getirdiği bir takım zorluklar buna mani oluyordu. Böyle bir ortam, bir bakıma bu planı tasarlayanların düşüncelerini sessiz sedasız, hiç kimsenin tepkisini çekmeden gerçekleştirmelerini sağlamıştı. Milyonlarca insanın çok kısa sayılabilecek bir sürede yaşadıkları topraklardan çıkarılıp başka yerlere gönderilmelerinden ve bu esnada yüz binlerce insanın ağır yol şartları altında açlık, susuzluk, hastalık ve yorgunluktan hayatlarını kaybetmelerinden, dünya kamuoyu ile Sovyet toplumunun bir kısmı bu olaylardan ancak iki yıl sonra haberdar olabiliyordu. Sovyet Hükümeti'nin 25 Haziran 1946'da *İzvestiya* gazetesinde yayınladığı bir kararnamede, Kırım Türkleri ve Çeçenlerin "Kızıl Ordu'ya karşı savaştıkları" gerekçesiyle yaşadıkları topraklardan çıkarılarak ülkenin diğer bölgelerinde zorunlu ikamete tabi tutuldukları belirtilmişti.⁵¹ Sürgünden yaklaşık iki yıl sonra yayınlanan bu kararname/haber sayesinde Sovyet ve dünya kamuoyu, Kırım Türkleri ile daha bir çok topluluğun topraklarından sürgün edildiğini öğrenme imkanı bulmuştu.⁵²

50 Mübeyyin Batu Altan, "The Arabat Tragedy: Another Page from the "Surgun", (çevirimiçi) <http://www.euronet.nl/users/sota/arabat.htm>, 08.04.2000. Ayrıca bkz. V. Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti", s. 139.

51 *Crimean Tatars: Repatriation and Conflict Prevention*, New York, Open Society Institute, 1996, s. 14.

52 Sovyet toplumunun ülkede çıkan bazı kanun ve kararnamelerden haberdar olmaması daha sonraları da devam etmiştir. Mesela 28 Nisan 1956 tarihli Kırım Türklerinin Kırım'a gitmelerini ve mal varlıklarının iade edilmeyeceğini belirten kararname ile, 5 Eylül 1967 tarihli "Aİ" kararnamesinden de haberleri olmamıştı. Yine 25 Haziran 1946'da "Çeçen-İnguş ÖSSC'nin lağv edilmesi ve Kırım ÖSSC'nin Kırım Bölgesi'ne dönüştürülmesi" de çok az kimse tarafından biliniyordu. Bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 15.

1. Kırım Türkleri Niçin Sürgün Edildi?

Sovyetler Birliği'nde II. Dünya Savaşı'nın da devam etmekte olduğu bir dönemde, Kırım Türkleri ile yine Kırım'da yaşamakta olan çeşitli milletlere mensup bazı toplulukların sürgüne maruz kalmalarının sebepleri üzerinde dururken, "kesin" olarak nitelendirilebilecek bir hükmün ileri sürülmesi son derece güç görünmektedir. Zira, hadisenin içerisinde birden fazla tarafın olması, "neden" sorusuna verilebilecek cevapların sayısını da çok ve farklı kılmaktadır. Bu farklılıkların ise, olayın sebepleri hakkında sağlıklı ve doğruya yakın değerlendirmeler yapılmaya çalışılırken, muhtelif zorlukların ortaya çıkmasında aktif rol oynadığını söylemek mümkündür. Bu hususta daha önce verilen hükümlerin de kendi aralarında bir takım farklılıklar gösterdiğini belirtmeliyiz. Bu farklılıkların ortaya çıkmasında, o dönemde Sovyet rejiminin bir parçası olan gizlilik ve kapalılık ilkelerinin bir tezahürü olarak, sürgün sırasında yaşanan olaylar hakkındaki kayıtların uzun süre kilit altında tutularak araştırmacıların istifadesine sunulmamasının etkileri göz ardı edilmemelidir. 1944 yılında cereyan eden sürgün hadiselerinden, dünya kamuoyunun ancak iki yıl sonra haberdar olduğu dikkate alınır, Sovyet Devleti'nin olayları ve bunlara ait bilgileri gizlemede ne kadar mahir olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu olgu karşısında, Sovyetler Birliği'nde yaşanan sürgün olaylarını araştırmak isteyen ilim adamlarının, o dönemin şartları içinde, Sovyet Devleti'nin ortaya koymuş olduğu son derece sınırlı maldan başka ulaşabilecekleri bilgi kaynakları sayısının çok kısıtlı olduğu söylenebilir. Bu durumun ise araştırmacıları, olayları kısmen de olsa Sovyetlerin resmî bakış açısına göre değerlendirmek zorunda bıraktığı düşünülmektedir. O dönemde meydana gelen sürgün hareketleri hakkındaki hemen her türlü bilginin yer aldığı arşiv belgelerinin, uzun yıllar sonra, Sovyet Devleti'nin temellerinin sarsılmaya başlamasının ardından gün ışığına çıkmaya başlamasıyla, bu gizli kalmış olaylar üzerindeki sis perdelerinin de yavaş ya-

vaş dağılmaya başladığı görülmektedir. Ancak, söz konusu belgelerin, olayın içerisinde yer alan taraflardan sadece biri tarafından hazırlanmış bilgileri ihtiva etmesi hasebiyle, kesin doğruları içerdiği gibi bir düşünce içerisinde olmanın bilimsel anlayışın dışında olduğunu ifade etmek gerekir. Sürgünden sonra, Sovyetler Birliği'nde uzun süre Kırım Türkleri ile ilgili hemen hiçbir eserin kaleme alınmamış olması, Kırım hakkında yazılan eserlerde ise Kırım Türklerinden bahsedilmemesi ve bu topluluğun adeta yok sayılması, bu konuyla yakından ilgilenenler için olumsuz ve üzücü bir durumdur. Bununla birlikte, özellikle Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde, bu ülke sınırları içerisinde kaleme alınan araştırmalarda, bu tür yok sayılmaların tamamen ortadan kalktığı, doğrudan Kırım Türklerinin sürgün öncesi ve sonrasındaki konumlarının incelendiği görülmektedir.

Diğer taraftan, mağdur konumda olan Kırım Türklerinin, sürgünün üzerinden geçen birkaç yıldan, özellikle de Stalin'in ölümünden sonra ortaya koydukları mücadelenin bir parçası olarak, sürgün ile alakalı bir çok araştırmalar yaptıkları, bunların sonuçlarını Sovyet ve dünya kamuoyuna ilettikleri görülmektedir. Nitekim bu faaliyetlerin bir tezahürü olarak, Kırım Türkleri hakkında daha önce Batı'da dile getirilen ve Sovyet görüşünü yansıtan fikirlerin giderek kaybolmaya başladığı görülmektedir. Daha sonraları ise, Sovyetlerdeki ve diğer ülkelerdeki insan hakları savunucularının Kırım Türklerinin yanında yer almalarının da tesiriyle, bu topluluğun Sovyetler Birliği'nde jenoside (soykırımı) maruz kaldıkları dahi terennüm edilmeye başlanmıştı. Batı'da Sovyetlerin Kırım Türkleri hakkındaki görüşlerine tamamen ters, hatta Sovyet Devleti'ni suçlayıcı fikirlerin belirmesinde, o dönemdeki devletler arası siyasî dengelerin ve şartların da etkili olduğunu söylemek gerekmektedir.

Bütün bu mevcut belge ve araştırmaların ışığında, sürgünün sebepleri hakkında kesin hükümler söylemek kolay değildir. Daha önce de ifade edildiği gibi, Kırım Türkleri

Sovyet Hükümeti'nin iddiaları doğrultusunda II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yaparak vatana ihanet ettikleri gerekçesiyle topyekün sürgün edilmişlerdi. Sürgün öncesinde yapılan hazırlık çalışmalarında ve sürgünün gerçekleşmesine izin veren Devlet Güvenlik Komitesi kararnamesinde de ileri sürülen gerekçeler de tamamen aynıydı. Daha sonra ortaya çıkan arşiv belgelerinde de, sürgünün yine aynı sebeplerden dolayı gerçekleştirildiği kaydedilmektedir.

Kırım Türklerinin topyekün sürgün edilmelerinin, onlara karşı yapılan büyük bir haksızlık ve suç olduğunu kabul eden kanaatlere göre, sürgünün sebebi olarak gösterilen Almanlarla işbirliğinin, sadece bir kısım Kırım Türkü tarafından yapıldığı ve sırf bu yüzden bütün bir halkın sürgün edilmesinin doğru olmadığı belirtilmekte, sürgünün asıl sebebi olarak daha farklı gerekçeler ileri sürülmektedir. Almanlarla işbirliğinde bulunanların büyük bir kısmının sürgünden önce Alman askerleriyle birlikte gittiklerinin bilinmesi, Sovyet Hükümeti tarafından bütün bir halkın “vatana ihanet” ile suçlanmasının altında başka sebeplerin yattığı kanaatinin doğmasında oldukça etkili olmuştur. Üstelik bu insanlar sürgün edilirken bile aralarından 6 bin kişi Kızıl Ordu'ya alınmıştı. Bütün bunların yanında, sürgüne gönderilen Kırım Türkleri arasında, bir zamanlar Bolşeviklerle birlikte faaliyetlerde bulunanların, KP üyelerinin, partizan hareketi mensuplarının ve Almanlara karşı savaşırken yaralanan, gösterdikleri üstün hizmetlerden dolayı Sovyet Kahramanı ilan edilen Kızıl Ordu askerlerinin de bulundukları göz önünde bulundurulursa, Sovyet yetkililerin ileri sürdükleri ithamların kuşkuyla ve ihtiyatla karşılanması gereği hasıl olmaktadır.

Nitekim, Kırım Partizan hareketi eski liderlerinden ve Kırım KP Bölge Komitesi eski sekreteri V.S. Bulatov'a yöneltilen “Kırım Türk halkı savaş yıllarında vatana ihanet etti mi?” şeklindeki soruya vermiş olduğu cevapta da Sovyetle-

rin sürgün için ileri sürdükleri gerekçenin asılsız olduğu ortaya çıkmaktadır:

“30 Haziran 1943’te Moskova’da Malenkov’un yanındaydım. Bana Kırım Tatar halkının ihanet edip etmediği hakkında ne düşündüğümü sordu. Ona net bir cevap vermedim. Sanıyorum ki ülke yönetiminin, genel olarak Stalin’in, Tatarlar hakkındaki bilgileri, bana “senin Tatarlar haindir” diyen L.Z. Mehlis ve S.M. Budenniy kaynaklıdır. Onlar Kırım’ın Almanlar tarafından işgalinden sonra, ormanda kalan askerlerin verdiği bilgileri kullanmışlardı. Bu bilgiler General Averkin, siyasî eğitim faaliyetleri yürüten Popov ve diğerlerinden gelmişti. Ben, Bölge Komitesi sekreteri ve partizan hareketi lideri olarak Moskova’ya böyle bir bilgi vermedim, zira kesin olarak böyle bir durum söz konusu değildi. Makrousov, Martinov ve diğer kumandanlardan bu tür bilgiler gelmişti. Tatarların bu meselesi, Krasnodar Bölge Komitesi bürosunda 1942 kışında Tatar işçilerin de iştirakiyle tartışma konusu olmuştu. Bu tartışmada işgal altındaki Kırım’da yer altı ve partizan birliklerinde bulunan arkadaşlarımız hedef gösterildiler. Tatarların durumuna daha duyarlı ve dikkatli yaklaşın, Tatarların tamamını mesnetsiz bilgilerle değerlendirmek için acele etmeyin”...⁵³

Bulatov’un da ifade ettiği gibi, Kırım Türklerinin sürgünüyle alakalı meselede bir hüküm verirken daha duyarlı, dikkatli olunması ve sağlam delillere isnat edilmesi gereği öne çıkmaktadır. Buradan hareketle, Kırım Türklerinin vatana ihanet ile suçlanmalarının, onların sürgün edilmesi için Sovyet Hükümeti tarafından öne sürülen bir gerekçe olduğu ve doğruları yansıtmadığı görüşü kanaatimizce de ağırlık kazanmaktadır. Nitekim, II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yapan Volga Tatarları ve Türkistanlılar vatana ihanetle suçlanmamış, onlara karşı herhangi bir toplu cezalandırma girişiminde bulunulmamıştır. Yine, Ahıska Türkleri de Almanlarla hiçbir şekilde temasta bulunmamış

53 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 34-35.

olmalarına rağmen, Kırım Türkleri gibi topluca sürgüne maruz kalmışlardır.⁵⁴

Bütün bunlardan anlaşıldığı kadarıyla, Kırım Türkleri ve diğer bazı toplulukların yaşadıkları yerlerden çıkarılarak başka bölgelere sürgün edilmelerinin altında vatana ihanet etmekten çok daha farklı gerekçeler yatmaktadır. Her şeyden önce, Rusların Kırım'a karşı öteden beri ilgi duyduklarının bilinmesi ve onların bu bölgeye tam anlamıyla hakim olma isteklerini taşıdıklarının da idrak edilmesi, bu olayın tarihî köklerini ortaya çıkarmaya yardımcı olmaktadır. Daha önce de ifade olunduğu gibi, Rus Çariçesi II. Yekaterina'nın hayalini "**Türksüz Kırım**" idealinin süslediği bilinmektedir. Kırım'ın stratejik açıdan Ruslar için taşıdığı büyük önem dolayısıyla, bu bölgenin Türklerden arındırılmak istenmesi, Çariçe'nin hayalinde olduğu gibi II. Dünya Savaşı'ndan çok daha önceleri Stalin tarafından da düşünülmekteydi.⁵⁵ Sovyetler Birliği döneminde de oldukça önemli bir konumda bulunan Kırım'ın, içerdiği demografik yapı itibarıyla, Sovyet dış siyasetinde bir takım rahatsızlıklara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Kırım'da önemli bir nüfusa ve ağırlığa sahip Kırım Türklerinin, Türkiye ile olan yakınlıkları ve Stalin'in Türkiye üzerindeki nüfuzunu arttırmaya çalışarak Boğazların kontrolünü eline geçirmek istemesinin, sürgün kararının alınmasında oldukça etkili olduğu da nazar-ı itibara alınmalıdır.⁵⁶ Bunun yanı sıra, Sovyetler Birliği'nin Kars ve Ardahan'ı ele geçirme arzusunun yanında, Boğazlarda askerî üsler kurma emeli taşıdığı da bilinmektedir.⁵⁷ Nitekim Stalin, böyle bir düşünceye sahip olduğunu 10 Şubat 1945'te Yalta Konferansı'nın 7. oturumunda ifade etmişti. Stalin'e göre, Montreux Mütarekesi eskimiş olup yeniden ele alınmalı ve Boğazların statüsü

54 A. Fisher, a.g.e., s. 169.

55 P. J. Potichniy, "Yuvaya Dönüş İçin Yapılan Savaş", çev. Z. Birlik, **Emel**, S. 100, 1977, s. 16.

56 A. Fisher, **gös.yer**.

57 J. Otto Pohl, "Crimean Tatars", (Çevirimiçi) www.euronet.nl/users/sota/statshist.html, 08.04.2000.

Sovyetler Birliği'nin çıkarları dikkate alınarak değiştirilmeliydi.⁵⁸

Sovyetler Birliği'nde sürgün edilen bir çok topluluğun, sürgünden önce yaşadıkları yerlerin Türkiye ile sınır konumunda olduğu dikkati çekmektedir. Büyük çoğunluğu Türk ve Müslüman olan bu toplulukların, Türkiye'ye duydukları sevgi ve bağlılığın da Sovyet yönetimini rahatsız ettiği anlaşılmaktadır. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla yaptığı bilinen görüşmelerde, Sovyet sınırları içerisinde Türk asıllı nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde bağımsız devletler kurulmasını istemesinin de Sovyet Devleti'nin böyle bir davranış sergilemesinde etkili olduğu düşünülebilir. Haddi zatında Stalin de Türk ve Müslüman olan bu topluluklara güvenmediğini her fırsatta gösteriyordu. Onun düşüncesine göre, bu topluluklar stratejik önemi haiz Sovyet askerî üsleri yakınlarında yaşayan ve Türkiye taraftarı olan "beşinci kolu" meydana getiriyordu. Onların sürgünü ile, muhtemel bir savaş durumunda Türkiye'ye yapabilecekleri her türlü yardım engellenecekti. Üstelik Sovyetlerin Karadeniz'deki askerî kontrolü elinde tutması Kırım'da kendisine sadık bir ahalinin yaşamasını gerektiriyordu.⁵⁹

Belirtilen bu sebeplerin her birinin yüz binlerce insanın yaşadıkları topraklardan çıkarılarak, hiç bilmedikleri başka bölgelere sürülmesinde etkili olduğu, sadece tek bir sebebi öne çıkarmanın ise yanlış değerlendirmelere mahal vereceği göz önündü bulundurulmalıdır.

2. Sürgün Edilen Kırım Türklerinin Sayısı

1944 yılında sürgün edilen Kırım Türklerinin mevcudu hakkında kesin bilgiler maalesef bulunmamakla birlikte, bu konuda ileri sürülen çeşitli iddiaların varlığı bilinmektedir. Bunlardan birisi, Sovyet Devleti adına sürgün ope-

58 M. Alaç, "Kırım Muhtar Cumhuriyeti...", s. 57.

59 W. Comins-Richmond, "Sovyetlerin Türk Halklarını Sürgün Etmesi", çev.: E. Yükselci, *Türkler*, XVIII, Ankara, 2002, s. 872.

rasyonunu yürüten Beriya tarafından Stalin'e sunulan raporda yer alan ve resmî makamların görüşünü yansıtan rakamdır. Buna göre, sürgün edilen Kırım Türklerinin sayısı 183.155 kişiden ibaretti.⁶⁰ Resmî görüşleri aksettiren iddialardan bir diğeri, sürgün operasyonunun bir başka yetkili kişilerinden Kırım KP Merkez Komitesi görevlisi Nemikin'in raporlarında yer alan 187.859 sayısı iken, Halk Komiserleri Sovyeti Devlet Komisyonu verilerine göre ise sürgüne maruz kalan Kırım Türkleri 188.626 kişi idi.⁶¹

Yukarıda belirtilen ve tamamen devlet yetkililerin yapmış oldukları tespitler sonucu ortaya çıkan rakamların yanı sıra, daha sonraları resmî olmayan bir takım verilerin de ortaya konulduğunu görmekteyiz. Yapılan bu tespitlerden bazılarında, Kırım Türklerinin %46,2'sinin sürgün sonrasında hayatını kaybetmiş olması ve hayatta kalan %54'lük oranın ise 228.474 kişiye tekabül ettiği belirtilerek, Kırım'da yaşayan Türklerin 423.100 kişi olduğu ifade edilmektedir.⁶² Bu konuda en ciddi araştırmalardan birinin, sürgüne maruz kalan Kırım Türkleri tarafından yapıldığını görmekteyiz. Kırım Türk Millî Hareketi mensuplarıncı 1966'da yapılan Kırım Türklerinin gayr-i resmî nüfus sayımı neticesinde elde edilen sonuçlardan, sürgün edilen halkın toplam sayısının 238.500 kişi olduğu tespit edilmiştir. Ortaya çıkan bu sonuca göre, sürgüne uğrayanların 205.900'ünü (%86.4) kadın ve çocuklar oluşturmuştu (bkz. Tablo 4).⁶³ Söz konusu nüfus sayımı neticesinde elde edilen bu rakama, savaştan önce Kırım'dan göç ederek ayrılan devlet ve parti kademelerinde görev almış kişiler ile

60 "Deportatsiya...", s. 109.

61 Zikredilen bu miktarın 19.720'sinin şehirlerden, 168.876'sının ise köylerden sürgüne gönderildiği belirtilmektedir. Bunların yerleşim yerlerine göre dağılımı ise şöyle yapılmaktadır: 25.353 kişi Bahçesaray ve civarından, 15.784 kişi Kuybişev'den, 14.913 kişi Aluşta'dan, 13.413 kişi Karasupazar'dan, 13.265 kişi Sudak'tan, 11.588 kişi Balaklava'dan, 11.231 kişi Yalta'dan ve diğer rayonlardan da 1000 ila 5000 kişi. Bu konuda bkz. Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 48-49. Ayrıca, V.M. Broşçevan, "Deportatsiya Jiteley Krıma", *Krımski Tatari: İstoriya i Suçasnit*, s. 28.

62 A. Avtarhanov, "İmperiya Kremlya. Sovyetskiy Tip Kolonializma", *Drujba Narodov*, No.: 1-5, Moskva, 1991, s. 206. Ayrıca bkz. E. Allworth, "The Crimean Tatar Case", *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival*, ed. E. Allworth, Durham, Duke University Press, 1988, s. 6.

63 Gubogo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 80-81.

aileleri, askere gidenler ve 1944 yılında “**emek ordusu**” adı altında seferberliğe çağrılanların ise dahil edilmediği bilinmelidir.⁶⁴

Sovyetler Birliği genelinde sürdürülen toplulukların sürgünü hareketının kısa denilebilecek bir sürede tamamlanmasının ardından, sorumlu makamların hazırlamış oldukları operasyonların bilançosu niteliğindeki raporlar vasıtasıyla, o dönemde yaşanan bu olayların ne boyutlarda olduğunu görebilme imkanına sahip olmaktadır. NKVD tarafından Ekim 1946’da yayınlanan bu raporlardan birinde, topraklarından sürgün edilerek Sovyetler Birliği’nin çeşitli bölgelerine yerleştirilen çeşitli toplulukların toplam mevcudu hakkında bilgi verilmektedir (bkz. Tablo 5). Buna göre o dönemde böyle bir uygulamaya maruz kalanların sayısının toplam 2.463.940 kişi olduğu, bunların 655.674’ünün erkek, 829.084’ünün kadın, 979.182’sinin ise 16 yaşından küçük çocuklardan meydana geldiği görülmektedir.⁶⁵ Resmî bir kurum tarafından hazırlandığı bilinen bu raporda zikredilen sayıların güvenilirliği hakkında kuşklar bulunsa da, bu rakamlar bile o dönemde yaşanan trajedinin vahametini gözler önüne sermeye yetecektir.

64 Ayşe A. Seyitmuratova, *Natsional’noye Dvijeniye Krimskih Tatar: Sobitiya, Faktı, Dokumentı*, Akmesjid (Simferopol), 1997, s. 3.

65 “Pogrujeni...”, s. 157.

3. Sürgün Yolunda Yaşananlar

Bir gece vakti ansızın yataklarından kaldırılarak evlerinden çıkartılıp ardından yük ve hayvan taşınan vagonlara doldurularak Kırım'dan sürülen yüz binlerce insanın, gitmeleri gereken yerlere varışlarına dek yolda yaşadıkları hakkında sahip olduğumuz bilgiler, sadece o günleri yaşayan şahısların anlatmış oldukları ile sınırlıdır. Bu konuda yazılmış herhangi bir ilmî çalışmaya veya bir vesikaya çalışmamız müddetince maalesef tesadüf edemedik. Böyle bir durum karşısında, bu konu hakkında bilgi sahibi olmaya çalışırken, o günleri yaşayan Kırım Türklerinin anlatımlarını, olaylara duygusal açıdan yaklaşmaları kaygısıyla, yine olaylara şahitlik etmiş, o dönemde Kızıl Ordu'da görev yapan bir Rus askerinin gözlemleriyle de mukayeseye çalıştık.

Anlatılan hatıralardan anlaşıldığı kadarıyla, Sovyet Hükümeti tarafından topraklarından sürülen Kırım Türk halkının, nereye gittiğini dahi bilmeden çıktığı sürgün yolculuğu sırasında çok ağır sıkıntılar yaşadığı görülmektedir. Her şeyden önce, çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu bu topluluk, yük ve hayvan taşınan vagonlarda oldukça sağlıksız şartlarda, adeta birbirlerinin üzerinde günlerce yol kat etmişlerdi.⁶⁶

66 Vasfiye İbrahim, "Bitmeyen Çileli Yıllar", Der. S. Bilal vd., **Emel**, S. 208, 1995, s. 30.

Bu sürgünün tarihî vesikası olan Devlet Güvenlik Komitesi kararnamesi, operasyonun düzenli ve sorunsuz şekilde tamamlanabilmesi için kağıt üzerinde gerekli her türlü tedbiri almış görünüyordu. Kararnameye ilave olarak gerek sürgün esnasında, gerek taşınma ve yerleşme işlemi sırasında alınması gereken tedbirlerin belirtildiği kısımda, sürgünlerin yol boyunca sağlık sorunlarıyla ilgilenilmesi belirtilmişti. Bu konuda gereğinin yapılması ile SSCB Sağlık Halk Komiseri Miterev sorumlu tutulmuştu. Bu uygulama doğrultusunda, sürgünlerin bulunduğu her katara gerekli tıbbi malzemelerle birlikte bir doktor ve iki hemşirenin tahsis edilmesi yönünde talimatlar da verilmişti. Bununla birlikte, yol boyunca sürgüne gönderilenlerin iâşesinin karşılanması ile görevlendirilen SSCB Ticaret Halk Komiseri Lyubimov ise, bütün katarlara günlük olarak sıcak yemek ve su temin etmekle mes'ul tutulmuştu.⁶⁷ Bununla birlikte, günlük kişi başına 500 gr ekmek, 70 gr et/balık, 60 gr bulgur, 10 gr yağ verilmesi de uygun görülmüştü.⁶⁸

Verilen bu tür talimatların pek çoğuna, insanların Kırım'dan çıkarılmaya başlanması sırasında çoğu kez uyulmadığı görülmüştü. Yolculuk esnasında da, o günleri yaşayanların anlattıklarından, yukarıda bahsedilen talimatların yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim, katarlarda olması gereken doktorların, sadece trenlerin durduğu istasyonlarda bulunması, acil müdahale gerektiren hastalardan bir çoğunun ölümüne neden olmuştu.⁶⁹ Yine uygun görüldüğü şekilde, sürgünlere kişi başı 500 gr değil yalnız 300 gr ekmek verilmiş, et ve balık hiç dağıtılmamış, sıcak yemek ise günde bir kere ve sadece belirli istasyonlarda verilmişti.⁷⁰ Bu durum karşısında, insanlar açlıktan ne yapacaklarını bilmez bir hale gelmiş, kemikleri sertleşmiş, güçleri tükenmeye başlamıştı. Bir çoğu ise, başlarına gelen felaketin

67 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 45.

68 Sürgünlere dağıtılması için tespit edilen toplam gıda miktarı ise 900 ton un, 160 ton bulgur, 90 ton et, 90 ton balık, 26 ton yağ idi. Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 128.

69 Z. Settarova, gös. yer.

70 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 88.

acısına dayanamayarak aklını yitirmişti⁷¹. Yol boyunca bir çok kişi, özellikle yaşlılar ve çocuklar zor şartlara dayanamayarak hayatlarını kaybetmişti. Yolculuk esnasında kapıların açılmasına izin verilmemesi ve trenlerin sadece belirli yerlerde durması dolayısıyla, cesetlerin gömülmesine dahi müsaade edilmemişti. İnsanlar kaybettikleri yakınlarının cesetlerini, ancak tren durduğu zaman yol kenarına bırakmak zorunda kalmışlar, onlar için son görevlerini bile yerine getirememişlerdi.⁷²

O dönemde Kızıl Ordu'da görev yapan ve sürgün operasyonunda yer alan bir askerin, sürgüne dair anlattıklarından da görülmektedir ki, sürgünü yaşayan kişilerin hatıralarında ele aldıkları hadiseler, gerçek dışı duygu yüklü ifadeler olmaktan çok uzaktır. Bu asker, gördükleri karşısında duygularını şu sözlerle ifade etmeye çalışmıştı:

*"...İçimizdeki en yaşlı asker olan telefoncumuz Leningradlı Volohov'un "Ölüm Katarı" ismini verdiği katar hızını arttırıyordu. Dar ve pis kokulu vagonlardan duyulan çocukların ve kadınların sesleri yüreklerimizi bıçakla keser gibi yaralıyordu. O ana kadar, dâhi liderlerimizin haklılığına can-ı yürekte inana gelmiş bu yaşlı KP üyesi asker gözlerinden yaşlar damlayarak "Bunlar nasıl düşman olur?" diye sorarak gene kendi cevap verdi: "Muhasara altındaki Leningrad'da yaşayan çocuklarımız faşistlere nasıl düşman iseler, bunlar da bize öyle düşmandırlar. Orada faşistler vardı, burada ise bizinkiler suçsuz insanları yok ediyorlar..."*⁷³

"Ölüm katarları" ile yapılan bu uzun yolculuk, Kırım Türkleri açısından son derece acı bir bilanço ortaya çıkarmıştı. Yol boyunca yaşanan açlık ve hastalıklar yüzünden 7889 Kırım Türkü hayatını kaybetmişti.⁷⁴

71 V. İbrahim, a.g.m., s. 31. "Sovyetler Birliği'ndeki Kırım Türklerinin İsteklerine Dair Belge", *Emel*, S. 62, 1971, s. 34.

72 Fatma Kerimova, "Hatıralar", haz. Z. Yüksel, *Emel*, S. 203, 1994, s. 28.

73 K. Gulak, "Ölüm Katarları", çev. N. Aytar, (çevirimiçi), <http://www.kirimderneği.org.tr/hatıralar.htm>, 08.04.2000.

74 H. Mustafayev, a.g.m., s. 54.

D. SÜRGÜNDEN SONRA KIRIM'IN DURUMU

1. Kırım Türklerinden Geriye Kalan Mal Varlığı

Kırım Türklerinin bölgeden sürülmesini sağlayan Devlet Güvenlik Komitesi kararnamesinde, sürgünden sonra Kırım Türklerinin geride kalan bütün mal varlığına, binalara ve bağ-bahçelere, yerel hükümet organları tarafından el konulması emredilmekteydi. Bu emri yerine getirmek ve kim-sesiz kalan bu malları müsadere etmek üzere ilgili kuruluş-lar arasında görev dağılımı yapılmıştı. Buna göre, her türlü gıda maddesi ile büyük ve küçük baş hayvanlar Et-Süt Üre-timi Halk Komiserliği tarafından, tarım ürünlerinin Ticaret Halk Komiserliği; atlar ile diğer iş hayvanlarının Toprak İş-leri Halk Komiserliği; damızlık hayvanların da Sovhozlar Halk Komiserliği tarafından müsadere edilmesi kararlaştırılmıştı.⁷⁵ Tespit edilen malların müsadere edilebilmesi için, sürgün operasyonunun başladığı gün Eşya Kabul ve Kayıt Komitesi kurulmuştu.⁷⁶ Bu amaç doğrultusunda, Et ve Süt Ürünleri Halk Komiserliği'nden 500, Ticaret Halk Komiserliği'nden 250, Toprak İşleri Halk Komiserliği'nden 300, Sovhozlar Halk Komiserliği'nden ise 400 kişi görevlen-dirilmişti. Bununla birlikte yerli halktan 15 bin kişi, Kırım Türklerinden geride kalan mal varlığının sayılması için gö-reve çağrılmıştı. Bütün bu faaliyetlerin düzenli bir şekilde yürütülmesi için Kırım Halk Komiserleri Sovyeti Başkan Yardımcısı Yampolskiy tayin olundu.⁷⁷ Kısa bir süre sonra

⁷⁵ Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 45.

⁷⁶ Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 67.

⁷⁷ Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 40.

Komisyon, bölgede yürütülen faaliyetlerin bir değerlendirmesini de yaparak, sürgünden sonra Kırım Türklerinden müsadere edilen malların bir envanterini çıkartmıştı. Buna göre, sürgün sonrasında Kırım Türklerinden geriye kalan mallar ve miktarı şöyle tespit edilmişti (bkz.: Tablo 6):

Bütün binalar, tarım ürünleri, ev eşyaları ve tarlalar Devlet Güvenlik Komitesi kararnamesi gereğince mahalli yönetim organlarına devredildi.⁷⁸ Adı geçen kararnamede de belirtildiği üzere, söz konusu malların müsadere işlemlerinin mutlak surette makbuz mukabili yapılması isteniyordu. Bunun yanında, müsadere edilen malların, muhtemelen daha sonra sahiplerine geri iade edilmesi ihtimali göz önünde tutularak, ilgili halk komiserliklerinden 1 Temmuz 1944'e kadar **"geri dönüşüm teklifleri"** sunmaları talep ediliyordu⁷⁹ (Kırım Türklerinden geride kalan ve devlet tarafından müsadere edilerek kayda geçirilebilen eşyaların listesi için bkz.: Tablo 7). Bu mal ve eşyaların, sayım ve kayıt işlemleri yapıldıktan sonra koruma altına alınarak, binaların ise yağma ve hırsızlıklara karşı mühürlenerek muhafaza edilmesi öngörülmüştü.⁸⁰ Ancak, bu tür olaylara karşı alınması düşünülen tedbirlere rağmen, Kırım'da kalan diğer topluluklara mensup kişilerden bir kısmının malları yağmalamak, hayvanlara el koymak ve evleri işgal etmek üzere harekete geçtikleri görülmektedir. Uzun yıllar boyunca Kırım Türkleri ile komşuluk münasebetleri çerçevesinde dostluk ve barış içerisinde yaşamaya çalışmış olan bu toplulukların, sürgüne gönderilen komşularının mallarını yağmalama arzusu içinde olmaları, hatta bazı yerlerde Kırım Türklerine ait mezar taşlarını bile inşaatlarda kullanılmak üzere sökmeleri, kıymetli eşya bulma ümidiyle mescit-

78 Broşçevan-Tıgilyants, **a.g.e.**, s. 48. Bir diğer tespite göre ise, sürgünden sonra yaklaşık 80 bin adet ev/bina, 34 bin kadar bağ-bahçe, 500 bin civarında büyük baş hayvan müsadere edilmiştir. Bkz. H. Mustafayev, **a.g.m.**, s. 55.

79 Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. II, s. 45; **Krımski Tatari**, s. 75.

196 Broşçevan-Tıgilyants, **a.g.e.**, s. 68.

80 Sürgün sonrasında Kırım'ın diğer topluluklarının tutum ve davranışları hakkında bkz. Valeri Vozgrin, "Genotsid Kak Kulminatsiya Etnosotsialnogo Konflikt", **Krımski Tatari: İstoriya i suçasnıt. Materiali Mizhnarodnoy Naukovoy Konferentsii**, Kiev 1995, s. 28.

leri talan etmeleri hayretle karşılanması gereken bir hadisedir.⁸¹ Sürgünün üzerinden geçen birkaç yıldan sonra, Sovyet Devleti'nin de bu malları asıl sahiplerine geri verme niyeti taşımadığı anlaşılmaktadır. Hükümet bu niyetini, 28 Nisan 1956 tarihinde yayınlanan SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu kararnamesi ile de izhar etmiş, sürgünden sonra Kırım Türklerinden müsadere edilen malların, onlara geri iadesinin söz konusu olmadığı açık bir şekilde ifade edilmişti.⁸²

Kalan malların müsadere edilip, sayım ve kayıt işlemlerinin tamamlanmasının ardından, bu mal ve eşyalardan nasıl istifade edileceği konusunda küçük bir tartışma cereyan etti. Kırım Halk Komiserleri Sovyeti Başkan Yardımcısı Yampolskiy ile Kırım KP sekreteri V. Berezkin'in, KP şehir-rayon komiteleri sekreterlerine yazdıkları mektuplarda, bu malların en iyi şekilde değerlendirilmesi, bunun sağlanması için ise ilk etapta otellerin, kolhoz işçilerinin kaldıkları binaların, çocuk yuvalarının, sağlık ve idarî merkezlerin ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği belirtilmişti.⁸³ Kısa bir süre sonra (5 Haziran'da) Halk Komiserleri Sovyeti Komisyonu üyesi Gusev tarafından bu mektuplardan birine verilen cevapta, bu malların kullanımında her şeyden önce Kırım'dan çıkarılan Türklerin yerlerine yerleştirilen kolhoz işçilerinin ihtiyaçlarına öncelik verilmesi gerektiği, aksi takdirde Berezkin ve Yampolskiy'in tekliflerinin yerine getirilmesinin söz konusu olamayacağını ifade edilmişti. Bunun üzerine Yampolskiy'in ilgili makamlara yeni bir talimatname göndererek, kolhozlara yerleştirilen işçilerin ihtiyaçlarının karşılanması gayesiyle eşyaların bir kısmının tahsis

81 J. Otto Pohl, "The Deportation and Fate of the Crimean Tatars", (Çevirimiçi) <http://www.euronet.nl/users/sota/pohletnic.htm>, 08.04.2000. SSCB YSP'nun "Büyük Vatan Savaşı döneminde sürgün edilen Kırım Tatarları, Balkarlar, SSCB vatandaşı Türkler, Kürtler, Hemşiller ve aile fertlerinin idari denetimden serbest bırakılmaları" hakkındaki yasası (28 Nisan 1956) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 46.

82 Broşçevan-Tiglyants, **a.g.e.**, s. 137.

83 Mektupta ayrıca bütün dış makinelere, dikiş kursları kurulması için yerel sanayi ve kooperatiflere verilmesi, yeni gelen işçilere, Alman işgalcileri yüzünden mağdur olanlara ve partizan mensuplarına mobilya yardımı yapılması teklif edilmektedir. Broşçevan-Tiglyants, **a.g.e.**, s. 69.

84 Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 137

edilmesini, geri kalanların satış işlemleri için gerekli hazırlıkların başlatılmasını bildirdiği anlaşılmaktadır. Bu talimatname gereğince, malların satış işlemi şehir ve rayonlarda, daha önceden belirlenen büyük depo ve mağazalarda, köylerde ise kooperatif binalarında yapılması uygun görülmüş, bu iş için Kırım Ticaret Halk Komiseri Şvetsov görevlendirilmişti. Gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra, mallar önceden tespit edildikleri fiyat üzerinden satılmaya başlanmıştı (satılan mallar ve belirlenen fiyat listesi için bkz. Tablo 8). Ancak satış işlemleri sırasında yapılan denetimler sonunda, bir çok yerde verilen talimatlara uyulmadığı, bir kısım eşyanın satılmadığı veya gerekli kuruluşlara dağıtılmadığı belirlenmişti. Sürgün sonrasında boş kalan evler, Kırım'da kalan diğer ahali tarafından kanunsuz bir şekilde işgal edilmeye başlanmıştı. İlgili makamlar tarafından, bu keyfi davranışların önüne geçmek için bir takım genelgeler yayınlanmış ve bu tür davranışlarda bulunanların kanunlara uymadıkları takdirde sürgüne gönderilecekleri belirtilmişti.⁸⁵

85 Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 69-71.

86 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 142-144. Bu listenin altında Kırım Ticaret Halk Komiseri Şvetsov ile Finans Halk Komiseri Zibini'nin imzaları bulunmaktadır.

Kırım'daki yöneticilerin, halkı kanunsuz uygulamalardan sakınmaları konusunda sert bir şekilde uyarmalarına rağmen, bazı devlet görevlilerinin bu tür kanun dışı uygulamaların içerisinde yer aldığının tespit edildiğini görmekteyiz. 25 Haziran 1944'te Kırım Cumhuriyet Başsavcısı N. Çekalev tarafından, KP sekreteri Tulyayev ile Yampolskiy'e gönderilen bir raporda, Kuybışev rayonu İcra Komitesi ile KP rayon teşkilatının sürgün edilen Kırım Türklerinden kalan en değerli eşyaları herhangi bir kayıt yapmaya bile gerek duymadan kendi zimmetlerine geçirdikleri; Lenin rayonunda ise, en kıymetli eşyaların yine idareciler arasında taksim edildiği; bu tür kanunsuz uygulamalara Fraydorf, Aluşta, Yalta, Karasupazar ve Seyitler rayonlarında da rastlandığı belirtilerek, savcılığın bu davranışlarından dolayı bazı görevli ve sivil şahısların cezalandırılmasını talep ettiği kaydedilmektedir."⁸⁷

Sürgünden sonra, Kırım Türklerinin geride bıraktıkları mal varlığı hakkında bir fikir edinebilmek için, sürgüne maruz kalmış bir aileden geriye kalan eşyalara istinaden yapılan bir listenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Sürgünden önce Eski Kırım rayonunda yaşayan Fevziyev ailesine ait olduğu belirtilen eşyaların listesi aşağıdaki tabloda (bkz. Tablo 9) gösterilmiştir:

87 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 72.

88 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 130.

2. Kırım'da Yeniden İskan Faaliyetleri

Kırım Türkleri ile Kırım'da yaşayan diğer bir çok topluluğun, yaşadıkları topraklardan çıkarılarak Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerine sürülmelerinden sonra Kırım adeta boşalmıştı. Hemen her alanda beliren iş ve işçi gücü sıkıntısı, Kırım'ın ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemişti. Özellikle Kırım'a hayat veren o ünlü bağ ve bahçeler harap olmuştu. Yarımada böyle bir sıkıntının ortaya çıkacağını hesap eden yönetim, sürgün kararnamesinden sonra (15 Mayıs'ta) yayınlamış olduğu bir talimatname ile, Kırım'ın güney bölgelerindeki zirai faaliyetlerin aksamaması için buralarda çalışabilecek elemanların temin edilmesi gereğini dile getirmekteydi. Bu talimatname uyarınca, Kırım devlet yetkilileri 27 Mayıs'ta almış oldukları bir kararla, yarımada tarım işlerinin yürütülmesi için Ukrayna'nın çeşitli yerlerinden iki ay içinde 13.800 kişinin getirilerek yerleştirilmelerini sağlamıştı. Diğer taraftan, yönetici açığının giderilmesi amacıyla Akmesid (Simferopol) Şehir İcra Komitesi tarafından parti, komsomol ve meclis üyelerinden müteşekkil 70 kişi iki aylık süreyle kolhoz müdürlüklerine tayin edilmişlerdi. Yetkililer, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan tütün üretiminin kurtarılması için ise, Kızıl Ordu askerlerinden yardım talebinde bulunmuşlardı. Kızıl Ordu komutanlığı, bu talep üzerine 7-16 Haziran tarihleri arasında 14 subay ve 650 askerden oluşan bir birliği tütün üretimi çalışmalarına katılmaları için görevlendirmişti. Hemen her alanda aktif bir şekilde ve başarıyla görev yapan Kırım Türkleri ile diğer milletlere mensup bazı toplulukların Kırım'dan gönderilmeleriyle, bölgede tam anlamıyla bir başıboşluk hakim olmuştu. Sadece tarım alanında değil, idarî, eğitim, kültür ve sanat, basın, din işleri gibi hayatın can damarları olarak kabul edilen alanlarda da ciddi aksaklıklar baş göstermişti. Bu aksaklıkların giderilmesi amacıyla, boş olan makam ve mevkilere rasgele atamalar yapılmış, hiçbir idarî tecrübesi, tahsili olmayan insanlara sorumluluk ve yetkiler verilmişti.⁸⁹

89 Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 74-76.

Kırım'daki Sovyet yetkilileri, meydana çıkan bu karmaşalığın çözülmesine ihtimal vermezlerken, böyle geniş kapsamlı bir operasyonu planlayanların, bu tür sıkıntıların yaşanacağını önceden tahmin ettikleri, buna göre de gerekli önlemleri aldıkları anlaşılmaktadır. Bu operasyonun altında yatan sebeplerden birinin, Kırım'ın gayr-i Slav unsurlardan arındırılarak tamamen Slavlaştırılması, diğer bir deyimle Ruslaştırılması olduğu göz önüne alınırsa, alınan tedbirlerin mahiyeti de ortaya çıkmaktadır. Nitekim, Devlet Güvenlik Komitesi tarafından 12 Ağustos 1944'te yayınlanan bir kararname ile, Kırım şehirlerine kolhoz işçilerinin yerleştirilmesi kabul edilmişti. Bu kararnamenin hükümleri doğrultusunda, Kırım Halk Komiserleri Sovyeti ve KP Bölge Komitesi de 18 Ağustos'ta çıkardığı bir kararla, Kırım'ın verimli topraklarının, bağ ve bahçelerinin iskan ve ihya edilmesini, bu amaçla Rusya Federasyonu (Varoj, Bryan, Orlov, Kursk, Tambov, Rostov, Krasnodar ve Stavropol bölgelerinden) ile Ukrayna'dan dürüst ve çalışkan kolhoz işçilerinin Kırım'a göç ettirilmelerinin gerekli olduğunu beyan etmişti.⁹⁰

Resmî makamların bu tür kararlarından sonra, Sovyetler Birliği'nin yukarıda belirtilen bölgelerinde yaşayan insanların Kırım'a göç etmeleri için yoğun bir çalışma yürütülmeye başlanmıştı. İlanlar ve broşürlerle bu bölgelerde yaşayan işçilerin Kırım'a göç etmeleri hususunda propagandalar yapılmış, gitmek isteyenlere geniş imkanlar sunulmuştu. Ancak her türlü propagandaya rağmen istenilen ve beklenen ilgi sağlanamamıştı. Bunun üzerine, Sovyet Hükümeti tarafından ülkenin Alman işgaline uğrayan yerlerindeki KP komitelerine özel talimatnameler gönderilerek, Kırım'ın her bir bölgesine yerleştirilmesi düşünülen işçilerin tespit edilmesi istenmiş, belirlenen işçiler arasından göçmeyi reddedenlere karşı ise çeşitli baskılar uygulanması talep edilmişti. Yapılan baskılar insanları korkutmuştu. Zira göçmeyi

90 Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 81-82.

kabul etmeyenlere Almanlara hizmet suçundan ceza verileceği gibi tehditlerde bulunulmuştu. Bunun bir tezahürü olarak, savaş sırasında Almanlara hizmet ettiği tespit edilen kişilerden bir kısmı dahi Kırım'a göçerek orada yaşamağa razı olduğu için cezadan kurtulmuş ve hiçbir ücret ödemedi ev bark sahibi olmuşlardı.⁹¹ Kırım'a göç edenlere bu tür kolaylıkların sağlanmasından, Sovyet Devleti'nin Kırım'ın yeni ahalisine karşı oldukça cömert davranacağını düşünmenin yanlış olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim, yapılan uygulamalardan da böyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Yalnızca evler değil, diğer eşyalar da yeni gelen bu ailelerin kullanımına sunulmuştu. Üstelik bu evlerin mülkiyetinin de, kolhozlarda aralıksız 5 yıl çalışmaları halinde, ikamet edenlere verilmesi kararlaştırılmıştı. Bunun yanı sıra, her aileye bir defaya mahsus olmak üzere 2500 ruble para verilmiş ve 1944-1945 dönemi vergi borçlarından muaf tutulmuşlardı.

Kırım'a yeni gelenlere sağlanan bu tür kolaylıkların yanında, onların diğer sorunlarıyla meşgul olmak için Göçmenler Şubesi kurulmuş, ardından aynı yılın Ağustos-Eylül aylarında demiryoluyla göçmenlerin taşınmasına başlanmıştı. İlk olarak Ukrayna'nın Tsum, Çernigov, Poltova, Kamenets-Podolskiy, Jitomir, Kiev ve Vinnitsa bölgelerinden kolhoz işçileri gelmişlerdi. 3 Eylül'e kadar 948 vagon dan oluşan 18 katar (her katar da ortalama 50 vagon bulunmaktaydı) Kırım'a vasil olmuş ve 10.501 kişiden oluşan 3124 aile gelmişti. Bunlar beraberlerinde 503 inek, 47 dana, 178 koyun ve keçi, 210 domuz ile 3460 kümes hayvanı getirmişlerdi. Ukraynalı göçmenlerin büyük çoğunluğu Kuybişev Bölgesi'ne, bir kısmı da Zuy, Gözleve (Yevpatoriya) ve Canköy bölgelerine yerleştirilmişti. Kuybişev Bölgesi'ne ayrıca Temmuz ayında askeri görevlilerden 256 aile daha gelip yerleşmişti. Diğer taraftan Kırım Halk Komiserleri Sovyeti, II. Dünya Savaşı cephelerinde hayatını kaybeden

91 V. Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti", s. 140.

subay ve denizci ailelerinin de tatil için oldukça elverişli bir yer olan Kırım'a yerleştirilmesini kararlaştırmıştı. Ağustos-Ekim aylarında bu karar gereği yaklaşık 2000 kişinin geldiği tespit olunmaktadır. Kırım'ın Aluşta ile Sudak Bölgesi'ne Krasnodar ve Stavropol'dan, Yalta'ya Rostov'dan, Bahçesaray'a Orlov ve Bryansk'dan, Karasupazar'a Tambov ve Kursk'dan, Balaklava'nın aşağı kısımlarına ise Varonej Bölgesi'nden göçmenler gelerek yerleşmişlerdi.

Göçmenlerin yerleşim işleri Ekim ayında büyük ölçüde tamamlanmıştı. 4591 vagondan oluşan 81 tren katarı ile 64.852 nüfuslu 17.179 aile (bu sayının 30.444 kişisi çalışabilir durumda) getirilmiş ve bunlar KP Kırım Bölge Komitesi'nin Merkez Komitesi'ne gönderdiği rapora göre, Kırım'ın 18 değişik şehrine yerleştirilmişti (göçmenlerin geldikleri yerler ve sayıları için bkz. Tablo 10). Bu aileler beraberlerinde 5371 inek, 846 dana, 3570 koyun-keçi, 1362 domuz, 18.784 kümes hayvanı ve 87 arı kovanı getirmişlerdi.⁹² Ukrayna Kamu Düzenini Koruma Bakanlığının bir raporuna göre ise, bu dönemde Kırım'a 101.707 aile (406.828 kişi) göç etmişti. Bunlardan 162.096 kişinin Rusya FSSC'nden, 244.734 kişi ise Ukrayna SSC'nin çeşitli bölgelelerinden geldikleri belirtilmiştir.⁹³ Bakanlığın bu raporunu nazar-ı dikkate aldığımızda, Kırım'a yerleştirilenlerin sayısının sürgün edilen Kırım Türklerinin neredeyse iki katı olduğu görülmektedir. Bu sayı ileride daha da katlanarak artış gösterecektir.

92 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 82-84.

93 Ukrayna Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı, Başsavcılık ve KGB'nin Kırım'dan sürgün edilen Türkler ve diğer milletlere mensup vatandaşlar hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi I. Sekreteri P.Y. Şelest'e gönderdikleri rapor (15 Nisan 1967) için bkz. TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 12-15.

3. Sürgün Sonrasında Kırım'da Türk Kültürünün Tahrip Edilmesi

Kırım Türkleri sürgün edilirken, arkalarında sadece şah-sî eşyalarını değil, bir toplumun en önemli değerlerini temsil eden ve asırların birikimi sonucu ortaya çıkarılan çeşitli kültür varlıklarını da bırakmak zorunda kalmışlardı. Sovyet Hükümeti, Kırım'ın Slav olmayan unsurlardan arındırılmasını müteakip, boşalan nüfusun yerini Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinden getirdikleri Ukraynalı ve Rus işçilerle doldurmayı başarmıştı. Sovyet karşıtı unsurlar olarak tanımlanan bu toplulukların bütün fertleri Kırım'dan çıkarıldıktan sonra, onlara ait olan veya en ufak bir şekilde onları, özellikle de Kırım Türklerini çağrıştıracak hemen her türlü kültürel mirasın ortadan kaldırılması için çalışmalara başlandığı anlaşılmaktadır.⁹⁴ Bunun sonucunda, Rusya Federasyonu Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı N. Şvernîk ve Sekreteri P. Bahmurov tarafından 14 Aralık 1944'te alınan bir kararla Kırım'daki bütün Türkçe yer adlarının Rusça isimlerle değiştirildiği görülmektedir. Bu karara göre Akmesjid rayonu Çernomore, Ak Şeyh-Razdolnen, Büyük Onlar-Oktyabr, İçki-Sovyet, Karasupa-

⁹⁴ A. Nekriç, a.g.e., s. 39.

zar-Belogor, Kolay-Azov, Larindorf-Pervomay, Mayak Salın-Primore, Seyitler-Nijnigor, Telman-Krasnogvardey ve Fraydorf rayonu-Novoselov rayonu olarak adlandırılmıştır.⁹⁵ Bunun dışında, 912 yerleşim yeri, 27 sovhöz, 32 MTS (Motor-Traktör İstasyonu) ve Türkçe isim taşıyan bütün dağlar, boğazlar ile diğer yerlere de Rusça isimler verilmiştir.⁹⁶

Ardından Sovyetler Birliği'nin kurucusu Lenin tarafından 1921'de **"doğunun meşalesi"** olması sloganıyla kurulan Kırım ÖSSC, Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı Kalinin ile Sekreteri Gorkin imzalı bir kararname ile 30 Temmuz 1945'te ortadan kaldırılarak Rusya Federasyonuna bağlı bir bölgeye dönüştürüldü.⁹⁷ Bu değişikliği takip eden zaman içerisinde, Kırım'daki Sovyet yönetimi bilhassa, Kırım Türk kültürünün tam anlamıyla silinmesi ve onlara ait hiçbir izin bırakılmaması için faaliyetlere başladı.⁹⁸ Bu faaliyetlerin bir tezahürü olarak, Kırım Türklerine ait tarihî ve kültürel abidelerin tahrip edildiği müşahade edilmektedir. Bununla yetinmeyen bazı kişilerin, onların mezarlıklarını sürerek, naaşları **"dirilerinin çektikleri ıstırapları çekmeleri"** için yerlerinden çıkardıkları belirtilmektedir.⁹⁹ Mezar taşlarının ise yerlerinden sökülerek yeni yapılan binalarda inşaat malzemesi olarak kullanıldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Bu tahribattan, en önemli kültür varlıkları arasında yer alan kitapların da ciddi boyutlarda etkilendikleri görülmektedir. Kırım Türk kültürüne karşı duyulan bir kin ve nefretin tezahürü olduğu düşünülen bu tahribattan, eski el yazmalarından başlayarak Türkçeye çevrilen Marksizm-Leninizm eserlerine varıncaya kadar, Türkçe yazılmış olan

95 Kırım ÖSSC'ndeki Rayon ve Rayon Merkezlerinin isimlerinin değiştirilmesi hakkında Rusya Federasyonu SSC YSP'nun kararı için bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 47.

96 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 48.

97 Kırım ÖSSC'nin lağvedilip RFSSC bünyesinde Kırım Bölgesi'ne dönüştürülmesi hakkında SSCB YSP'nun kararı için bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 48.

98 M. Goldstein, "Sovyet Hakareti Uğrayan Kırım Türk Halkı Ve Onun Milli Kültürü", *Dergi*, S. 59, Münihi, 1970, s. 27.

99 "Otkritoye Pis'mo v Zaşçitu Krimskih Tatar", *Natsional'nıy Vopros v SSSR*, s. 328.

100 Ludmila Aleksiyeva, *İstoriya İnokomislya v SSSR*, Vermont, Khronika Press, 1984, s. 111.

bütün kitap, dergi ve broşürlerin yakılarak nasibini aldıkları bilinmektedir.¹⁰¹

Kırım'ın kimlik kartları durumundaki eserlerin ve hatta mezarlıkların ortadan kaldırılmak istenmesinden sonra, bu bölgenin tarihinin de yeniden yazılarak değiştirilmesinin hedeflendiği, 20-23 Eylül 1948'de Akmesid (Simferopol)'de SSCB İlimler Akademisi Kırım İlmî Araştırmalar şubesi tarafından düzenlenen **Kırım Tarihi** konulu sempozyumun da bu amaca hizmet etmesinin düşünüldüğü tahmin edilmektedir. Bu sempozyumda sunulan bildirilerde, Kırım'ın ezelden beri bir Rus toprağı olduğu tezi işlenerek, yeniden yazılması kararlaştırılan Kırım tarihinin de bu esas üzerinde şekillendirilmesi kabul edilmişti.¹⁰²

Bu dönemde uygulamaya konulan kültürel tahribatın yanı sıra, Kırım Türkleri aleyhinde adeta bir karalama kampanyasının da başlatıldığı dikkatleri çekmektedir. Bu uygulamanın bir parçası olarak, Kırım KP Bölge Komitesi propaganda sekreteri P. Çursin, 1948 yılındaki Tarih Kongresinde yaptığı konuşmada, Kırım Türklerinin hiçbir zaman çalışmayı sevmediklerini, bu yüzden onların sürgün edilerek yerlerine Ruslar ile Ukraynalıların yerleştirildiğini ifade etmişti. Bunun yanında Çursin, Kırım Tatarlarını sessiz bir şekilde eleştirmenin doğru olmayacağını söyleyerek, onlar hakkındaki doğruların açık bir şekilde dile getirilmesi, yani onların “eşkıyalıklarının, haydutluklarının” teşhir edilmesi gerektiğini de konuşmasında dile getirmişti. Oysa aynı Çursin, bölgenin Alman işgalinden kurtulmasından hemen sonra, **Kızıl Kırım** gazetesine yapmış olduğu bir açıklamada, Kırım Türklerinin Almanlar tarafından bir köle gibi kullanıldığını, bir çok Türk köyünün yakılıp binlerce Kırım Türkünün katledildiğini ifade ederek, onların bu savaşın mağdurları olduğunu belirtmişti. Kısa süre içerisinde görüşlerinde büyük değişiklikler yaşandığı görülen Çursin'in bu çağrısı, sadece bir tavsiye olarak kalmamış, aynı zamanda

101 **Kırımki Tatarı**, s. 77.

102 V. Al'tman, “Sessiya po İstorii Krıma”, **Voprosi İstorii**, S. 12, Moskva, 1948, s. 179-184.

tarihçiler açısından hadiseleri değerlendirirken bir ölçü olarak kabul edilmişti.¹⁰³ Ancak, **Büyük Sovyet Ansiklopedisi (BSE)**'nin II. Dünya Savaşı'ndan önceki baskısında yer alan "Kırım ÖSSC" maddesinde Kırım Türk edebiyatından övgüyle bahsedilmekteydi.¹⁰⁴ Aynı şekilde Puşkin, Adam Mitskeviç gibi Rus edebiyatının ünlü isimlerinin, bir çok meşhur Rus besteci ve ressamlarının, eserlerinde Kırım ve Kırım Türklerinden övgüyle bahsetmeleri, onların bu hal-kın kültürüne karşı yakın alaka duyduklarının da birer nişanesi idi.¹⁰⁵

Kırım'da tarih ve kültür tahribatına yönelik faaliyetlerin bir devamı olarak, 1952 yılında düzenlenen bir başka sempozyumda, Kırım tarihinin Stalin'in **Marksizm ve Filoloji Meseleleri** adlı eserinin muhtevası doğrultusunda yeniden yazılması, Kırım tarihinde önemli bir yere sahip olan Hazarlar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar ile Tatar Türklerinin birer sembol haline getirilmesine izin verilmemesi ve Slavların Kırım'da yaşamış en eski kavim olduğunun tarihî delillerle pekiştirilmesi gibi konularda bir takım kararlar alınmıştı. Kongre sonunda katılımcılar hep bir ağızdan Kırım'ın ezelden beri bir Slav toprağı olduğunu açıklamışlardı. Onlara göre, Kırım Türkleri burada kısa bir süre hayat sürdükten sonra çekip gitmişler, arkalarında tarihî ve kültürel hiçbir miras bırakmamışlardı.¹⁰⁶Yapılan bu faaliyetlerin semeresi kısa zamanda kendini göstermeye başlamıştı. 1953 yılında ikinci baskısı yapılan **BSE**'de Kırım Türklerinden sadece haydut, akıncı ve Slav ülkelerinde Osmanlı yayılmacılığının öncüleri şeklinde bahsedilmekteydi. "Kırım Bölgesi" maddesinde ise Kırım halkının yalnızca Ruslardan ve Ukraynalılardan meydana geldiği yazılmaktaydı.¹⁰⁷

103 Nitekim bu husus, P. Nadinski adlı yazarın **Oçerki po İstorii Krıma (Kırım Tarihi Üzerine Denemeler)** kitabında açık bir şekilde etkisini göstermiştir. Bu eserde Kırım Türkleri "*baskınlarda elde edilen ganimetlerle yaşamağa alışık, gönülsüz olarak üretim işleriyle meşgul olmuş*" bir topluluk olarak nitelenmiştir. Bkz. A. Nekriç, **a.g.e.**, s. 138.

104 "Krimskaya ASSR", **Bol'şaya Sovyetsaya Entsiklopediya (BSE)**, C. XXXV, Moskva, 1937, s. 320.

105 M. Goldstein, "Kırım Türk Halkı ve Kültürü...", s. 26.

106 V. Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti", s. 140-141.

107 "Krimskaya Oblast", **B.S. Ê.**, 2. baskı, C.: XXIII, 1953, s. 551-553.

Turistler için yazılan Kırım'ı tanıtan seyahat rehberlerinde de, Kırım Türk kültür ve tarihine ait bilgilerin tahrif edildiği görülmektedir. Bu tür yayınlarda, bölgede Kırım Türklerinden önce Slavların yaşamış olduğu ve onların burayı güzelleştirdikleri anlatılmakta; Kırım Türklerinin ise daha sonra bölgeyi işgal ettikleri, ardından bütün Kırım'ın harap edildiği, bağ ve bahçelerinin yok edildiği belirtilmektedir. Ancak Kırım Türkleri bu yazılanlara itiraz ederek, Kırım'ı yaşanılabilir zenginliklerle dolu bir bölge haline çalışkanlıklarıyla tanınan kendilerinin getirdiklerini, Slav ırkına mensup Rusların ise bu topluma karşı devamlı olarak baskı uyguladıklarını dile getirmişlerdir.¹⁰⁸

108 Sürgün kısıtlamasının kaldırılmasından sonra Kırım Bölgesi'ndeki Kırım Tatarları arasında meydana gelen oluşumlar hakkında KGB raporu (5 Şubat 1966) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 50-55.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIRIM TÜRKLERİNİN SÜRGÜNDEKİ YAŞANTILARI

A. SÜRGÜN YERLERİNE VARİŞ VE YERLEŞME

Kırım'daki sürgün operasyonunu müteakiben SSCB İçişleri Halk Komiseri Leonid Beriya tarafından 4 Temmuz 1944'te yapılan açıklamada, Kırım Bölgesi'nden toplam 225.009 kişinin sürgüne gönderildiği, bunların 183.155'ini Kırım Türklerinin teşkil ettiği belirtildi. Adı geçen açıklamada ayrıca, Kırım Türklerinin tamamının gönderildikleri yerlere ulaştıkları, bunlardan 151.604 kişinin Özbekistan'a, 31.551 kişinin de 21 Mayıs 1944 tarihli Devlet Güvenlik Komitesi kararnamesi gereği Rusya Federasyonu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirildiği ifade edildi.¹ Beriya'nın vermiş olduğu bu bilgilerden, yol boyunca hiç kimsenin hayatını kaybetmediği anlaşıldı. Oysa Beriya'nın bunları söylediği tarihte, Kırım'dan sürgün edilenlerin henüz gönderildikleri yerlere ulaşmadıkları ortaya çıktı. Bu durum karşısında, sürgüne gönderilenlerden kaç kişinin varmaları gereken yere vasil olduklarını kimsenin bilmesi mümkün değildi.² Nitekim sürgünden 22 yıl sonra (Mart 1966) Kırım Türk Millî Hareketi mensupları tarafından Sovyetler Birliği KP XXIII. Kongresi'ne gönderilen bir bildiriden, yol boyunca ve yerleşim yerlerine vardıktan sonra geçen birkaç yıl için-

1 "Deportatsiya...", s. 109.

2 Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 85.

de açlık ve hastalıktan ölen Kırım Türklerinin mevcut olduğu sonucu çıktı. Elde edilen bu tespitler yol boyunca hiç kimsenin ölmediğini ifade eden Beriya'nın beyanları ile tam bir tezatlık arz etti. Kırım Türklerinin sunduğu bildiriye göre, sürgüne gönderilen 112.700 çocuktan 60.034'ü, 93.200 kadından 40.085'i, 32.600 erkekten 12.061'i yolculuk esnasında ve sürgünde geçen birkaç yıl zarfında hayatlarını kaybetti. Bu rakam, sürgüne gönderilen tüm halkın %46.2'sını, diğer bir ifade ile neredeyse yarısını oluşturmaktaydı. Bu süre zarfında hayatlarını yitirenlerin sayısının (toplam 112.180 kişi), Sovyetler Birliği'nde II. Dünya Savaşı esnasında ölenlerin sayısından dört kat daha fazla olduğu gerçeğini ortaya çıkardı.³

Sürgünlerin gönderildikleri yerlerde karşılanması ve yerleştirilmeleri hususunda Özbekistan KP Merkez Komitesi Sekreteri Yusupov, Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Abdurrahmanov ve İçişleri Halk Komiseri Kobulov Devlet Güvenlik Komitesi tarafından görevlendirilmişti. Devlet Güvenlik Komitesi, Kırım'dan gönderilen bu kişilerin bölgede bulunan kolhoz, sovhoz, diğer tarım işletmeleri, fabrikalar ile sair kuruluşlara ait yerleşim yerlerine yerleştirilmelerini uygun görmüştü. Sürgünlerin yerleşimi ve diğer her türlü meseleleriyle ayrıca rayon icra komiteleri başkanları, KP rayon komitesi sekreterleri ile NKVD şeflerinden oluşan komisyonların da ilgilenmesi emredilmişti.⁴

Sürgünleri taşıyan ilk katarlar 29 Mayıs'ta Özbekistan'a gelmeye başlamışlardı. Verilen talimatlar doğrultusunda, Özbekistan Halk Komiserleri Sovyeti yetkilileri, gelen sürgünleri trenlerin duracağı daha önceden belirlenen istasyonlarda (Taşkent, Arıs ve Kagan) karşılamışlardı.⁵ Sürgünlerin yeni yerleşim yerlerine taşınması işleminin, bu işle görevli kurum ile işletmelerin atlı ve motorlu taşıtları ile

3 A. Seyitmuratova, a.g.e., s. 3. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., s. 81. Yapılan diğer araştırmalara istinaden, Özbekistan'ın farklı bölgelerinde yaşanan ölüm oranının daha çok olduğu, %70-80 civarında bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. "Kırım'a Dönmekte Olan Kırım Türklerinin Durumu", *Emel*, S. 64, 1971, s. 19.

4 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 45.

5 Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 86.

yapılması planlanmıştı.⁶ Kararlaştırılan şekilde karşılanan sürgünler, vagonlardan indirilerek ilk önce hamamlara götürülmüş, vücutları ve elbiseleri dezenfekte edilmişti. Bu sırada, Kırım Türk halkının ahlakî yapısına aykırı bazı olaylar meydana gelmişti: İnsanlar hamamlara kadın erkek ayrımı yapılmadan sokularak hep bir arada yıkanmak zorunda bırakılmışlardı. Dinî geleneklere bağlılıkları ile tanınan Kırım Türkleri bu gayr-i ahlakî uygulamadan son derece rahatsız olmuşlar, hatta bazıları utançlarından can vermişlerdi.⁷

Özbekistan devlet yetkilileri, kendilerine verilen talimatlar doğrultusunda kısa sürede Kırım Türklerinin yeni yerleşim bölgelerini tespit etmiş ve onları belirlenen bölgelere yerleşmeleri için göndermişti. Yapılan yerleştirme işlemleri sonunda bölgelere göre Kırım Türklerinin mevcudu şöyle olmuştı:

Taşkent	56.362	Semarkant	31.540
Buhara	3983	Fergana	16.039
Andican	19.630	Namengan	13.804
Kaşka-Derya	10.171	TOPLAM	151.529 kişi. ⁸

Kırım Türklerinin, içinde bulundukları ağır şartlar altında, başlarına gelenlerin sorumlusu olarak sürgünün ilk yıllarında sadece İçişleri Halk Komiseri Beriya'yı gördüler. **"Büyük Şef"** olarak bilinen Stalin'in ise kendilerine yapılan haksızlıklardan haberdar olmadığını, bütün bu olanları öğrendiği zaman kendilerinin Kırım'a geri dönmelerine izin vereceğini düşündüler. Hatta bir çoğu bu tür beklentiler içerisinde eşyalarını açmaya bile gerek görmedi, düğünü olacak gençler düğünlerini erteleyerek, Kırım'a döndükleri zaman evlenmek istediler.⁹

6 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 46.

7 Ş. Veli (Ömerova), "Vatan Mücadelesinde", haz. Z. Yüksel, Emel, S. 200, 1994, s. 22.

8 Rüstem Hayali, "Spetskontingent", **Kırım Gazetesi**, Akmesid (Simferopol), 22 Şubat 1997.

9 Timur Pulatov, "Vsem Mirom – Pomoç Bratyam", **Drujba Naradov**, S. 12, Moskva, 1988, s. 203. Beriya kendi ifadesinde ise olayın asıl sorumlularını açıklamaktadır:

Kırım Türklerinin neden özellikle Özbekistan'a gönderildikleri de merak konusu olmuştur. O zamanki Sovyet yönetiminin, Rusya topraklarını istenmeyen kimselerle "**kirletmek**" istememesi, ayrıca Kazak ve Kırgız bozkırlarının yine o dönemde Kafkasya'dan sürgün edilen topluluklar tarafından doldurulmuş olması, Tacikistan ve Türkmenistan'ın ekonomik potansiyelinin ise kısa zamanda kalabalık bir kitleyi kabul etmeye müsait olmaması gibi faktörler böyle bir kararın verilmesine tesir etmiştir. Bu ve benzeri şartların göz önünde bulundurulmasıyla sürülen Kırım Türklerinin, büyük sanayi tesislerinin yer aldığı ve işçi gücü açığının yoğun şekilde yaşandığı Özbekistan'a yerleştirilmesi daha uygun görülmüştür.¹⁰ Özbekistan'ın konumunu yakından bildiği anlaşılan Beriya da bu durumu dikkate alarak, 10 Mayıs 1944'te Stalin'e sunduğu bir raporda, Kırım Türklerinin Özbekistan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirilip hem tarım alanında hem de sanayi ve inşaat sektöründe çalışkanlığı tescil edilmiş bu topluluktan istifade edilmesinin son derece isabetli bir karar olacağını belirtmiştir.¹¹

Kırım Türkleri sürgün edildikleri yerlerde çoğunlukla fabrika ve işletmelerin bulunduğu bölgelere yerleştirildiler.¹² Yapılan bu düzenlemeler sonucunda, 1 Ekim 1944 tarihi itibarıyla, Özbekistan'daki kolhozlara 18.881, sovhozlara 7883 ve diğer işletmelere 10.527 ailenin yerleşimi yapıldı.¹³ Sürgünlerin yerleştirilmesi düşünülen mekanların daha önceden sağlık denetiminden geçirilmiş olması gerekirken, yapılan tetkiklerden sonra yaşamaya elverişli olmadığı tespit edilen bazı yerler de Kırım Türklerinin yerleşimine tahsis edildi. Böyle yerlerden biri olan Kermen rayonunda-

"...Halkımız, parti ve komünistler hakikaten gerçeği biliyorlar mı? Benim, L. Beriya'nın binlerce, hatta on binlerce insanı mahkum ettirecek veya mahkemesiz idam ettirebilecek güce sahip olduğuma hakikaten inanıyorlar mı? Bugün benim hakkımda karar verenlerin hakikaten temiz ve masum olduklarına inanıyorlar mı?...Benim yıllar boyunca topladığım ve Stalin'in, Politbüro ve Merkez Komite'nin kararlarından başkaca bir şey yapmadığımı ispat eden dokümanlar bugün mahkemenin emrindedir...". Bkz. Anton Kolendiç, **Kremlin'de İktidar Mücadelesi**, çev. E.B. Özbilen, İstanbul, TDAY, 1993, s. 137-138.

10 R. Hayalı, "Spetskotingent", **gös. yer.**

11 "Deportatsiya...", s. 107.

12 L. Aleksiyeve, **a.g.e.**, s. 110.

13 R. Hayalı, "Spetskotingent", **gös. yer.**

ki Narpay sovhozunun durumu Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Kobulov'a bildirilmiş olmasına rağmen, Buhara Bölgesi'ne gönderilen bütün Kırım Türkleri özellikle bu sovhozda iskân edildi.¹⁴ Benzer durumlar Taşkent'teki bir çok kolhoz, sovhoz ve diğer işletmelere ait yerleşim yerlerinde de yaşandı. Böyle sağlıksız şartlar sonucu, Kırım Türkleri arasında salgın hastalıklar ve bunun bir yansıması olarak toplu ölümler meydana geldi.¹⁵

Bu sağlıksız şartların ortadan kaldırılması ve evlerin daha yaşanabilir hale getirilmeleri için devlet yetkilileri, Temmuz-Ağustos aylarında evlerin tamir edilerek kışa yetiştirilmeleri yönünde talimatlar vermişlerdi. Ayrıca, buralarda yaşayan sürgünlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için ise, istisnasız bütün ailelere evlerin bitişiğinde bulunan bahçe arazisinden bir miktar toprak verilerek, ekim-dikim işleri için tohum ve iş hayvanları temin edilemesi uygun görülmüştü.¹⁶ Resmî kaynaklara göre, verilen bu talimatlar neticesinde Eylül 1944'ten Nisan 1945'e kadar sürgünlere toplam 6600 ton tahıl, 1 Mart 1945'e kadar ise 50 bin metre pamuklu kumaş dağıtıldı. Aynı şekilde, 1 Haziran'a kadar 109 ton yün, 156 ton bulgur, 25 ton şeker ve 50 ton tuz verildi. Söz konusu talimat gereği, sürgünlerin yerleştirildiği kolхозlara 2280 at, 114 öküz ve 203 merkep ücretsiz olarak tahsis edildi. Bahsi geçen talimatta belirtildiğine göre, Kırım Türklerinin yerleşim yerlerinin tamir ve onarımı için 66 bin m² kereste, 138 bin m² cam, 167 ton çivi ayrıldı. O dönemin şartları içinde yeni evler inşa etmenin masraflı ve zahmetli olacağı da göz önüne alınarak, 1945 yılında mevcut evlerin tamiri ve yapımı süren inşaatların tamamlanmasıyla Kırım Türklerinin buralara yerleştirilmeleri projesi hazır-

14 R. Hayali, "Spetskontingent", *gös. yer.*

15 İnsanların "16-17. Stalin" sovhozu, "Özbek SSC'nin 5. Yılı", "İkinci Beş Yıl" sovhozlarında, Aşağı Bozsu ile Ferhad Barajı inşaatında, Çınaz, Sır Derya ve Mirzaçul rayonlarındaki bir çok kolhozda bodrumlarda, ahırlarda, sebze depolarında ve kapısı penceresi olmayan evlerde yaşamak zorunda kaldıkları. Andican Bölgesi Merhamet rayonu "Telman" kolhozunda bir odada 17 kişilik 4 ailenin yaşadığı, "Komsomol" kolhozunda ise bir odada 20 kişilik 3 ailenin kaldığı belirtilmektedir. bkz. Broşçevan-Tiglyants, *a.g.e.*, s. 93.

16 R. Hayali, "Spetskontingent", *gös. yer.*

landı. Bu projeye göre 5 kişilik bir aile için kolhozlarda 6800, sovhozlarda 4400, sair işletmelerde 2400 olmak üzere toplam 13.600 evin kullanıma açılması uygun görüldü.¹⁷ Ancak, Göç İdaresi Komisyonu tarafından yapılan incelemelerde bir çok bölgede sürgünlerin yerleştirilmesi düşünülen evlerde yapılması gereken tamir işlerinin aksatıldığı tespit edildi. Buna göre, 2 Haziran 1945 tarihi itibarıyla Kaşka Derya, Buhara, Fergana, Andican ve Namengan'da onarılması gereken 9468 binadan bir tanesinin bile tamir edilmediği, Semerkant'ta 1165 binanın, Taşkent'te ise 5245 binadan sadece 219'unun onarıldığı belirlendi.¹⁸

Bu tür şartlar altında hayatta kalma mücadelesi veren sürgünlerin idarî kontrol ve denetimi ile daha önceleri NKVD bünyesinde teşkil olunan **"Göç Şubesi"** ilgilenirken, 1945 yılından itibaren NKVD bölge ve rayon şube şeflerinin başlarında bulunduğu **"Özel Göç Şubesi"** meşgul olmaya başladı. Bu bağlamda sürgünler, bulundukları yerlerdeki NKVD özel kumandanlıkları rayon şube şeflerinin gözetimi ve sorumluluğu altında idiler. Bu idarî birimlerin yanında, 25 Eylül 1944 tarihli Devlet Güvenlik Komitesi kararnameyi uyarınca Cumhuriyet Halk Komiserleri Sovyetlerine, 1946 yılından itibaren ise Bakanlar Kuruluna bağlı **Göç İdareleri** de bu alanda faaliyet gösterdiler. Göç İdaresinin başlıca görevleri arasında, sürgünlerin ve diğer göçmenlerin yerleştirilmesi, çalışma şartlarının oluşturulması, ülke içerisinde bir yerden başka bir yere yerleşimlerini sevk ve idare etmek gibi hususlar yer almaktaydı. İdare yönetimi, bu konuyla yakından ilgilenen 9 kişiden oluşmaktaydı. Bu idareye Özel Göç Şubeleri ile 1945 yılı Şubat ayından itibaren bölgelerdeki göç şubeleri bağlanmıştı. Aynı zamanda, rayon icra komitelerine bağlı olarak faaliyet gösteren ve sürgünlere çalışma şartları oluşturmakla görevli birimlerin müfettişleri de bu idareye tabi olmuşlardı.¹⁹

17 R. Hayali, **a.g.m.**, 10 Mart 1997.

18 R. Hayali, "Spetskontingent", **gös. yer.**

19 Broşçevan-Tiglyants, **a.g.e.**, s. 104.

Sürgünlerin yasal konumları ise, 8 Ocak 1945'te SSCB Halk Komiserleri Sovyeti tarafından yayınlanan bir kararname ile tespit edildi. Buna göre, sürgünler kararnamede belirtilen bazı kısıtlamalar dışında bütün SSCB vatandaşlık haklarından istifade edebilme hakkına sahipti. Çalışabilir durumda olan sürgünlerin tamamı kamu yararına bir işle meşgul olmak zorundaydı. Bu vesileyle, yerel işçi temsilcileri birlikleri, NKVD organlarının onayı ile çiftliklerde, sanayi tesislerinde, inşaatlarda, kooperatiflerde ve çeşitli kurumlarda sürgünlere iş imkanı sağlanmasını organize edeceklerdi. Diğer taraftan, adı geçen kararnama ile sürgünler için bir takım sınırlamalar da getirildi. Bu sınırlamalar çerçevesinde sürgünlerin, bulundukları yerlerdeki NKVD kumandanlıklarının izni olmadan yaşadıkları yerleşim bölgesi sınırlarından 5 km uzağa çıkmaları yasaklandı. Aksi durumların firar olarak değerlendirileceği ve buna kalkışanlara karşı cezaî müeyyide uygulanacağı belirtildi. Bununla birlikte bütün aile reisleri, aralarında meydana gelen her türlü değişikliği (ölüm, doğum, evlenme, firar vb) 3 gün içinde NKVD kumandanlığına haber vermekle yükümlü kılındılar. Ayrıca her ay kumandanlığa giderek isimlerinin bulunduğu deftere imza atma mecburiyeti kondu. İzinsiz bölgeden ayrılan veya imza atmayanların ise derhal 20-25 yıl süreyle Sibirya'ya ikinci bir sürgüne gönderileceği yönünde halk ikaz edildi.²⁰

Alınan bu sert önlemlere rağmen, Kırım'dan sürgün edilenler arasında, yaşadıkları sıkıntılara dayanamayıp firar edenlerin olduğu görülmektedir. 15 Kasım 1948'de İçişleri Bakanlığı Göç Şubesi şefi Yarbay Şiyan tarafından hazırlanan bir rapora göre, 1 Ekim 1948 itibarıyla 8527 Kırımlının sürgünden firar ettiği tespit edilmektedir.²¹ Ekim 1948'de Kırım'da, sürgün olarak yaşadıkları yerlerden firar eden 1'i

20 "40-50-e godı...", s. 125-126; A. Seyitmuratova, a.g.e., s. 5.

21 "40-50-e godı...", s. 132. Sürgünden sonraki belgelerin büyük çoğunluğunda Kırım'dan sürülenlerin ait oldukları milliyetleri ayrı ayrı belirtmek yerine, hepsi "Kırımlı" sürgünler olarak ifade edilmiştir. Bu yüzden her hangi bir istatistiksel veri söz konusu olunca bunlardan ne kadarının Kırım Türklerine, ne kadarının Rum, Ermeni, Bulgar veya Almanlara ait olduğunu tespit etmek oldukça güçleşmektedir.

Kırım Türkü, 7'si Rum, 3'ü Bulgar, 21'i Alman ve 2'si Rus olmak üzere toplam 34 kişinin yakalandığı resmî makamlarca kaydedilmektedir. Burada belirtmek gerekir ki, yakalanan firariler arasında bulunan Ruslar, annesi Rus babası Kırım Türkü olan kişilerdi ve bunlar resmîyette Kırım Türkü olarak kabul ediliyordu. Eğer anne Kırım Türkü, baba Rus ise, şahıs “**diğerleri**” kategorisine dahil ediliyor ve hangi millete mensup olduğu belirtilmiyordu. Mart 1949 verilerine göre Kırımlı sürgünler arasında “diğerleri” kategorisinde yer almayan, diğer bir ifadeyle Kırım Türkü, Ermeni, Bulgar ve Rumların dışında başka milletlere mensup 2882 kişi vardı. Bunlar arasında 1917 Rus, 340 Ukraynalı, 311 Çingene, 30 Karaim Türkü, 27 Alman, 27 Polonyalı, 25 Türkmen, 20 Ahıska Türkü, 17 Yahudi, 12 Beyaz Rus, 10 Kalmık Türkü, 9 Çek, 7 Moldovyalı, 5 Lezgi, 3 Avusturyalı, 2 Kabard, 2 Balkar Türkü, 2 Macar, 2 Rumen, 1 Azeri, 1 Fransız bulunuyordu. Diğer 99 kişi ise diğer milletlere mensuptu.²² Sürgün esnasında büyük bir kısmı Kızıl Ordu bünyesinde yer alan Kırım Türk askerleri de özel bir emirle ordudan ihraç edilerek sürgündeki ailelerinin yanlarına gönderildiler.²³

Kırımlı Türk sürgünlerin büyük çoğunluğunun yerleştirildiği Özbekistan'da yerel halkın onlara karşı tutumu hakkında ise çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan

22 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 108-109.

23 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 103. O dönemde Kızıl Ordu'da görevli bir Kırım Türk askeri olan Asan Üseyin, ordudan çıkarılıp ailesinin bulunduğu sürgün bölgesine gönderilişini şöyle anlatmaktadır: “...Bir gün beni onbaşı çağırıp, “Yemeklerini al, sen başka tabura gidiyorsun” dedi. Sonra “siz topçu taburuna gideceksiniz, oradan da buraya topçu gelecek” dedi. Ben otomatik tüfeğimi ona verdim, ama yemeklerimi almadım. Arkadaşım çatıyı beni topçu taburuna getirdi...Bu tabura bütün Kırım'dan Kırım Tatarlarını topladılar. Yaklaşık 150 kişi vardık...Hiç birimizde silah yoktu. Aramızda Kırım Tatar subayları da vardı. Bir gece bizleri arabalara bindirerek Akmescid'e getirdiler. Çevremiz askeri arabalarla sarılmıştı. Biz bütün gece orada durduk. Sabah bizlere “4'er kişilik sıraya girin” diye emir verdiler. İstasyon tarafına getirdiler. Bizi sırayla alıp götürürken kenardan yeşil şapkalılar otomatik tüfeklerle gidiyorlardı. İstasyona vardık. Esas duruş komutu verildi. Karşımıza Tuğgeneral çıktı. Bizler onun konuşmasını keserek bağırarak. Silahlı askerlerin yanımızdan alınmasını istedik. General askerlerin çekilmesi için emir verdi ve “nereye gideceğinizi biliyor musunuz?” diye sordu. “Bilmiyoruz” dedüğümüz zaman bizi getiren askerlere dönerek “neden açıklama yapmadınız” dedi. General bize dönerek “sizin aileleriniz Özbekistan'da yaşıyorlar” dedi, “Siz şimdi Özbekistan'a gideceksiniz. Yanınızda asker olmayacak. Sizin aileleriniz şimdi çok zor durumda olabilir. Yolda fazla oyalanmayın ve ailelerinizi bulduktan sonra onlara yardımcı olun”. Hepimizin eline 1'er kg.lık yiyecek verdiler. Vagonlara bindik ve Özbekistan'a geldik, ben 1.5 ay ailemi aradım. En sonunda Semerkant'ta ailemi buldum...”. Bkz. Asan Üseyin, “Hatıralar”, der. E. Özenbaşlı, haz. N.A. Kalkay, **Emel**, S. 193, 1992, s. 32.

biri, Özbekistan'ın Kırım Türklerini çok isteyerek olmasa da acıdıkları için sürülenleri ülkeye kabul ettiği şeklindedir.²⁴ Sürgünlerle aynı inanca sahip olan Kazaklar, Kırgızlar ve Tacikler onlara merhamet ve acıma duygusuyla yaklaştıkları halde Özbeklerin onları bir düşman olarak gördüklerine dair rivayetler de bulunmaktadır. Bir başka rivayet ise, Özbekistan'a gelen sürgünlerin bu bölgede yaşayan ve Sovyet Hükümeti tarafından kışkırtılan mahalli halkın nefret ve düşmanlığıyla karşı karşıya gelerek taşlandıkları yönündedir.²⁵ 1969 yılında dünyaca ünlü teorik fizik uzmanı olan Rollan Kadiyev'in yargılanması sırasında söylediği şu sözler bu iddiaları pekiştirmektedir: “*Stalin'in propagandasıyla yönlendirilen yerli halkın bizi nasıl karşıladığını ben bizzat hatırlıyorum. O zaman daha küçük bir çocuktum ve taşlardan biri bana isabet etmişti.*”²⁶ Özbeklerin sürgünlere karşı davranışları hakkında yukarıda belirtilenleri onaylamayan rivayetler de mevcuttur. Bunlardan birinde, Kırım Türklerinin KGB ve devlet yetkilileri tarafından yerli halka “vatan hainleri, düşmana satılmış, casus, hırsız ve canı” olarak tanıtıldığı ifade edilmekte, bunun bir sonucu olarak da Özbek Türklerinin ilk zamanlar bu propagandanın etkisinde kaldıkları, ancak bir müddet sonra sürgünlerin kendilerine anlatılanlardan çok farklı, hatta kendileriyle aynı inanca ve ırka mensup olduklarını anladıkları belirtilmektedir.²⁷ Buna benzer bir başka rivayette ise, Kırım Türkleri ile Özbek halkı arasında bir yakınlık olmaması için özel gösteriler ve mitinglerin tertip edildiği dile getirilmektedir. Ayrıca Sovyet yetkililerin “*Sizler bu yerlerde Alman esirlerini gördünüz, şimdi ise vatan haini Kırım Tatarlarını göreceksiniz*” şeklinde propaganda yaptıkları, ancak “merhametli ve misafirperver” olarak tanınan Özbek halkının bu tür ajitasyonlara kapılmadığı, bi-

24 Semyon Gitlin, “Crimean Tatars in Uzbekistan: Problems and Developments”, (Çevirimiçi) http://www.ca-c.org/journal/eng01_2000/10.gitlin.shtml, 28.01.2000.

25 A. Sheehy, a.g.m., s. 21.

26 Taşkentskiy Protsess, s. 590.

27 M. Ülküsal, Kırım Türk-Tatarları, s. 314.

lakis Kırım Türklerinin ancak Özbeklerin yardımlarıyla ayakta kalabildiği vurgulanmaktadır.²⁸ Nitekim, ağır ekonomik şartlar altında yaşayan yerel halkın büyük çoğunluğunun Kırım Türklerine destek olduğu da bildirilmektedir.²⁹

B. AÇLIK VE HASTALIKLARLA MÜCADELE

1944 yılı yaz aylarında Özbekistan'a gelen sürgün Kırım Türklerinin karşılaştığı en önemli zorluklardan birisi hiç şüphesiz iklim ve tabiat şartlarının farklılığı olmuştur. Bu farklılıklar yüzünden çok sayıda hastalanıklar baş göstermişti. Bunun yanında sürgünü müteakiben ilk birkaç yıl içerisinde Kırım Türkleri arasında açlık, sağlıksız yaşam ve çevre şartlarının yol açtığı salgın hastalıklar sebebiyle yüksek oranda toplu ölüm vakaları görülmüştü.³⁰ Bu salgın hastalıklar arasında Kırım Türklerini en çok mağdur eden sıtma hastalığı olmuştur. Dişi sivrisineklerin yaydığı bu bulaşıcı hastalık Kırım'da hemen hiç bilinmezken, Özbek toplumu için sıradan bir vakaydı ve yerel halk sıtma'ya karşı kendine has bir bağışıklık kazanmıştı. Nitekim 1944 yılı yazında yaşanan çok şiddetli bir salgın, bölgeye yeni gelen Kırım Türklerinin tamamına derhal sirayet etmişti.³¹

Sürgünün ikinci altı ayından itibaren yeni hastalıklar da kendini göstermeye başlamıştı. Sıtma hastalığı genellikle yetişkinlerde görülüyordu. Zira çocukların büyük çoğunluğu zamanlarını ocakların isleriyle dumanlanmış evlerde geçiriyorlardı ki, bu sivrisineklerin eve gelmesini büyük ölçüde engelliyordu. Sürgünler arasındaki hastalanma oranı bölgede yaşayan diğer halka oranla çok daha fazlaydı. Yapılan tespitlere göre, o dönemde Semerkant Bölgesi'nde yerli halk arasında 10 bin kişiden 1437, Buhara'da 491, Kaşka Derya'da 661 kişi hastalanmış, Kırım Türkleri

28 V. Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti", s. 141.

29 Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 90.

30 R. Hayali, a.g.m., 5 Nisan 1997.

31 Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 96.

rinde ise bu sayı Semerkant'ta 2726, Buhara'da 2487 ve Kaşka Derya'da 6355 kişiyi bulmuştur.³²

Hastalanma oranının yüksek seviyede olduğu sürgünlerin yerleşim bölgelerinde verilen sağlık hizmetlerinin oldukça yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, o tarihlerde, Fergana Bölgesi Kaganoviç İlçesi'ndeki sağlık ocaklarında, sayıları 836'yı bulan sıtma hastalarının tedavisi için hiçbir ilacın bulunmamasının yanında, bu durumdan kendilerine çıkar sağlamak isteyen sağlık görevlilerinin ilaç karaborsacılığı yaptıklarından ve bir sıtma aşısı için yaklaşık 30-40 ruble talep ettiklerinden söz edilmektedir. Yine aynı dönemde Fergana Bölgesi'ndeki sağlık kurumlarına 3887 hastanın kaydı yapıldığı, bunlardan 642'sinin (%16.5) hayatını kaybettiği ortaya çıkmaktadır.³³ Taşkent'teki "Bayaut 1-2" sovhozlarında hasta durumda bulunan yaklaşık 200 kişinin tedavisi için, sovhoz yönetiminin hiçbir çaba göstermediğinden, ancak benzer durumlar diğer vatandaşlar için söz konusu olduğunda bu kişilerin bir an önce tedavilerinin yapılması hususunda Sovyet Devleti'nin oldukça hassas davrandığından bahsedilmektedir. Bu amaçla devlet makamları hazırladıkları raporlar ile, sürgünler arasında baş gösteren salgın hastalıkların diğer vatandaşlara ve sovhozlarda bulunan tesislere bulaşmasını önleyici tedbirler alınması gereğine işaret etmekteydiler.³⁴

O dönemde, sürgünde bulunan Kırım Türkleri açısından ciddî manada olumsuz sonuçları görülen sağlık sorunları kadar önemli diğer bir meseleyi de, yiyecek sıkıntısı teşkil etmişti. Halbuki, sürgünlerin yiyecek ihtiyacının karşılanması hususunda, SSCB Satın Alma Halk Komiseri Subbotin, 11 Mayıs 1944 tarihli Devlet Güvenlik Komitesi kararnamesinde belirtildiği üzere, Özbekistan SSC'ne un, bulgur ve sebze tahsis etmekle görevlendirilmişti. Bu görevlendirme mucibince, sürgün esnasında müsadere edilen tarım

32 R. Hayali, "Spetskontingent", gös. yer.

33 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 97.

34 R. Hayali, "Spetskontingent", gös. yer.

ürünü ve hayvanlara karşılık olarak, Haziran–Ağustos ayları boyunca sürgünlere aylık eşit miktarda yiyecek dağıtılması uygun görülmüştü.³⁵ Böylece, Özbekistan devlet görevlileri tarafından, sürgünlere her ay adam başı 8.2 kg un (veya günde 400 gr ekmek), 2 kg bulgur, aile başına 100 gr çay ve şeker verilmesi kararlaştırılmıştı.³⁶ Ancak, bu çok cüz'î görünen yardımlar yoğun bir şekilde açlık çeken halka dağıtılmamış, bazı rayonlardaki yetkililerin dağıtılması gereken gıda stoklarını sakladıkları veya kendi kolhoz ve sovhozlarında çalışanlar arasında paylaştırdıkları tespit olunmuştu. Bu durumda sürgünler için ekmek yokluğu baş göstermiş ve Haziran ayı açlık içinde geçmişti. Un dağıtımına ise ancak Temmuz ayında başlanmıştı.³⁷

Semerkant Bölgesi'nde yayınlanan bir genelge ile 16 Temmuz-16 Ağustos tarihleri arasında sürgünlere gıda dağıtımı yapıldı. Bu dağıtım sırasında iki günlük ekmek, adam başı 4 kg un ve 1 kg bulgur verildi. 26 Temmuz 1944'te Namengan Bölgesi İcra Komitesi tarafından alınan bir kararla, bölge sınırları içerisindeki rayonlarda toplam 123.400 kg un ve 30.900 kg bulgur dağıtılması uygun görüldü. Sürgünlerin yaşadığı bütün bölgelerde yapılan gıda dağıtımı sonunda, Özbekistan'da Temmuz ayı itibariyle toplam 2405 ton un ile 3227 ton bulgur dağıtıldı. Ağustos ayında ise bu miktarlar 3313 ton un ve 828 ton bulgur olarak belirlendi.³⁸

Gıda dağıtımı esnasında bazı yetkililerin keyfî uygulamalarda bulundukları ve çeşitli yolsuzluklar yaptıkları görülmektedir. Örnek olarak Buhara Bölgesi'nde yer alan "Narpay" sovhozunda cereyan eden şu olay gösterilebilir: 9 Ekim 1944 tarihi itibariyle burada 3551 sürgün Kırım Türkü yaşamaktaydı. Bunların 1785'i 16 yaş altı, 440'ı sakat,

35 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 47. *Krımski Tatari*, s. 76.

36 R. Hayali, a.g.m., 25 Şubat 1997.

37 Devrin şartlarına göre bu durumun hiç de şaşırtıcı olmadığı belirtilmekte, zira Özbekistan'da tahıl olarak sadece pirinç ve mısır ekilmekte, bunun yanında kendi ekmeğini dahi Kızıl Ordu'ya veren yerli halk da açlık çekmekteydi. Bu konuda bkz. Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 88.

38 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 89.

38'i yetim, 820'si ise hasta ve açlıktan bitkin vaziyette idi. Haziran ayında bu sovhoza yerleştirilen sürgünlere 1 Ekim 1944'e kadar 89.066 kg buğday, 4000 kg pirinç, 4846 kg un dağıtıldı. Yani bu süre içinde adam başı 25 kg buğday, 1 kg'dan biraz fazla pirinç ve unu, günlük 100 gr arpa unu ve 100 gr buğday unu verildi. Ancak bu oranın, yönetim tarafından dağıtılması kararlaştırılandan 65 gr daha az olduğu anlaşıldı.³⁹

Benzer bir durumun, Fergana Bölgesi Kuybişev rayonunda da meydana geldiği tespit olunmuştu. Burada bulunan bir sürgün ailesi "Dimitriyevo" kolhozunda 50 gün çalışmış olmasına rağmen, kolhoz müdürü ailenin hakkı olan gıda maddelerini vermemişti. Bunun bir sonucu olarak, yiyecek hiçbir şeyleri olmayan bu aileden birkaç kişi açlıktan hayatını kaybetmişti. Özellikle bazı kolhoz ve sovhoz idarecilerinin gösterdikleri bu tür keyfi davranışlar, 28 Eylül 1944'teki Özbekistan KP Taşkent Bölge Komitesi toplantısında dile getirilerek, sürgünlere gıda dağıtımını organizasyonu ve yiyecek temini gibi bir çok olayda oldukça yetersiz kaldığı itiraf edilmişti. Bu toplantıda ayrıca, bir çok kolhoz ve sovhoz idarecilerinin görevlerini düzgün bir şekilde yerine getirmelerinden dolayı, bazı ailelerde açlık ve zayıflıktan ölüm olaylarının meydana geldiği de vurgulanmıştı.⁴⁰

Bunun yanında, dağıtılan yiyeceklerin ilk günden itibaren tek tip ve kalori olarak da oldukça yetersiz olduğu Taşkent sağlık işleri müdürü Şatkovskaya ve teftiş müdürü Verçih tarafından hazırlanan bir raporla belirtilmektedir. Bu raporda ayrıca, yiyecek yardımının sadece çalışanlara yapıldığı, aile üyelerinin ise bu dağıtımdan istifade edemedikleri ifade edilmekte, çok çocuklu ailelerin 4-5 ay boyunca sürekli açlık çektikleri kaydedilmektedir.⁴¹ Sürgünde yaşanan bu açlığın ne tür sonuçlara yol açtığını, aşağıda nakledilen hatıradan kolayca görmek mümkündür:

39 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 90.

40 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 91.

41 Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 92.

“Erkekler cepheleydi ve ölenleri gömecek kimse yoktu. Cesetlerin günlerce canlılarla birlikte yattığı çok olmuştur. Hacıgülüm Hacımambetova’nın kocasını faşistler yakalamıştı. Onunla birlikte üç çocuk kalmıştı: iki erkek bir kız. Bu aile de bizim gibi açlık çekiyordu. Hiç kimse maddi ve manevi yardımda bulunmuyordu. Sonuçta açlıktan ilk önce kızı öldü, ardından bir günde iki oğlu birden hayatını kaybetti. Anneleri açlıktan kıpırdayamıyordu. O zaman ev sahibi iki çocuğun cesedini sokağa, arkın kenarına fırlatıp attı. Daha sonra Kırım Tatarları mezar kazarak çocukları defnettiler.”⁴²

Sürgünden sonraki bir buçuk yıl içinde, büyük ölçüde açlık ve salgın hastalıklar yüzünden hayatlarını kaybeden Kırım Türklerinin bölgelere göre ölüm oranları tespit edilmiş ve ortaya hiç de azımsanmayacak bir tablo çıkmıştı. Buna göre, Taşkent’te kaydedilen ölüm oranı %41 iken, Semerkant’ta %54.7, Andican’da %46.1, Angren’de %56.2, Gülistan’da %53.5, Mirzaçul’da %80’lere kadar ulaşmıştı.⁴³

C. SÜRGÜNDEKİ KIRIM TÜRKLERİNE EV VE İŞ TEMİNİ

Devlet Güvenlik Komitesi’nin Kırım Türklerinin sürgünü ile alakalı 11 Mayıs 1944 tarihli kararnamesinde, onların gönderildikleri yerlerde yaşam şartlarının oluşturulması, ev ve iş temin edilmesi hususunda gerekli önlemlerin alınması istenmişti. Bu vesile ile de SSCB Ziraat Bankası Genel Müdürü Kravtsov, Özbekistan’a gönderilen sürgünlere yeni yerleşim yerlerinde ev ve iş sağlanması için, aile başına 7 yıl vadeli 5000 rublelik kredi tahsis etmekle görevlendirilmişti.⁴⁴ Sürgünlerin kredi alabilmeleri için bazı şartları taşı-

42 Kırım Türkleri tarafından anlatılan bu tür hatıralar, sürgünde açlıktan ve hastalıktan ölen insanların miktarını ortaya koyması bakımından son derece önemli bilgiler de ihtiva etmektedir. Mesela Tenzile İbrahimova’nın ifadesine göre, onların köyünden sürülen 30 aileden sadece 5 aile hayatta kalabilmiş, bunlardan da ancak 1-2 kişi sağ kalmayı başarmıştı. İbrahimova’nın yeğeni Manube Şeyhislamova 10 çocuğuyla birlikte sürgün edilmiş, savaşın ilk gününden beri cepheye olan kocası ise orada ölmüştü. Bu aile sürgünde açlık ve hastalığa dayanamayarak yok olmuş, geriye sadece Pera adlı kızları kalmış, ancak o da yaşadığı acılardan ve açlıktan dolayı sakat kalmıştı. *Taşkentskiy Protsess*, s. 27-28.

43 *Taşkentskiy Protsess*, s. 30. Bazı verilere göre diğer bölgelerle birlikte toplam ölü sayısı 195.471 kişidir. Bu hususta bkz. Andrew P. Grigorenko, *A Kogda Mi Vernyomsya*, New York, Crimea Foundation, 1977, s. 164.

44 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 47; *Krımski Tatari*, s. 76. Ancak o dönemin şartları içinde bir iş yeri kurmak için en az 8-9 bin rubleye ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Bkz. Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 107.

ması icap etmişti. Bu şartların belirlenmesinde, devletin daha önce Ferhadstroy Hidroelektrik Santral inşaatı bölgesine yerleştirilen kişilere vermiş olduğu kredi dağıtım sırasında istenen bazı kıstaslar esas alınmıştı. Bu kıstaslar arasında, kredi almak isteyen şahısların ev inşa edebilmeleri için bir arsaya sahip olmaları, devamlı bir işte çalışmaları gibi ön kabuller bulunuyordu. Bu şartları taşımayan kişilerin ise kredi alma hakkına sahip olmadıkları belirtiliyordu.⁴⁵ Kağıt üzerinde belirlenen bu şartların uygulanması durumunda hiçbir Kırım Türkünün dağıtılması düşünülen krediden faydalanma ihtimali söz konusu değildi. Zira onların bütün mal varlıkları sürgün operasyonunda müsadere edilmişti. Dolayısıyla ne ev inşası için bir arsaya, ne de bölgeye henüz yerleştirildikleri için devamlı çalıştıkları bir işe sahipti. Nitekim sıralanan bütün bu şartlar kağıt üzerinde kalmıştı. İlgili makamların talimatıyla hazırlanan kredi dağıtım planı gereğince, sürgünde bulunan Kırım Türklerine uzun vadeli 52 milyon, karşılıksız olarak ise 7.564.000 ruble verilmesi uygun görülmüştü. Bu plan çerçevesinde 1 Mart 1945'te sürgünlere 27.569.000 ruble, yaza doğru SSCB Ziraat Bankası tarafından ilave olarak 22 milyon ruble daha verilmişti. Böylece 1944-1945 yıllarında Özbekistan'da toplam 5930 aileye 34.358.000 ruble uzun vadeli kredi tahsis edilmiş ve kredi dağıtımı 1945 yılında sona erdirilmişti. Kredi- nin geri kalan kısmı ise 1946 yılında Semerkant, Andican ve Taşkent Bölgelerinde dağıtılmaya başlanmıştı. Buna göre, Semerkant'da 2.251.000 ruble uzun vadeli, 31 bin ruble de karşılıksız, Andican Bölgesi'nde 806 bin ruble uzun vadeli, 16 bin ruble karşılıksız, Taşkent'te ise 2.947.000 ruble uzun vadeli ve 1.195.000 ruble karşılıksız olarak sürgünlere tahsis edilmişti. Geri kalan 8 milyon rubleden 7.809.000 ruble 1947 yılında dağıtılmış, bunun 4.585.000 rublesi hayvan alımı için, 969 bini konut inşası, 2.255.000 ruble de iş yeri kurulması için verilmişti.

45 R. Hayali, a.g.m., 3 Mart 1997.

Sürgün operasyonunu planlayan devlet yetkilileri, kredi dağıtımının 1944 yılı sonuna kadar tamamlanmasını öngörmekle birlikte, kredi dağıtımı ancak 1947 yılında sona ermiş ve bir daha tekrarlanmamıştır. Kredi dağıtımı organizasyonu neticesinde, sürgünde bulunan Kırım Türklerine yaklaşık 52 milyon ruble dağıtılmıştı. Aile başına ortalama 1539 rublenin düştüğü, o dönemin şartlarında ise bu paraya ancak 16.3 kg un almanın mümkün olduğu dikkate alınırsa, dağıtılan bu paranın Kırım Türklerini ilgilendiren herhangi bir meselenin çözülmesine katkı sağladığını söylemek mümkün görünmemektedir. Üstelik bu rakamların devlet makamları tarafından kredi dağıtımı sonrasında hazırlanan belgelere istinaden verildiği, oysa dağıtım sırasında tutulan kayıtlardan çok daha farklı sonuçların elde edileceği de iddia edilmektedir. Örnek olarak ise Taşkent Bölgesi'ndeki bazı sovhozlarda cereyan eden kredi dağıtımına ait verilen bazı bilgiler gösterilmektedir. Buna göre, Taşkent Bölgesi Havas rayonundaki "Bayaut 1-2" sovhozlarında 1945 yılı ortalarında 839 aileden sadece 47 ailenin; 517 ailenin yaşadığı Bekabad rayonundaki "Dalvarzin-1" sovhozunda 26 Mayıs 1945 itibariyle sadece 15 ailenin; "Dalvarzin-3" sovhozunda ise 547 aileden sadece 9 ailenin kredi alabildiği, Ferhadstroy'da 9 Mayıs 1945 itibariyle hiçbir aileye kredi tahsis edilmediği tespit olunmaktadır.⁴⁶

Buradan, resmî makamlar tarafından verilen bilgilerin aksine, o dönemin şartları itibariyle oldukça cüz'î miktarlarda dağıtılan kredilerden Kırım Türklerinden çok az kimse-
nin istifade ettiği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde, sonradan hazırlandığı düşünülen bu resmî veriler ile, dağıtım sırasında görevliler tarafından tutulan kayıtlar arasındaki tutarsızlık kredi dağıtımı sırasında çeşitli usulsüzlük ve yolsuzlukların da yapılmış olduğunu göstermektedir. Nitekim, kredi dağıtımıyla görevli yetkililerin ölen Kırım Türkleri adına para alarak kendi zimmetlerine geçirme-

46 R. Hayali, a.g.m., 3 Mart 1997.

leri, bunun yanında, verilen her krediden **“emek hakkı”** adı altında kanunsuz olarak pay alınması gibi uygulamaları bu görüşü desteklemektedir.⁴⁷

Kırım Türkleri tarafından, içinde bulundukları zor şartlarda kendilerini bir nebze olsun rahatlatacağı düşünülen kredi tahsisi, beklenilenin aksine bir durum ortaya çıkardı. Aralık 1947’de ülkede enflasyon rakamlarının aşağı inmesini müteakiben, ekonominin ve rublenin istikrarını korumak amacıyla yeni fiyat ayarlamasına gidilmesi sonucu, 1 yeni ruble 10 eski rubleye tekabül etti.⁴⁸ Sürgünlere eski kurdan verilen kredilerin de bu yeni düzenlenen kura göre 10 eşit taksitte alınması kararlaştırıldı.⁴⁹ Ancak, zaten zor durumda olan Kırım Türklerinin bu borçları ödeyebilmesi son derece güçtü. Bu borçların ödenmesi ancak düzenli bir işte çalışmakla mümkün olabilirdi.

Oysa, Kırım Türkleri yeni yerleşim yerlerinde henüz düzenli bir işe de sahip değillerdi. Sovyet yetkilileri sürgünün hedeflerinden biri olarak, Sovyet ekonomisine önemli katkı sağlayacaklarına inandıkları Kırım Türklerinden maksimum oranda istifade etmeyi düşünüyorlardı. Ancak büyük çoğunluğu birer uzmanlık sahibi olan Kırım Türkleri, yerleşimlerinin büyük ölçüde tamamlanmasının ardından uzmanlık alanlarına göre ayrıldılar. Devlet tarafından onların sadece bulundukları yerlerdeki işletmelerde çalışmalarına müsaade edildi. Daha önce idarî görevlerde bulunanların yönetim organlarında çalışmalarına izin verilmedi. Böylece, daha ziyade tarımla uğraşmış olan Kırım Türkleri, sadece fabrikalarda ve sanayi tesislerinde çalışan bir **“işçi millet”** haline getirildi.⁵⁰ Çalışkanlıklarıyla temayüz etmiş bir

47 R. Hayali, Sovyet görevlilerin ölen Kırım Türklerinin kredilerini alabilmek için ölüm oranlarını kasıtlı olarak düşük gösterdiklerini belirtmektedir. Diğer taraftan, bir çok yerde kredilerin başka amaçlar için sarf edildiği anlaşılmaktadır. Mesela Semerkant’ta sürgünlere dağıtılması gereken 610 bin rubleden 303 bininin bölgedeki 11 kolhozun ihtiyaçları için harcandığı, Payarik rayonundaki “Gorki” kolhozuna verilen 30 bin rublenin tamamının kolhozdaki eksikliklerin giderilmesi için kullanıldığı, “Jidanov” kolhozunda ise, tahsis edilen 40 bin rubleden sadece 7 bininin sürgünlere dağıtıldığı görülmektedir. Bu konuda bkz. R. Hayali, *a.g.m.*, 3-29 Mart 1997.

48 “Obraşçeniye Kırmskotatarskogo Naroda...”, s. 312.

49 A. Sheehy, *a.g.m.*, s. 22.

50 L. Aleksiyeva, *a.g.e.*, s. 110.

topluluk olan Kırım Türklerinin içinde bulundukları ağır şartlara aldırmadan, sahip oldukları işe dört kolla sarılıp, yabancısı oldukları alanlarda kısa sürede uzmanlar yetiştirdikleri görüldü. Sürgün hayatı yaşamalarına rağmen çok sayıda Kırım Türkü Özbekistan'ın madencilik alanındaki üretim projelerinde görev almış, ayrıca Fergana'daki Şorsu ozokerit (yer mumu) madeninde, Andican'daki "Orta Asya Petrol" işletmelerinde, Taşkent'teki "Stalin" kömür madenlerinde, otomotiv sanayiinde, metal işletmelerinde, elektroteknik sahalarda, Aşağı Bozsu ile Ferhad Barajı inşaatlarında çalışarak, o dönemde Özbekistan ekonomisinin gelişme kaydetmesinde önemli katkılar sağladı.⁵¹

Özbekistan yönetiminin, ülkedeki hemen her alandaki iş gücü açığını Kırım Türkleri ile giderme politikası izlediği yapılan uygulamalardan müşahade edilmektedir. Mesela Haziran 1944'te Kırım Türklerinden büyük bir işçi grubu Aşağı Bozsu ve Ferhad Barajı inşaatında çalışmalarını için bu bölgeye gönderildi, gelen işçiler Aşağı Bozsu Baraj inşaatı bölgesinde inşa edilen 3 köye yerleştirildi.⁵² Aynı ayın sonunda ise, diğer büyük projelerdeki işçi açığını kapatmak için Taşkent Bölgesi'ndeki kolhoz ve sovhozlardan ilave olarak 2 bin Kırım Türk ailesi nakledildi. Bu kişilerin çalışmalarında yer aldığı kilometrelerce uzunluktaki kanal ve baraj inşaatı Ağustos ayında tamamlandı. Sürgün Kırım Türkleri ülkenin sadece belirli yerlerinde çalıştırılmamış, işçi ihtiyacı olan diğer Sovyet cumhuriyetlerine de çalışmak üzere gönderilmişlerdi. Nitekim, Ferhad Barajı inşaatının tamamlanmasından kısa bir süre önce 550 Kırım Türkü Özbekistan ve Tacikistan İçişleri Bakanlıkları vasıtasıyla Lenınabad (Hocend) Şehri yakınlarındaki Kayrakkum Barajı inşasına sevk edilmişti.⁵³

Kırım Türklerinin herhangi bir işte çalışabilmesi için mutlaka NKVD'nin onayının alınması gerekmektedir. An-

51 R. Hayali, *a.g.m.*, 22 Mart 1997.

52 Broşçevan-Tiglyants, *a.g.e.*, s. 100.

53 R. Hayali, "Spetskontingent", *gös. yer.*

cak o sıralarda ülkede işçi ihtiyacının oldukça yoğun hissedilmesi sebebiyle, bazı kurumlardaki idareciler NKVD'nin haberi olmadan da Kırım Türklerini işe almışlardı. Bazı durumlarda ise, işçi alımı hususunda gerekli müsaadenin sağlanması için NKVD'nin de üzerindeki makamlara müracaat edilmesi icap etmekteydi. Mesela, Taşkent Demiryolu İşletmeleri Müdürü Hocayev'in, kurumunun işçi gücü açığını kapatmak için böyle bir girişimde bulunduğu ve SSCB İçişleri Bakanı Kobulov'a gönderdiği bir dilekçe ile, sürgün Kırım Türkleri arasında eski demiryolu işçilerinin kullanılması için izin verilmesini talep ettiği görülmektedir.⁵⁴

1947 yılına gelindiğinde, Özbekistan Bakanlar Kurulu tarafından yayınlanan bir kararname ile de belirtildiği üzere, Kırım Türklerinin sürgüne gönderildikleri yerlerde hayatlarını sürdürebilmeleri için yapılan çalışmaların sona erdiği görülmektedir. Kararname metnine göre, bu kişilerden çalışabilir durumda olanların yerleştirildikleri bölgelerde bulunan sanayi ve tarım alanlarındaki işlerde istihdam edildiği, onlara kendi evlerini yapmaları için kredi ve malzeme verildiği ifade edilmektedir. Bu kararnamede dikkatleri çeken en önemli hususlardan biri, sürgünlere tanınan bir takım imtiyazların artık geçerliliğini yitirdiğinin belirtilmesidir. Buna göre, sürgünden sonra yerleştirildikleri yerlerde vergi muafiyetine tabi tutuldukları anlaşılan Kırım Türklerinin, bundan sonra diğer Sovyet vatandaşları gibi her türlü vergiyi ödemekle yükümlü kılındıkları görülmektedir.⁵⁵ Bu uygulamadan, devletin Kırım Türkleri için yaklaşık üç yıldır tatbik ettiği katı sürgün politikasına son vererek, sürgün topluluklar için bir takım yenilikleri hayata geçireceği anlaşılmaktadır.

54 Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 99.

55 R. Hayali, a.g.m., 17 Mart 1997.

D. SÜRGÜNDEKİ KIRIM TÜRKLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL DURUMU

Kırım Türklerinin 18 Mayıs 1944'te yaşadıkları topraklardan topluca çıkarılarak başta Özbekistan olmak üzere, Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerine yerleştirilmesi, sadece bir topluluğun asırlardır vatan olarak telakki ettiği topraklardan uzaklaştırılması olarak değil, onların millet olma özelliğinin de ortadan kaldırılmak istenmesi olarak da değerlendirilmektedir. Bu amacın gerçekleşmesine matuf olarak, Sovyet yönetimi tarafından sürgüne gönderilen insanların açlık ve hastalıktan güçsüz düşerek fizikî ölümlerinin sağlanması; maddî-manevî kültür varlıklarının ortadan kaldırılması ve yeni nesillerin asimilasyona uğratılması ile, millet olma özelliklerinin yok edilmek istendiği düşünülmektedir.⁵⁶ Nitekim, sürgünden sonraki 13 yıl boyunca Kırım Türklerine millî kültürlerini yaşatmak ve kimliklerini muhafaza etmek için hiçbir imkanın sağlanmadığı görülmektedir. Keza, Sovyet yönetiminin sürgünden sonra geçen zaman içerisindeki bazı uygulamalarında, topraklarında Kırım Türk toplumu diye bir etnik unsurun bulunmadığının ortaya konmak istenmesi bu düşünceleri desteklemektedir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayımlarına (1959, 1970, 1979) ait verilerde, Sovyet topraklarında yaşayan bütün topluluklar hakkında bilgi verilmiş olmasına karşılık, Kırım Türklerine dair hiçbir kayda rastlanılmaması bu tür uygulamalardan biri olarak gösterilmektedir. Bir bakıma Kırım Türk toplumunun “görmezden gelinmesi” şeklinde telakki edilen⁵⁷ bu icraatlar, Kırım Türklerinin doğum-ölüm oranlarının tespit edilmesi ile, onlar hakkında diğer bilimsel çalışmaların ortaya konulmasında önümüze çeşitli güçlükler çıkarmaktadır.

Bu cümleden olarak, Kırım Türkleri sürgünden ancak 45 yıl sonra, 1989 yılı nüfus sayımında hatırlanıp Sovyetler

56 Hakan Kırımlı, “Sürgündeki Kırım Tatarlarına Yönelik Sovyet Eğitim ve Kültür Politikası (1944-1987)”, *Emel*, S. 170-171, 1989, s. 2.

57 E.A. Pain, *Repatriatsiya Krımskih Tatar: Otsenka Variantov regulirovaniya Protsesa (Predvaritel'niy Analiz)*, Moskva, 1990, s. 19.

Birliği sınırları içindeki toplam mevcutları tespit edilebilmiş ve yaşadıkları yerlerin dağılımları yapılmıştı. Buna göre, 1989 nüfus sayımında Sovyet topraklarında yaşayan Kırım Türkleri toplam 271.715 kişi olarak belirlenmişti. Bu arada bazı görüşler bu sayının oldukça az olduğunu, Kırım Türklerinin daha fazla nüfusa sahip bulunduğunu ifade etmektedirler. Buna gerekçe olarak ise, Tacikistan SSC Bakanlar Kurulu verilerine göre Kırım Türk nüfusunun sadece bu cumhuriyette 1989 sayımında belirtilen rakamdan (7.214 kişi) 3.5 kat daha fazla olduğunu, yani bu cumhuriyette yaklaşık 25 bin Kırım Türkü bulunduğunun tespit edilmesi gibi durumlar gösterilmektedir.⁵⁸ Kırım Türk nüfusu hakkında kesin bilgilere sahip olunamaması, bu konuda çeşitli tahminlerin yapılmasına da yol açmaktadır. Bu tahminlerden birinde, “bilgisayar sonuçlarına istinaden” Kırım Türk nüfusunun 340-410 bin civarında, büyük ihtimalle de 360 bin nüfusa sahip olduğu ileri sürülmektedir.⁵⁹

Sovyet Hükümeti tarafından uzun süre uygulanan Kırım Türk toplumunun yok sayılması siyasetine paralel olarak, bu topluluk üzerinde kültürel asimilasyona gidilmesine ise, daha sürgün operasyonundan önce, Stalin’in iktidarını müteakip ülkenin genelinde tatbik edilmeye çalışılan Sovyetleştirme (Ruslaştırma) politikasının bir sonucu olarak başlandığı görülmektedir. Bu siyasetin bir tezahürü olarak, 1928-1938 yılları arasında Kırım Türk alfabesinin üç defa değiştirildiği bilinmektedir. Bu değişikliklerin ilki, 1928’de Kırım Türkçesinin Arap harfleriyle yazılmasına son verilip Latin harflerinin kabul edilmesi olmuştu. Ardından 1938 yılında bu alfabe değiştirilerek Sovyetleştirme (Ruslaştırma) siyasetinin tesiriyle Kiril alfabesine geçilmişti. Yapılan bu değişiklikler yalnızca geçmişle olan kültürel bağların

58 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 12.

59 E.A. Pain, a.g.e., s. 19. SSCB’nde yaşayan Kırım Türklerinin nüfusu hakkında KTMH’nin çeşitli merkezlerinden yayınlanan deklarasyonlarda, 500 bin, 1 milyon ve hatta 2 milyon gibi birbirinden çok farklı rakamlara tesadüf edilmektedir. Mesela hareketin önde gelenlerinden Reşat Cemilev’in BBC radyosuna verdiği demeçte Kırım Türklerinin yaklaşık 1 milyon nüfusa sahip olduğunu belirttiği görülmektedir. Bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 13.

kopartılmasına değil, binlerce kişinin “okur-yazar” olma vasfını kaybetmesine de yol açmıştı. Nitekim bu gelişmeler sonucunda, II. Dünya Savaşı öncesi, özellikle 1930’lu yıllar Kırım Türk kültürü açısından en sönük dönemlerden biri olmuştur.⁶⁰

Sürgünden önce Kırım Türklerine yönelik Sovyet eğitim ve kültür politikasının, sürgünden sonra da bu topluluğa karşı takip edilen devlet siyasetinin en önde gelen unsuru olmayı devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu siyasetin bir gereği olarak, sürgünden bir ay sonra (20 Haziran 1944’te), Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu’nun talimatıyla sürgünlerin yaşadıkları yerlerdeki ilköğretim okullarında eğitim-öğretimin Rus dilinde yapılması mecburiyeti getirilmişti⁶¹. Halbuki sürgünden önce, 1940’ların başında Kırım’da Kırım Türkçesi ile eğitim yapan 2 Enstitü, 7 teknik okul, 11 öğretmen okulu bulunmaktaydı ve 1940-1941 eğitim yılında bu öğretim kurumlarında öğrenim gören 46.008 öğrenciden 40.136’sı Kırım Türkü idi.⁶²

Eğitimin Rus dilinde yapılması doğal olarak yeni yetişen Kırım Türk neslinin ana dilini kısmen unutmaya yol açmıştı. Bu konuda yapılan tespitlerden, özellikle Rus dilinin yoğun olarak konuşulduğu Beyaz Rusya, Litvanya ve Estonya’da yaşayan Kırım Türklerinin ana dillerini konuşmadıkları, büyük çoğunluğunun da tamamen unuttuğu gözlemlenmektedir. Bunun yanında Tacikistan, Özbekistan, Ukrayna ve Kazakistan’a yerleşen Kırım Türklerinin ise büyük oranda ana dillerini muhafaza ettikleri görülmektedir.⁶³ Kırım Türklerinin büyük kısmının sürgünden sonra, halkı kendileri gibi Müslüman olan ve Türk dili konuşan Özbekistan’a yerleştirilmeleri, onların ana dilleri ile dinî inançlarını muhafaza etmelerinde en önemli rolü oynamıştır.

60 H. Kırımlı, **a.g.m.**, s. 2.

61 “40-50-e godı...”, s. 124.

62 N. Devlet, “240 Kırım Türkü...”, s. 6; Rüstem Hayali, “Kırım Tatar Ziyahılarının Cenkten Sonki Devirde Şekillenüvi”, **Yıldız**, S. 2, Simferopol, 1998, s. 139.

63 Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. I, s. 90.

Kırım Türk toplumu, Rus dilinin iyi şekilde öğrenilmesini meslekî bilgilerin kazanılması ve çalışma hayatında başarılı olunması için son derece önemli görmüştü.⁶⁴ Bunun için Kırım Türkleri hem Rus dilini iyi bir şekilde öğrenmiş, hem de bütün imkansızlıklara rağmen %92.6 oranında kendi ana dilini muhafaza edebilmişti. Yapılan istatistikler, Kırım Türklerinin bu özellikleriyle Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan bir çok topluluktan daha fazla ana dilini koruma başarısını gösterdiğini teyit etmektedir. Mesela, bu istatistiklere göre Sovyetler Birliği içerisindeki 29 özerk cumhuriyetten 13'ünün halkı Kırım Türklerinden daha düşük oranda kendi ana dillerini kullanmaktadır. Bunun yanında Kırım Türkleri gibi herhangi bir toprak ve devlete sahip olmayan 56 topluluktan sadece 4'ünün kendi ana dillerini Kırım Türklerinden daha yüksek oranda konuştukları ortaya çıkmaktadır. Bunlar Abazalar (%93.4), Beluciler (%96.9), Macarlar (%93.9) ve Dunganlar (%94.8)'dir.⁶⁵

Kırım Türklerinin ana dillerini muhafaza etmelerindeki en önemli faktörlerden biri, 1957 yılında yayınlama hakkını elde ettikleri **Lenin Bayrağı** adlı gazete olmuştur.⁶⁶ Sürgünün üzerinden 13 yıl geçtikten sonra, 1 Mayıs 1957'de yayın hayatına başlayan gazete, önceleri ufak ebatta ve haftada iki defa neşrediliyordu. 1 Mayıs 1965'ten itibaren boyutu diğer Sovyet gazetelerinin ebadına getirilerek haftada 3 kez 4 sayfa olarak çıkmaya başladı. Gazetenin tirajı 23-25 bin civarındaydı. Lenin Bayrağı gazetesinin Kırım Türkçesi ile yayınlanması hasebiyle, bu dilin gelişmesine ve muhafaza edilmesine önemli katkılar sağladığı muhakkaktır. Ancak, aynı zamanda Özbekistan SSC'nin resmî yayın organı olan bu gazetenin, Kırım Türk kültürüne diğer alanlarda yeterli hizmet verememesinin yanında, o

64 *Krımskiye Tatari: Problemy Repatriatsii*, Ed. A.R. Vyatkin, E.S. Kul'pin, Moskva, Institut Vostokovedeniya RAN, 1997, s. 46.

65 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., 91-92.

66 Nadir Devlet, "Lenin Bayrağı Gazetesinin 25 Yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu", *Emel*, S. 135, 1983, s. 231.

dönemde Sovyet rejiminin klasik ateizm propagandasının güçlü bir aleti halini alması da dikkati çekmektedir.⁶⁷

Stalin'in ölümünü müteakip, ülkede meydana gelen kısımî yumuşama rüzgarlarının etkisiyle böylesi kültürel etkinliklere ağırlık verildiği görülen bu dönemde, ilk defa Kırım Tatar Türkçesi ile yazılan bir kitabın yayınlandığı da müşahade edilmektedir. **Baar Ezgileri** adlı bu kitap, Kırım Türk yazarların eserlerinden oluşan bir antoloji niteliğinde idi ve toplam 5000 adet basılmıştı.⁶⁸ Sürgün sonrasında ortadan kaldırılmaya çalışılan Kırım Türk kültürünün yeniden hayata dönmeye çalıştığı bu ortamda meydana gelen diğer önemli bir gelişme ise, 1957 yılında Özbek Devlet Tiyatrosu bünyesinde **Kaytarma** adlı Kırım Türk folklor ve şarkı topluluğunun kurulması olmuştur.⁶⁹

Stalin döneminde son derece ağır geçen katı sürgün şartlarının ardından ortaya konulan bu tür kültürel etkinlikler, Kırım Türk aydın sınıfının da yeniden oluşmasına zemin hazırlamıştı. Sovyetler Birliği içerisindeki diğer toplulukların savaştan hemen sonra yapmış oldukları entelektüel atılımı, Kırım Türkleri sürgünün doğurduğu olumsuz şartlar dolayısıyla ancak 1960'larda gerçekleştirmek zorunda kalmıştı. Bu şartlar altında ortaya çıkan Kırım Türk aydınlarının yetişmesinde diğer toplulukların aydınlarına göre bir takım farklılıklar söz konusu olmuştur. Her şeyden önce Kırım Türk aydınları, millî bir eğitim kurumuna sahip olmamalarına rağmen kendi ana dillerini bilerek ve kültürlerine karşı yoğun saldırıların olduğu bir dönemde, üstelik kendi topraklarından uzakta yetişmişlerdi.⁷⁰ İşte böylesine ağır şartlar altında yetişen yeni nesil, ileride saygın ve tecrübeli **"aksakal"**larının öncülüğünde verecekleri **"vatana dönüş için millî mücadele hareketi"**nin çekirdeğinin oluşmasında da önemli bir rol oynayacaktır.

67 K. Çapraz, a.g.t., s. 28. Hakan Kırımlı, "Sürgündeki Kırım Türklerine yönelik Allahsızlık Politikası Hakkında", **Emel**, S. 155, 1986, s. 10-12.

68 H. Kırımlı, "Sürgündeki Kırım Tatarlarına...", s. 3.

69 E. Kırımlı, "Kırım Türkleri", s. 19.

70 R. Hayali, "Kırım Tatar Ziyahlarının...", s. 140-141.

E. STALİN SONRASI DÖNEMDE KIRIM TÜKLERİNİN VAZİYETİ

Sovyetler Birliği'nin kurucusu Lenin'in ölümünden sonra ülkede hakimiyeti eline alan Stalin, yapmış olduğu icraatlarla bir döneme damgasını vurmuştu. Stalin'in ölümünün (4 Mart 1953)⁷¹ ardından ise, onun siyasî mirasçıları ve önde gelen çalışma arkadaşları –Malenkov, Mikoyan, Molotov, Vorosilov, Kaganoviç, Hruşçev, Bulganin, Beriya-, iç politikada sistemin devamlılığının sağlanması, mesuliyetlerin birlikte paylaşılması, Stalin tarafından oluşturulan tek adam hakimiyetinin vermiş olduğu sıkıntıdan kurtularak ortak bir yönetimin hayata geçirilmesi ve alınan kararlarda çoğunluğun görüşüne bağlı kalınması gibi esaslara uyulması gerektiğini düşünüyorlardı.⁷² Aynı şahıslar ülkenin dış politikasında ise, Sovyet siyasetine daha gerçekçi bir yön vermek için “*Stalin'in kişisel putunun*” yıkılması gerektiğine inanıyorlardı.⁷³ Ancak, Stalin'den sonra ülkeyi kimin yöneteceği üzerinde bir mutabakat sağlanamamıştı. Ülkenin ileri gelenleri arasında birbirlerine karşı bir güvensizlik hissi hakimdi. Nitekim, Stalin'in halefi olarak gösterilen ve devlet içerisinde oldukça güçlü bir konuma sahip olan İşçileri Halk Komiseri Beriya'nın, Stalin'in icraatlarını aratmayacağı kaygısıyla tasfiye edilmesi gerektiğine inanılıyordu. Böyle bir çekinceden dolayı, henüz Stalin'in sağlığında Beriya'nın yetkileri kısıtlanmıştı. Buna rağmen Stalin'in ölümünden sonra Beriya'nın kendi kontrolündeki gizli polis servisini etkisi altına alarak yapacağı muhtemel bir darbe

71 KP resmi yayın organı **Pravda** gazetesi 6 Mart 1953 tarihli sayısında Stalin'in ölümünün 5 Mart 1953 saat 21.50'de gerçekleştiğini yazmıştır. Ancak birkaç yıl sonra Hükümet Başkanı ve parti genel sekreteri Nikita Hruşçev'in yabancı gazetecilerin “*Stalin'in ölümü o zamanki Politbüro üyeleri tarafından niye günlerce gizli tutuldu?*” şeklindeki soruları karşısında şöyle cevap vermişti: “*Stalin'in 1 Mart'ta 2 Mart'a bağlayan gece beyin kanaması geçirdiği ve bunun sonucu olarak 4 Mart gecesi öldüğü doğrudur. Ancak biz öyle bir şok geçirmiştik ki, dünyanın battığını, her şeyin mahvolduğunu düşündük...Bunun üzerine Beriya inisiyatifini eline aldı ve kamuoyunu yavaş yavaş hazırlayıp bilgi vermeyi teklif etti...*”. Bkz. A. Kolendic, **a.g.e.**, s. 14.

72 Courtois-Werth, **a.g.e.**, s. 325. Nitekim bu dönemde hiçbir şahsın tek olarak sıvrılmadığı tam bir “kolektif liderlik” olduğu zikredilmektedir. Bkz. G.F. Hudson, **Komünizmin Elli Yılı (1917-1967)**, çev. F. Argeşo, Ankara, Sümerbank Kültür Yayınları, 1969, s. 136.

73 Oral Sander, **XX., XXI. Ve XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası**, Ankara, S. B.F. Yayınları, 1967, s. 2.

ile hükümeti ele geçirme hesapları içinde olduğu tahmin edilmekteydi.⁷⁴ Bu tür bir ihtimalin önüne geçmeyi, “*kararsız, kalpsiz bir canı*” olarak tanınan⁷⁵ Beriya’dan kurtulmayı isteyen Sovyet Devleti’nin ileri gelenleri 21 Haziran 1953’te⁷⁶ düzenlenen Yüksek Sovyet Prezidyumu toplantısında Beriya’yı tevkif ettiler.⁷⁷ Divan-ı Harpte yargılanan Beriya idam cezasına çarptırıldı ve 23 Aralık 1953’te Moskova yakınındaki yer altı dehlizlerinde idam edildi.⁷⁸

Sovyetler Birliği’nde “**Stalincilikten çıkış**” olarak da adlandırılan bu sürecin başlamasına sebep olan nedenlerden birinin, devletin en üst kademesinde yer alanların hayatta kalabilme ve kendini savunma iç güdüsü olduğu ifade edilmektedir. Zira ülkeyi yönetmeye aday olanların hemen hepsinin Stalin dönemi uygulamalarının bir tezahürü olarak kendini büyük bir tehlikenin ortasında gördükleri belirtilmektedir. Ayrıca Stalin’in putlaştırılmasında büyük rolü olduğu düşünülen devlet içerisindeki baskı mekanizmasının kullanımının “parti denetiminin dışında olmaması” -diğer bir ifadeyle, böylesine etkili silahın bir tek kişinin elinde bulunmaması- ve bunun siyasî oligarşiyi tehdit etmeme- si devletin zirvesine aday kişilerin ortak kanaati olmuştu. **DeStalinizasyon** olarak da adlandırılan Stalin’in devlet üzerindeki etkilerinden kurtulma sürecinde, Hruşçev ve Malenkov ile birlikte hemen hemen tüm ileri gelen devlet adamlarının üzerinde görüş birliğine vardıkları bir diğer konu, ülkede ekonomik ve toplumsal bir reforma ihtiyaç duyulması idi.⁷⁹ Yeni Sovyet Hükümeti yaşanan tüm gelişmelerin ve Beriya’nın da tasfiyesinin ardından ülke yönetiminde ciddi değişikliklere başladı. Devlet başkanlığına Ukrayna asıllı olan Hruşçev getirildi. Stalin zamanında son

74 G.F. Hudson, **a.g.e.**, s. 136.

75 Stalin’in kızı Svetlana Beriya’dan bu şekilde bahseder. Bkz. A. Kolendiç, **a.g.e.**, s. 17.

76 N. Werth bu olayın tarihini 26 Haziran 1953 olarak belirtmiştir. Bkz. Courtois-Werth, **a.g.e.**, s. 325.

77 Daha geniş bilgi için bkz. A. Kolendiç, **a.g.e.**, s. 123-135.

78 A. Kolendiç, **a.g.e.**, s. 214. Daha sonra bazı rivayetlerde Beriya’nın iki generalin yardımıyla Malenkov ve Mikoyan tarafından boğularak öldürüldüğü yer almıştı. Bkz. G.F. Hudson, **a.g.e.**, s. 136.

79 Courtois-Werth, **a.g.e.**, s. 326.

derece önemli kararların alınmasında etkili olan Devlet Güvenlik Komitesi'nin yetkileri kısıtlandı, siyasî polis teşkilatına (NKVD) özerklik sağlanarak adı Devlet Güvenlik Teşkilatı (KGB) olarak değiştirildi ve başkanlığına da Kırım Türkleri ile diğer bazı toplulukların sürgününde ön planda yer alan General Serov getirildi.⁸⁰

Ukraynalı olduğunu belirttiğimiz Hruşçev'in ilk icraatlarından biri, Ukrayna'nın güneyinde bulunan, ancak 1944'den beri Rusya Federasyonuna bağlı bir bölge olan Kırım'ı, Ukrayna ile Rusya'nın birleşmesinin 300. yıldönümü münasebetiyle mensubu bulunduğu milletin topraklarına katması oldu.⁸¹ 19 Şubat 1954'te Vorosilov başkanlığında toplanan Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun gündeminde bu konu yer almaktaydı. Toplantıya Rusya Federasyonu Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı M.P. Tarasov, Rusya Federasyonu SSC Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı V.A. Maslov, Bakanlar Kurulu Sekreteri İ.N. Zimin ile, Ukrayna Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı D.S. Korotçenko, Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı M.S. Greçuha, Yüksek Sovyet Prezidyumu Sekreteri V.E Nijnik, Kırım'dan Bölge İcra Komitesi Başkanı P.N. Lyalin ile Akmesicid (Simferopol) ve Akyar (Sivastopol) Şehir İcra Komitesi Başkanları N.N. Katkov ile S.F. Sosnitskiy iştirak etmişlerdi. Toplantıda söz alan konuşmacılardan Tarasov, Kırım'ın toprak olarak Ukrayna'ya olan yakınlığı, birbirlerine karşı ekonomik ve kültürel bağlılığı bulunması dolayısıyla Kırım Bölgesi'nin Ukrayna'ya dahil edilmesinin daha isabetli olacağını belirtmişti. Tarasov bunun gerçekleşmesi halinde Ukrayna ve Rus topluluklarının kardeşliğinin güçlenerek Sovyetler Birliği'nin ortak çıkarlarına cevap verebileceğini ifade etmişti. Yapılan müzakereler neticesinde Kırım Rusya Federasyonundan ayrılarak Ukrayna SSC'nin bir parçası

80 Hruşçev'in yakını olarak bilinen Serov, Werth'e göre, eski sorumluların hala anahtar görevleri işgal ettiği bir geçiş dönemindeki tüm tutarsızlıkların simgesi gibiydi. Courtois-Werth, *a.g.e.*, s. 330.

81 Svetlana Cervonnaya, "Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmiş, Bugünkü Problemleri ve Geleceği", çev. İ. Yıldırım-A. Mertol, *Emel*, S. 191, 1992, s. 6.

haline getirildi.⁸² Diğer taraftan Sovyet Hükümeti'nin, sürgünden sonra çoğunluk olarak Rusların iskan edildiği Kırım'ı Ukrayna'ya vermekle, sürgünden doğan suçluluk duygusunu Ukrayna'nın üzerine yıkma gayesi taşıdığı düşünülmektedir.

Sovyet Hükümeti'nin bu tasarrufuna, o zamanki Batı Almanya'da bulunan "Ukrayna Millî Radası (Meclisi)" üyeleri tarafından tepki gösterilmiş, bu tepkilerini 12 Mayıs 1954'te yapmış olduğu bir toplantıda yayınladıkları deklarasyonla dile getirmişler ve bunun bir provokasyon olduğunu ifade etmişlerdi. Ukrayna Millî Radası üyeleri tarafından kaleme alınan bu deklarasyonda, Kırım'ın mukadderatını belirleme hakkının Moskova'ya değil, sadece Kırım halkına ait olduğu belirtilmişti. Kırım Türklerinin Sovyetler Birliği dışında bulunan liderlerinden ve BM'deki Kırım Millî Meclisi'nin tam yetkili temsilcisi Cafer Seydahmet Kırırmer de, Kırım'ın Ukrayna'ya ilhakının kabul edilemez bir olay olduğunu yayınladığı bir bildiri ile ifade ederek, bağımsız dünya kamuoyu önünde Sovyetler Birliği'nin bu hareketini protesto etmişti.⁸³

Sürgünü müteakip yıllarda bu operasyona maruz kalan toplulukların durumlarında bazı değişiklikler olmakla beraber, asıl önemli değişikliklerin Stalin'in ölümünden sonra meydana geldiği görülmektedir. Sürgünün ilk yıllarında bu topluluklar arasında yoğun bir şekilde propaganda faaliyetleri yapılmış, bu etkinlikler özellikle seçimler zamanında daha da yaygınlaşmıştı. Sovyetler Birliği'nde 1946 yılında yapılan seçimler sırasında bir çok kişi propaganda faaliyetleri için görevlendirilmiş, propaganda aracı olarak broşürler bastırılmış, hatta bu kitapçıklardan biri Kırım Türkçesi ile yayınlanmıştı. Sürgünden sonra bu dilde yayınlana-

82 "İnformatsiya "v Prezidiume Verhovnogo Soveta SSSR" 19 Fevralya 1954 g.", *Pravda Ukraini*, 27 Fevralya (Şubat) 1954, s. 2. Rus ve Ukrayna halklarının dostluğundan bahsedilen bu toplantıdan yaklaşık iki yıl sonra Hruşçev'in KP XX. Kongresinde yaptığı konuşmada, II. Dünya Savaşı sırasında Kırım Türkleri, Volga Almanları, Ahıska Türkleri ve diğerlerinin uğradığı akıbetten Ukraynalıların sayılarının çokluğu sayesinde kurtulduğunu ifade etmesi iki topluluğun dostluğu açısından manidardır. Bu konuda bkz. A. A. Fisher, *a.g.e.*, s. 175.

83 E. Kırımal, "Topyekun Sürgün...".

nan bütün kitapların -Marksist-Leninist eserler dahil olmak üzere- yakılarak imha edildiği hatırlanacak olunursa, böyle bir broşürün neşri Kırım Türkleri açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Nitekim bu kitapçık, 1944'ten 1957 yılına kadar Sovyetler Birliği'nde Kırım Türkçesi ile yazılan ilk ve tek yayın olma özelliğini kazanmıştır.⁸⁴

Bu dönemde Kırım Türkleri ile diğer sürgünleri ilgilenen en önemli gelişme, Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun 26 Kasım 1948'de kabul ettiği kararname ile belirtilen hükümler olmuştur. Bu kararname ile sürgün edilen toplulukların daha önce yaşadıkları topraklardan **"ebediyen"** çıkarılarak bir daha buralara dönme haklarına sahip olmadıkları kararı alınmıştı. Ayrıca, sürgünlerin yerleştirildikleri yerlerden firar etmelerini önlemek için gerekli tedbirlerin alındığı, böyle bir teşebbüste bulunanların yakalandıkları zaman 20 yıl çalışma kampına gönderilecekleri, bu kişilere yardım edenlerin ise 5 yıl hapse mahkum edilecekleri belirtilmişti. Sürgünler kararnamede yer alan hususlardan haberdar olduklarına ve belirtilenlere riayet edeceklerine dair belge imzalamışlardı. Adı geçen kararname, yayınlanmasından kısa bir süre sonra etkisini göstermiştir. Nitekim 1944'ten 1948 yılına kadar toplam 8692 firar olayı meydana gelirken, 1949'a kadar ise 2397 kişinin sürgün yerlerinden kaçtığı ve bu sayının her geçen yıl daha da azaldığı tespit edilmiştir.⁸⁵

Bu kararnameden birkaç ay sonra, sürgün edilen topluluklar arasında yer alan bazı kimselerin durumlarının iyileştirilmesi, sürgün kısıtlamalarından kurtarılması yönünde teklifler hazırlandı. Bu tür hazırlıkların varlığını, İçişleri Bakanlığı yetkililerinden General Ryasnoy tarafından 12 Mart 1949'da bakanlığın bölge temsilciliklerine gönderilen bir genelgeden öğrenmek mümkündür. Bu genelgede belirtildiğine göre, bir takım yetkililer II. Dünya Savaşı sırasın-

84 R. Hayali, "Spetskontingent", gös. yer.

85 Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 109.

da sürülen toplulukların arasında bulunan eski NKVD görevlilerinin aileleriyle birlikte sürgün statüsünden çıkarılmalarını teklif etmişlerdi.⁸⁶ Muhtemelen Stalin tarafından kabul görmeyen bu tür kısmî af hazırlıkları, onun ölümünden hemen sonra daha kapsamlı bir şekilde gündeme geldi ve 27 Mart 1953'te Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından **Genel Af Kararnamesi** yayınlandı.⁸⁷ Bu kararname her ne kadar sürgüne maruz kalanlar ile diğer siyaset mahkumları kapsamamakla birlikte, onlar için de bir ümit ışığı doğmasına vesile oldu.⁸⁸ Kararnameye göre aftan faydalananak olanlar sadece şunlardan ibaretti:

1. Beş yıldan daha az cezaya mahkum olanlar.
2. Rüşvet, ekonomik suçlar ve görevini kötüye kullanmaktan mahkum olanlar.
3. Hamile ve 10 yaşından küçük çocuk sahibi kadınlar, reşit olmamış çocuklar, 55 yaşını aşmış erkekler ve 50 yaşını aşmış kadınlar.⁸⁹

Bu af kararnamesinin ardından, Ağustos 1953'te Beriya ile Sovyet İçişleri Bakanı Kruglov da 1,7 milyondan fazla sürgün Sovyet vatandaşının serbest bırakılmasını sağlayacak bir tasarı hazırladılar. Ancak Beriya'nın tutuklanması onun bu düşüncesinin uygulanmasına izin vermese de, daha sonra hazırlanan bir başka tasarı ile 2,8 milyon kişinin affedilmesi gündeme geldi. Affedilmesi öngörülenler arasında Kırım'dan sürülen bütün Ermeni, Bulgar, Rum, Alman ve diğer millet mensupları dahil edilirken, Kırım Türklerinden sadece bir takım kişilerin serbest kalması önerildi. Bu kişiler 16 yaşından küçük çocuklar, okula gitmekte olan 16

86 "40-50-e godı...", s. 135; "Pogrujeni...", s. 157.

87 Bu Af Kararnamesinin hazırlanmasında Beriya'nın büyük etkisi olduğu belirtilmekte ve bu affın Beriya'nın "liberal değişimine" işaret eden bir dizi siyasi tedbirin parçası olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Courtois-Werth, a.g.e., s. 328.

88 V.N. Zemskov, "Massovoye osvoboždeniye Spetsposelentsev i Ssilnıh (1954-1960 gg.)", *Sotsis*, Nu. 1, Moskva, 1991, s. 5. Gerhard Simon'a göre, Stalin'in ölümünden sonra Sovyet devlet adamları tarafından yüz binlerce insanın arkalarında hiçbir iz bırakmadan yok edilmeleri mümkün olmayınca zorunlu değişim hazırlıkları yapılmaya başlanmıştır. Bkz. Gerhard Simon, "Kırım Tatarlarının Milli Hareketleri", çev. M. N., *Emel*, S. 98, 1977, s. 16.

89 Courtois-Werth, a.g.e., s. 327. Af kararnamesi ayrıca "devrim aleyhtarı" suçlar, büyük kapsamlı hırsızlıklar, haydutluk ve kasten adam öldürme haricindeki suçlardan hüküm giymiş tutukluların geriye kalan cezalarını yarı yarıya azaltıyordu.

yaş üzeri gençler, 55 yaş üzeri kadınlar, 60 yaş üstü erkekler, eski Sovyetler Birliği KP üyeleri, üyelik için müracaat edenler ve aileleri, II. Dünya Savaşı sırasında Kızıl Ordu saflarında hayatını kaybeden askerlerin aileleri, sürgüne gönderilmeyenlerle evlenen kadınlar ve sakatlardan ibaretti. İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bu tasarıda, Nisan 1954'te Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi toplantısında ele alınarak konuyla ilgilenmesi için özel bir komisyon kurulmasına ve kurulan bu komisyonda SSCB Başsavcısı Rudenko, İçişleri Bakanı Kruglov, Devlet Güvenlik Bakanı Serov ile Adalet Bakanı Gorşenin'in yer almalarına karar verildi.⁹⁰

Komisyonun çalışmaları neticesinde, 5 Temmuz 1954'te SSCB Bakanlar Kurulu sürgünlerin hukukî durumlarındaki bazı kısıtlamaların kaldırıldığını açıkladı. Ancak bu kısıtlamalar sadece 16 yaşından küçük çocuklar ile 16 yaş üstü okula giden gençleri kapsıyordu. Yetişkinlere ise sadece bulundukları cumhuriyetin sınırları içerisinde serbest dolaşım hakkı tanındı ve yılda bir kere kumandanlık merkezine giderek imza atma mecburiyeti getirildi. Sürgün ailelerin dağılıp parçalanmasını hedef aldığı düşünülen bu kararnamenin ardından sürgünlerin sayısında yaklaşık 1/3'lük bir azalma meydana geldi. Bu azalmanın en önemli etkenini, 16 yaşından büyük gençlerin tahsillerini tamamlayabilmek için ailelerinin bulundukları yerlerden ayrılmaları oluşturdu. Ancak 16 yaşından küçük çocukların ailelerini terk etmeyerek tahsillerini onların yanında devam ettirme isteklerinden dolayı, Bakanlar Kurulunun bu kararında yer alan *"16 yaşından küçük çocukların da eğitim amacıyla ailelerinin yanlarından ayrılabilmeleri"* hükmü ile hedeflenen gayeye ulaşamadı.⁹¹

90 Bu tasarıda 16 yaşından küçük çocuklar ile Alman ve Rumen ordularındaki askerlerle nikahsız yaşadıkları için sürülen Rus, Ukraynalı ve diğer milletlere mensup kadınların da serbest bırakılmaları uygun görülmüştü. bkz. Broşçevan-Tiglyants, a.g.e. s. 110.

91 V.N. Zemskov, "Massovoye Osvobojeniya...", s. 10. Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 111.

Bu dönemde sürgünlerin durumları ile alakalı olarak sürekli yeni gelişmelerin yaşandığı, yeni düzenlemelerin yapıldığı dikkatleri çekmektedir. Nitekim, yukarıda zikredilen komisyonun kurulmasından bir hafta sonra, 13 Temmuz 1954'te, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından 26 Kasım 1948'de çıkartılan bir kanunun⁹² yürürlükten kaldırıldığı görülmektedir. 9 Mayıs 1955'te Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Prezidyumu tarafından çıkarılan bir kararname ile, daha önce çocukları ve okuyan gençleri kapsayan aftan kısmen yetişkinler de yararlanmaya başlamış, böylece Sovyetler Birliği KP üyeleri, üye adayları ile aile fertleri sürgün hayatından kurtulmuşlardı. Diğer taraftan, Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu'nun 24 Kasım 1954'te çıkarmış olduğu "Çeşitli kategorilere mensup sürgünlerin affedilmesi" kararnamesinden sonra II. Dünya Savaşı'nda Kızıl Ordu saflarında yer alan askerler, SSCB Kahramanlık madalyası ve nişanı ile ödüllendirilenler, yerli halkla evlenen kadınlar, Rus, Ukraynalı ve diğer milliyetlere mensup kadınlar, sakatlar, tedavisi mümkün olmayan hastalar ile II. Dünya Savaşı'nda ölen askerlerin yakınları aftan yararlandılar. Artık bu şahıslar, sürgün yerlerinde taşıdıkları ve üzerlerinde bağlı bulundukları kumandanlıkların mührü bulunan pasaportlar (kimlikler) yerine, Sovyet Hükümeti'nin damgası basılı yeni pasaportlara sahip oldular.⁹³

Ardarda çıkartılan ve halkın sadece belirli kesimlerini kapsayan bu af kararnamelerinden yararlanamayanların da durumlarının iyileştirilerek tüm vatandaşlık haklarından faydalanmaları kararlaştırıldı. 10 Mart 1955'te SSCB Bakanlar Kurulu tarafından, sürgünlere pasaport verilmesine ilişkin bir kararname çıkarıldı.⁹⁴ Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından 13 Aralık 1955'te, sürgünde bulunan Almanlar

92 Bu kanun, II. Dünya Savaşı'nda sürülen şahısların yerleştirildikleri yerlerden kaçmaları durumunda uygulanacak cezai müeyyideler hakkında idi. Bkz. "40-50-e godı...", s. 135; "Pogrujeni...", s. 157.

93 "40-50-e godı...", s. 136; Broşçevan-Tıgliyants, a.g.e., s. 111.

94 V.N. Zemskov, a.g.m., s. 11.

üzerindeki hukukî kısıtlamaların kaldırılması hakkında kabul edilen kararnamede,⁹⁵ sürgünde bulunan halkların genel olarak serbest kalması yönündeki ilk yaptırım olarak dikkati çekmektedir. Sürgünler hakkında kabul edilen bu tür kararnamelerin, özellikle Sovyet siyasî tarihinde önemli bir yere sahip olan Sovyetler Birliği KP XX. Kongresi'nden sonra artarak çıkmaya başladığı görülmektedir.

Sovyetler Birliği KP XX. Kongresi, Stalin'in ölümünden sonra yapılan ilk parti genel kongresi idi. Bu kongrenin en büyük özelliği, ülkede "DeStalizasyon" kampanyasının doruğa çıkarıldığı bir kongre olmasıydı. Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi 14 Temmuz 1955'te yaptığı bir açıklama ile XX. Parti kongresinin 14 Şubat 1956'da toplanacağını duyurmuştu. Belirtilen tarihte toplanan ve 55 yabancı ülke Komünist Parti delegesinin de hazır bulunduğu kongre 25 Şubat akşamı sona erdi.⁹⁶ Kongre sonrasında ortaya çıkan genel kanaat, Stalin döneminin artık her yönüyle tarihe karışarak "**Stalin şahıs kültü**"nün tamamen yıkıldığının tüm dünya kamuoyunun gözleri önüne serilmiş olduğuuydu. Henüz kongrenin başlangıcında Stalin'in resminin kongre salonundan çıkartılması, Hruşçev'in açılış konuşmasında, salonda bulunanları Stalin, Gottwald ve Tokuda'nın hatırası için saygı duruşuna davet etmesi,⁹⁷ önde gelen komünistlerin Stalin'in otokrasisini ve kişiliğini putlaştırmasını tenkit ederek bunları "kolektif liderlik" ilkesi ile bağdaşmaz olarak kabul etmesi⁹⁸ bu kanaatlerin dayanak noktalarını oluşturmaktaydı.

Kongrede yapılan konuşmalarda söz alan herkes açıkça Stalin'i hedef almış, onun uygulamalarının yanlışlığını dile getirmişlerdi. Ancak, bu kongrede sürgün toplulukları da yakından ilgilendirecek en ilgi çekici konuşmayı Hruşçev yapmıştı. Tarihe "Gizli Nutuk" olarak geçen bu konuşmada Hruşçev özet olarak şunları ifade etmişti:

95 V.N. Zemskov, **a.g.m.**, s. 15. Ayrıca bkz. T.F. Pavlova, **a.g.m.**, s. 14. .

96 O. Sander, **a.g.e.**, s. 8.

97 Bu şekilde daha önce putlaştırılmış Stalin, bir Çekoslovak Cumhurbaşkanı ve ismi Japonya dışında pek az duyulmuş bir parti lideri seviyesinde tutulmuştu.

98 O. Sander, **a.g.e.**, s. 9.

"...Sovyet Hükümeti'nin milliyetçilik politikasına, Lenin'in prensiplerine aykırı bir çok korkunç hareket ve cinayetlerin müsebbibi Stalin'dir. Kitle halinde sürgün derken, komünistler ve komsomollar dahil, hiçbir istisna gözetilmeden, milletlerin anavatanlarından alınıp başka yerlere sevk edilmelerini kastediyoruz.

Bu sevk hareketleri, hiç bir askeri düşünce ile yapılmamıştır. Nitekim, büyük vatan müdafaa harbinin cereyan ettiği cephelerde Sovyet lehine çöküntüler başladığı sırada bile, bütün Karaçayların yaşamakta olduğu topraklardan sürülmeleri hakkında bir karar alınmış ve bu karar tatbik mevkisine konulmuştur. Bu sırada 1943 Aralığı sonlarında aynı akıbet Kalmuk Cumhuriyeti'nin de başına gelmiştir. 1944 Mart ayında bütün Çeçen-İnguş halkı sürülmüş, Cumhuriyetleri ortadan kaldırılmıştır. 1944 Nisan'ında bütün Balkarlar, Kabardino-Balkar Cumhuriyeti topraklarından çok uzaklara sürülüp Cumhuriyetin adı Kabardino Cumhuriyeti şeklinde tadil edildi. Ukraynalılar bu akıbetten ancak kalabalık oluşları ve onları alacak yer bulunmayışı sayesinde kurtuldular. Aksi halde bütün bu olanlar onların da başına gelecekti(gülüşmeler ve salonda hareket). Kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, komünistler ve komsomollar dahil, bütün milletleri, bir veya birkaç kişi yüzünden sorumlu tutmak, kitle halinde eziyet etmek, ıstırap ve sefalet çektirmek aklı başında bir kimsenin havsalasının alamayacağı bir şeydir..."⁹⁹

Hakikatte Stalin'in yapmış olduğu bir çok şey kongre delegeleri tarafından gayet iyi bilinmekte idi. Ancak, sağlığında adeta ilahlaştırılan bir liderin ardında bıraktığı gerçekleri KP Birinci Sekreterinin ağzından duymak insanlar arasında heyecan uyandırmıştı. Öyle ki, kongrede irad edilen bu **"Gizli Nutuk"**un bir kopyası ABD'de yayınlandığı zaman bütün dünyada geniş yankılar meydana getirmişti.¹⁰⁰ Hruşçev'in konuşmasında, sürülen bazı topluluklardan bahsederken, yine aynı akıbeti uğrayan Kırım ve Ahıska Türkleri ile Volga Almanlarından ve Stalin döneminde uygulanan bazı icraatlardan (mesela 1934 yılında başlayan ko-

99 N. Abdülhamitoğlu, a.g.e., s. 121-122.

100 G.F. Hudson, a.g.e., s. 136.

lektifleştirme çalışmaları ile 1932-1933 yıllarında baş gösteren sunî açlık gibi) hiç bir şekilde söz etmediği dikkatleri çekmişti.¹⁰¹

Stalin'in ölümünün ardından Sovyetler Birliği'nde meydana gelen bu değişikliklerden sonra, özellikle XX. Parti kongresinin ardından ülkede bir yeniden yapılanma süreci başlayarak, Stalin zamanında baskı ve zulme uğramış, sürülmüş topluluklar hakkında birbiri ardına af kararnameleri yayınlandı. Bu kararnamelerin ilki 13 Aralık 1955'te, sürgünde bulunan Almanların serbest bırakılması ile alakalı olardı. Bunu, sürgün edilen toplulukların hukukî durumlarının değişmesiyle alakalı diğer kararnameler takip etti. 17 Mart 1956'da Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından, sürgünde bulunan Kalmıkların normal hayatlarındaki yasal kısıtlamaların kaldırılması hakkındaki kararname kabul edildi.¹⁰² Ardından 28 Nisan 1956'da II. Dünya Savaşı sırasında yaşadıkları topraklardan sürülen Kırım Türkleri, Balkarlar, SSCB vatandaşı Türkler, Kürtler ve Hemşiller'in¹⁰³ üzerindeki sürgünden kaynaklanan kısıtlamaların kaldırılması hükme bağlandı. Ancak, artık resmen sürgünlükten kurtulan Kırım Türkleri ile kanun metninde adı geçen diğer toplulukların sürgün edilmeden önce yaşadıkları yerlere dönmelerine ve müsadere edilen mallarının iadesine izin verilmedi.¹⁰⁴

Bu kararnamenin yayınlanmasından bir gün sonra, o dönemin İçişleri Bakanı Dudorov imzalı bir genelge yayın-

101 Courtois-Werth, a.g.e., s. 331.

102 *Deportatsii Narodov SSSR*, s. 81; V.N. Zemskov, "Massovoye Osvobojeniye...", s. 16.

103 Hemşil kelimesinin aslı Hemşin'dir. Türkiye'den göç ederek Acaristan'da Karadeniz kıyılarında yaşayan Müslüman Ermenilerdir. Toplam nüfusları 20 bin, Sovyetler Birliği topraklarındaki nüfusları ise 7-8 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. A. Nekriç, a.g.e., s. 12.

104 *Deportatsii Narodov*, s. 81, 88; *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 46. Bu kararnamenin yayınlanmasından yaklaşık iki yıl önce Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri A. Kiriçenko'nun 15 Eylül 1954 tarihinde Hruşçev'e hitaben yazdığı bir mektupta, Kırım Türkleri ile 1944 yılında Kırım'dan sürgün edilen diğer toplulukların yeniden Kırım'da yaşamalarına izin verilmemesi ve müsadere edilen malların iade edilmemesini talep ettiği görülmektedir. 1944 yılında sürgün edilen ve sürgünlükten serbest bırakılanların Kırım Bölgesi'ne yerleşmek istemeleri hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri O.İ. Kiriçenko'nun Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Sekreteri Hruşçev'e mektubu (15 Mart 1954) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f.1, L. 24, d. 3614, y. 7-8.

landı.¹⁰⁵ Bu genelge ile söz konusu kararnamede belirtilen hususların yerine getirilmesi için İçişlerine bağlı bütün birimlere gerekli talimatların verildiği kaydedilmekteydi. Genelgede ayrıca, sürgünlükten azat olunan şahıslardan vatanlarına tekrar dönmeyeceklerine ve müsadere edilen malları üzerinde hak iddia etmeyeceklerine dair imzalı senet alınması da isteniyordu. Ancak Kırım Türklerinin çoğunluğu böyle bir senet imzalamaktan imtina ettikleri gibi, 233 kişinin müsadere edilen malların iade edilmemesi ve Kırım'a dönüş izni verilmemesi kararı aleyhine yazılan bir protesto dilekçesine imza attıkları görüldü.¹⁰⁶ Bunun yanında KP XX. Kongresi arifesinde (3 Ocak 1956'da), Özbekistan KP Merkez Komitesi yöneticileri N.A. Muhittinov, R.E. Melnikov ve Z.R. Rahimbabayeva Kırım Türkleri ile içeriği resmî belgelere yansımayan, ancak onların politik rehabilitasyonu ile Kırım'a dönüşlerinin ele alındığı tahmin edilen bir toplantı yaptılar ve bu görüşmenin ardından 80 kişilik bir Kırım Türk heyeti Merkez Komite tarafından kabul edildi.¹⁰⁷

Kırım Türklerinin sürgün sınırlamalarından kurtulması onların temel problemlerini çözmesinde de onlara sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda bir takım imkanlar sağladığı söylenebilir. 1944'te zorla fabrika ve atölyelere toplu halde yerleştirilen bu insanlar, yine toplu olarak buralardan ayrılarak pek çoğu halkın geleneksel mesleği olan çiftçiliğe dönmüş, önemli bir kısmı ise teknik eleman, şoför ve inşaat işçisi olarak başka alanlarda çalışmaya başlamışlardır. Çiftçilik dışındaki mesleklerde çalışanlar ise, daha önce herhangi bir tecrübe sahibi olmadıkları teknik konularda uzmanlaşmışlar ve geçimlerini sanayi tesislerinde çalışarak sağlamışlardır.¹⁰⁸

Kırım Türklerinin ve diğer toplulukların serbest bırakılmalarını sağlayan kararnamenin yayınlanmasından sonra,

105 *Deportatsii Narodov*, s. 89-90.

106 *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 50-55.

107 S. Gitlin, *gös. yer.*

108 L. Aleksiyeva, *a.g.e.*, s. 124.

bir çok kimse sürgün olarak yaşadığı yerleri terk ederek daha önce yaşadığı bölgelere yakın yerleşim alanlarına göç etmeye başladı. Bu konuyla ilgili olarak, kararnamenin neşrinden 6 ay sonra Ukrayna KP Zaporojye Bölge Komitesi sekreteri A. Gayevoy tarafından Ukrayna SSC Bakanlar Kuruluna bir rapor gönderildi. Raporda Kırım Türkleri, Rumlar, Almanlar ve diğer milletlere mensup kişilerin aileleriyle birlikte Kırım'a sınır olan Zaporojye Bölgesi Akimov ve Melitopol rayonlarına gelmeye ve buralarda yerleşmeye başladıkları bildirildi. Aynı yılın Ekim ayı sonuna kadar toplam 778 Kırım Türkü bu bölgeye geldi. Ancak, Gayevoy onların Kırım'a yakın bölgelerde yerleşmelerinin uygun olmayacağı kanaatini taşıdığını ifade etti.¹⁰⁹ Çok geçmeden 15 Aralık 1956 tarihli bir başka kanunla daha önce Kırım'da yaşamış olan ve sürgün yerlerinden ayrılan Türklerin, Almanların, Rumların, Bulgarların, Ermenilerin ve diğerlerinin Ukrayna'ya ait Zaporojye, Herson, Odessa, Nikolayev, Kırım ve Zakarpat bölgelerinde yerleşmeleri yasaklandı.¹¹⁰ Bu ve benzeri yasaklamalara rağmen, uzun yıllar ayrı kaldığı topraklara geri dönebilmek için büyük bir arzu içinde olan Kırım Türkleri, bu amaçlarına ulaşabilmek için çok zor ve çetin uğraşların içine girdiler. Çünkü yapılan her şey vatan olarak kabul ettikleri topraklara geri dönebilmek uğruna idi.

109 KP Zaporojye Bölge Komitesi'nin Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Kiriçenko'ya gönderilen, Kırım Tatarları, Almanlar, Rumlar ve diğerlerinin yerleşmek için Akimov ve Melitopol rayonlarına geldiklerini bildiren rapor (26 Ekim 1956) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 4306, y. 187-188.

110 Kırım'da yaşamış olan Tatar asıllı şahıslar hakkında Ukrayna İçişleri Bakanı İ. Golovçenko'nun raporu –Gizli- (21 Kasım 1969) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KIRIM TÜRKLERİNİN YURTLARINA DÖNME MÜCADELESİ

A. MÜCADELE SÜRECİNİN OLUŞUMU

Sovyetler Birliği'nde Stalin'in ölümünden ve Hruşçev'in Devlet Başkanı olmasından sonra (1953), özellikle de 1956 yılında yapılan KP XX. Kongresinin ardından, 1943-1945 yılları arasında ülkede yaşayan bir çok topluluğun topraklarından çıkarılarak sürgün edilmeleri farklı şekillerde eleştirilmiştir. Bunun birer tezahürü olarak da bu uygulamaya maruz kalan bazı topluluklar, çeşitli tarihlerde yayınlanan resmî kararnamelemlerle affa uğramışlardı. Bunlardan bir kısmı sürgünden önce sahip olduğu bütün haklara sahip olurken, bir kısmı ise daha önce yaşadıkları yerlere dönme hakkını elde edemedi, sadece sürgünden doğan kısıtlamalardan kurtulmuşlardı. İkinci kısma dahil olanlar arasında Kırım Türkleri, Ahıska Türkleri ve Volga Almanları yer almışlardı.

Sürgünde geçen on iki yıl boyunca, Stalin döneminin mağdurları olan bu topluluklardan hiç biri daha önce yaşadıkları topraklara dönme ve sahip oldukları diğer hakları elde edebilme uğruna ferdi veya toplu hareketlere teşebbüs etmemişti. Stalin döneminin baskıcı ve halkı sindirmeye yönelik siyaseti, onların bu tür hareketlere tevessül etmemelerinin en önemli sebeplerinden birini oluşturmuştu.¹

¹ Broşçevan-Tiglyants bu sessiz kalışı, halkın yıllarca siyasî propagandanın etkisi altında kalması, savaş ve sonrası yılların ortak vatanseverlik coşkusu arttıran pozitif eğitimle açıklamaktadır. Bkz. Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 112.

Ancak bu durum, sürgüne uğrayan toplulukların kaderlerine rıza gösterip hayatlarını yeni yerleşim yerlerinde sürdürmek arzusu içinde oldukları anlamına da gelmemelidir. Özellikle Kırım Türklerinin, uzun bir müddet sebebini dahi anlayamadıkları sürgün hadisesinin oluşturduğu korku, şaşkınlık ve ümitsizliği üzerlerinden atmalarını müteakip millî kimliklerini ve şuurlarını ayakta tutabilmek için asırlara varan bir geçmişe sahip kendi iç dinamiklerini harekete geçirdiler. XX. Kongrenin ardından, ülke genelinde önceki döneme nazaran daha ılımlı bir ortamın ortaya çıkmasının da bir sonucu olarak, 28 Nisan 1956 kararnamesi ile sürgün hayatından kurtulan, ancak yurtlarına dönme hakkı elde edemeyen Kırım Türk halkı, maruz kaldıkları uygulamalara karşı tepkilerini dile getirmek üzere bir takım faaliyetlerde bulunmaya başladılar.

Bu faaliyetlerin organize bir şekilde yapılması için, aralarında eski KP üyeleri, sürgün öncesinde devlet kademelerinde görev yapmış kişiler, II. Dünya Savaşı sırasında Kızıl Ordu ve partizan hareketi saflarında yer alan askerler ile, çeşitli alanlarda çalışan işçilerin yer aldığı “**aksakal**” olarak da anılan Kırım Türk toplumunun ileri gelenleri tarafından Taşkent’te **Teşebbüs Grubu** adında bir teşkilat oluşturuldu.² Kırım’da Alman ordusuna karşı mücadele eden partizan hareketinin komuta kademesinde yer almış olan Mustafa Selimov, yine aynı hareketin istihbaratçısı olarak şöhret kazanmış Bekir Osmanov, yazar Şamil Alyadinov, Kızıl Ordu’nun eski subaylarından Yüzbaşı Veli Murtazayev, General İsmail Bulatov ve Ablakim Gafarov, savaşta gösterdiği yararlılıklardan dolayı iki kere Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı ile mükafatlandırılan Ahmet Han Sultan, Sovyetler Birliği Kahramanları Üzeyir Abdurahmanov, Seyitnafe Seyitveliyev gibi şahıslar bu teşkilatın kuruluşunda önemli rol oynamışlardır.³ Teşebbüs Grubu’nun amacı, Kırım Türklerinin toplu bir

2 “1957-1975 Seneleri...”, s. 19; L. Aleksiyeve, a.g.e., s. 112; Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 101.

3 A. Seyitmuratova, a.g.e., s. 9.

şekilde, düzenli olarak çıkarıldıkları topraklara geri dönebilmesi ve sürgün öncesi sahip oldukları hukukî haklar ile özerk cumhuriyetlerinin yeniden tesis edilmesi olarak açıklanmıştı.⁴

Teşebbüs Grubu'nun en önde gelen faaliyetleri arasında, teşkilat üyeleri tarafından, özellikle 1956 yılında çıkarılan kararname hükümlerini eleştirir mahiyette, başta Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi olmak üzere yüksek makamlara çok imzalı dilekçe ve mektuplar yazılarak sürgünden kaynaklanan problemlerinin bir an önce adil olarak çözülmesi talebinde bulunulması geliyordu. Bunun bir örneği, 1956 yılında Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Sekreterliğine yazılan ve Kırım Türk toplumuna sürgünden önce sahip olduğu hakların geri verilmesinin talep edildiği bir mektupta görülmüyordu. Ayrıca, aynı yılın Eylül ayında teşkilatın kurucularından Selimov'un Moskova'ya gidip, burada yaşayan Hasanov, Gaffarov ve diğer bazı Kırım Türkleri ile görüşerek teşkilatın faaliyetlerine destek olmalarını, birlikte hareket etmelerini istemesi de bir KGB raporunda belirtiliyordu.⁵

Bunun yanında Teşebbüs Grubu üyeleri, KP XX. Kongresinde alınan kararların Sovyet toplumunun demokratikleşmesine yardımcı olacağı inancını taşıyarak, partinin gönüllü propagandacıları ile birlikte bu kararları halka anlatmak için çalışmışlardı. Teşebbüs Grubu üyelerinin bu tür faaliyetler içerisinde yer almalarını, ülkenin demokratikleşmesi halinde kendilerinin de maruz kaldığı bir takım haksızlıkların ortadan kaldırılacağı ihtimaline matuf olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Onların bu tür duygu ve düşünceler içinde olmalarının bir tezahürü olarak, Teşebbüs Grubu mensupları millî meselelerinin çözülmesi ricasıyla, halka hiç çekinmeden parti ve meclis organlarına müracaat etmelerini tavsiye etmişlerdi.⁶

4 "1957-1975 Seneleri...", s. 24.

5 TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 50-55.

6 L. Aleksiyeva, gös. yer.

Ülkede meydana gelen bazı değişikliklerin de tesiriyle halkta KP ve devlete karşı bir nebze de olsa güven duygusunun hasıl olması sonucunda, yapılan müracaatlar oldukça “itaatkar” ve rica edici bir mahiyette, hatta hayli “sakin” ve “komünist” bir içerikle kaleme alınmışlardı. Mektup ve dilekçe şeklinde yapılan başvurularda genellikle Lenin’in ve yaşayan diğer komünist liderlerin eserlerine de atıflar yapılmıştı.⁷ Bu şekilde, yazılan dilekçelerin altına daha fazla imza toplanması sağlanmıştı. Genelde uzun yazılan mektup ve dilekçelerde umumiyetle 1944 yılından önce Kırım Türk toplumunun Sovyet yönetiminden gördüğü iyilikler anlatılarak, onların Sovyet rejimine olan sadakatlerinden bahis olunmuştu.⁸ Müracaat sahipleri, bu tür başvurular neticesinde Sovyet Hükümeti Kırım Türk halkının sürgün edildikleri topraklara geri dönme konusundaki samimiyetini görerek, onların Kırım’a geri dönmelerine izin verecekleri düşüncesini taşımışlardı. Bu vesileyle, Kırım’a dönebilmek uğruna bütün halkın ne kadar samimi olduğunu göstermek üzere, devlet makamlarına yazılan dilekçe ve mektupların altına mümkün olduğunca çok imza toplanmıştı.⁹

Bu şekilde yazılan ilk mektubun altında 6 bin kişinin imzası bulunuyordu. 1957 yılı Haziran ayında Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet (Meclis’e gönderilen mektupta, Kırım Türk halkının içinde bulunduğu durumun “Leninist milliyetler politikası ışığı altında” iyileştirilmesi ve Kırım’a dönüş hakkı talep ediliyordu.¹⁰ Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu Sekreteri A.F. Gorkin’in Yüksek Sovyet’te yaptığı bir konuşmada, KP XX. Kongresinde de dile getirilen toplulukların sürgünü hadisesinin, Sovyet Devleti tara-

7 Mustafa Cemilev, “Natsional’no-Osvoboditel’noye Dvijiye Krımskih Tatar”, *Krımski Tatarı: İstoriya i suçasnıt*, s. 10.

8 L. Aleksiyeva, *gös. yer.*. Mustafa A. Kırımoglu, 1991 yılında yaptığı bir konuşmada, bu şekilde yazılan dilekçelerin ve yapılan müracaatların bir eleştirisini yapmakta, o dönemin şartları içinde, yalancı ve ikiyüzlü bir hükümet altında yaşayan insanların çoğunlukla ister istemez yalan söylemek ve ikiyüzlü olmak mecburiyetinde kaldıklarını ifade etmektedir. Ayrıntı için bkz. “Kırım Tatar Milli Hareketi Teşkilatı Başkanı Mustafa A. Kırımoglu’nun Kırım Tatar Kurultay’ında 26 Haziran 1991 Günü Yaptığı Konuşma”, *Emel*, S. 184, 1991, s. 5-7.

9 L. Aleksiyeva, *gös. yer.*

10 A. Fisher, *a.g.e.*, s. 176.

fından Lenin milliyet siyaseti ilkelerinin kaba bir şekilde ihlali olduğunu belirtmesinin,¹¹ böyle bir mektubun kaleme alınmasında etkili olduğunu söylemek mümkündür. Teşebbüs Grubu üyeleri ilk mektubun ardından, Mart 1958'de 16.000 ve Ağustos 1958'de 12.000 kişi tarafından imzalanan mektupları ilgili makamlara gönderdiler.¹² 1966 yılına gelindiğinde, mektupların altına atılan imza sayısında önemli derecede artış olduğu, aynı yıl Sovyetler Birliği KP XXIII. Kongresine gönderilen bir mektupta toplam 120.000 kişinin imzasının yer aldığı görülmektedir.¹³

Halkın da geniş oranda desteğini alan Teşebbüs Grubu'nun yapısı 1960'lı yılların başına doğru daha da belirgin bir hal almıştı. İleride **Kırım Türk Millî Hareketi**'nin çekirdeğini meydana getirecek olan bu grup, Kırım Türklerinin yaşadığı her sokak, köy, rayon ve bölgelerde teşkilatlanarak, aktif şekilde faaliyette bulunacak kişileri bünyesine katmıştı. Hemen her bölgede oluşturulan Teşebbüs Gruplarının koordine merkezi (**Merkezi Teşebbüs Grubu=Tsentral'naya İnitsiativnaya Gruppa**), cumhuriyet genelinde yapılan istişare toplantıları olmuştu.¹⁴ Teşebbüs Gruplarının başlıca görevleri arasında, teşkilatın bulunduğu bölgede toplantılar yaparak, hükümete sunulacak mektupların içeriği hakkında katılanlarla istişare etmek, yazılan mektuplara halkın imzalarıyla katılımını sağlamak, Kırım Türkleri adına Sovyet yetkilileriyle görüşecek heyetin masraflarını karşılamak amacıyla halktan para toplamak gibi hususlar yer almıştı.¹⁵

Teşebbüs Gruplarında her şeyin kanunlara uygun yapıldığı, bütün faaliyetlerin kayıt altına alınması ve belgelendirilmesinden anlaşıyordu. Mesela, teşkilata üye olanların isimleri listeler halinde ilgili makamlara takdim ediliyor,

11 "Vstupleniye Sekretera Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSR A.F. Gorkina v Verhovnom Sovete", *İzvestiya*, 12 Şubat 1957.

12 G. Simon, *a.g.m.*, S. 101, s. 8.

13 "Obraşçeniye Krimskotatarskogo Naroda k XXIII Syezdu KPSS", *Natsional'nyy Vopros v SSSR: Sbornik Dokumentov*, Sostavitel': R. Kupçinskiy, Kiyiv, Sučasnist', 1975, s. 288-326.

14 A. Seyitmuratova, *a.g.e.*, 11.

15 "1957-1975 Seneleri...", s. 25

Moskova'ya gönderilen heyetin Kırım Türk toplumu adına Sovyet yetkilileri ile görüşerek yazılan mektupları gerekli yerlere teslim etmeye vekil kılındığını gösteren belgeler veriliyordu. Heyet ayrıca Moskova'daki faaliyetleri hakkında sorumlu oldukları bölgenin Teşebbüs Grubu yetkililerine bir rapor verdikten sonra, KP Merkez Komitesi'ne de ayrıntılı bir rapor hazırlıyordu.¹⁶

Teşebbüs Grubu'nun, Sovyet devlet ve toplum geleneğinde örneği pek fazla görülmeyen böylesine iyi organize olması, oldukça çok katılım sağlanan faaliyetler içinde bulunması, ayrıca ülkedeki siyasî yumuşama dönemine rast gelmesi, katı Sovyet polisinin müdahalesiyle karşılaşmamasının da birer neticesi olarak, bu grubun fikirleri Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu tarafından kabul gördü. Bu arada Sovyet Devleti, rejim için bir tehdit unsuru olarak gördüğü bu hareketin daha fazla büyümesine mani olmak için bazı tedbirler almaya başladı.

1. Teşebbüs Gruplarının Faaliyetleri Karşısında Sovyet Devleti'nin Tepkisi

Tarihî süreç içerisinde Rusların Kırım Türklerine yönelik tutumları dikkate alındığı zaman, Sovyet Hükümeti'nin Kırım Türklerinin vatanlarına geri dönmek ve millî haklarına yeniden kavuşabilmek gayesiyle oluşturdukları teşkilatı hoşgörüyle ve demokratik yaklaşımlar içerisinde kabul etmesini düşünmenin abesle iştigal olduğunu söyleyebiliriz. 1956 kararnamesi ile sürgün statüsünden kurtulan, ancak Kırım'a dönme hakkı elde edemeyen Kırım Türklerinden bir kısmının, daha önce Sovyet Hükümeti'nin çıkardığı özel kararnamelerle buraya gelip yerleşen yakınlarını ziyaret ettikleri, bu ziyaretleri sırasında ise bulundukları yerlerdeki Teşebbüs Gruplarının faaliyetleri hakkında halka bilgi verdikleri anlaşılmaktadır. Bu şekilde Kırım'a gelenler arasında, Taşkent Yazarlar Birliği üye-

¹⁶ "1957-1975 Seneleri...", s. 26

leri Şamil Seyitoviç, Alyadinov ve Eşref Şem'i-zâde gibi devrin tanınmış yazarları da bulunmaktaydı. O dönemde Kırım'a dışarıdan gelen bütün Kırım Türklerinin devlet görevlileri tarafından sıkı kontrol altında tutuldukları, onların Kırım'da yaptıkları bütün faaliyetlerin raporlar halinde yetkili makamlara bildirildikleri tespit edilmektedir.

Nitekim 25 Ağustos 1958'de Kırım KP Bölge Komitesi Sekreteri Komyakov tarafından Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Podgorniy'e sunulan bir raporda, Kırım Türkleri tarafından yürütülen faaliyetlerin artık Sovyet Hükümeti'ni iyice rahatsız etmeye başladığı belirtilmektedir. Komyakov raporunda, Kırım'a gelen Türklerden ve burada yaptıkları faaliyetlerden bahsetmektedir. Haziran 1958'de Kadiyeva soyadlı Kırım Türkü bir bayanın Taşkent'ten Kırım'a gelerek, daha önce Sovyet mahkemeleri tarafından kendisine Kırım'da ikamet izni verilen kardeşi Mahmut Gafaroviç Umerov'un yanında kaldığı, onun, burada Teşebbüs Gruplarının faaliyetlerini anlattığı zikredilmektedir. Söz konusu rapordan, Teşebbüs Grubu'nun Moskova'daki faaliyetlerini uzun zamandan beri Kırım Türklerinin önemli yazarlarından merhum Irgat Kadırov'un eşinin yanında yaşayan bir Kırım Türk kadınının koordine ettiği de öğrenilmektedir.¹⁷

Ukrayna KP Merkez Komitesi I. Sekreteri Podgorniy, kendisine sunulan bu raporda yer alan bilgileri, yazdığı bir mektupla Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne iletmişti. Podgorniy de kendisine sunulan rapordaki iddialara benzer görüşleri dile getirmekle beraber, Teşebbüs Grubu'nun yapmış olduğu faaliyetler hakkındaki sıkıntılarını beyan etmişti. O, özellikle Özbekistan'da yaşayan

17 Kırım Türklerinden birkaç kişinin Kırım'daki faaliyetleri hakkında KP Kırım Bölge Komitesi tarafından Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Podgorniy'e yazılan rapor (25 Ağustos 1958) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f.1, L. 24, d. 4740, y. 73-80. Bu belgede ayrıca 1957 ve 1958 yıllarında Kırım Türklerinin Kırım'ı ziyaret ederek, daha önceden kendilerine ait evleri ve diğer binaları kontrol ettikleri ifade edilmektedir. Bu şahıslardan bir kısmının sahte belgelerle Kırım'da yerleşmeye teşebbüs ettikleri de raporda yer alan bilgiler arasındadır.

Kırım Türklerinin milliyetçi unsurları kullanarak yaptıkları faaliyetlerin siyasi ihanetle eşdeğer anlam taşıdığı kanaatindeydi. Bu sebeple, Kırım Türkleri tarafından yürütülen bu tür eylemlerin durdurulması için gerekli tedbirlerin acil olarak alınmasını, yetkili kurumların bu işle görevlendirilmesini talep ediyordu. Ayrıca, Podgorniy'i rahatsız eden bir diğer hususun ise, Özbekistan Yazarlar Birliği'nde Kırım Türk Edebiyatına ait bir bölümün varlığı olduğu anlaşılmaktadır. Bu birliğe üye olan bazı Kırım Türklerinin Kırım'a dönüş mücadelesinde aktif rol oynamaları, bu rahatsızlığın en önde gelen sebebi olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁸

Muhtemelen bu raporların da tesiriyle, 1950'li yılların sonlarında Sovyet Hükümeti tarafından Teşebbüs Grubu üyelerine karşı giderek artan baskı ve yıldırma faaliyetleri hız kazandı. Kırım Türk Millî Hareketi bünyesinde faaliyet gösterenlere yönelik yürütülen bu tür baskıların bir sonucu olarak, hareket mensuplarına karşı ilk tutuklamalar 1959 yılında başladı.¹⁹ Sovyet Hükümeti'nin KGB'nin denetimi altında yürüttüğü ve Kırım Türklerini vermekte oldukları mücadeleden vaz geçirmeye yönelik girişimleri, Teşebbüs Grubu'nun en yaygın mücadele aracı olan mektupların altında imzaları bulunan kişilere değil, o mektupları hazırlayanlara yöneltildi. KGB yetkilileri tarafından tespit edilerek sorgulanmak üzere merkeze çağrılan, evleri aranan, iki haftalık gözetim altına alınan, çalışma kamplarına gönderilen Kırım Türklerinin sayısı 1973 yılına kadar 5 bin kişiye ulaştı.²⁰ 1959'da gerçekleşen ilk tutuklama hadisesinden sonra, ilk yargılama 11 Ekim 1961'de Teşebbüs Grubu mensuplarından Enver Seferov ile Şevket Abdurrahmanov'a karşı yapıldı. Taşkent Bölge Mahkemesi'nde yapılan duruşma

18 Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Podgorniy'in Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne Kırım Tatar milliyetçilerinin faaliyetleri hakkındaki mektubu (9 Ekim 1958) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 4740, y. 71-72.2

19 A. Sheehy, **a.g.m.**, s. 23.

20 "Vsenarodniy Zapros Krımskotatarskogo Naroda v Politbyuro TsK KPSS", **Samizdat Belgesi**, Nr. 1884, Dekabr 1973, s. 4-5 (Yunus Kandımov'un özel arşivinden alınmıştır).

sonunda Seferov 7 yıl, Abdurrahmanov ise 5 yıl hapis cezasına çarptırıldı.²¹

Bu dönemde Sovyet Hükümeti'nin Teşebbüs Grubu mensuplarını sindirmeye yönelik uygulamaları yanında, bunun gerçekleşmesi için gerekli tedbirleri almayan devlet yetkilileri de çeşitli cezaî yaptırımlara maruz kalmışlardı. Kırım Türkleri arasında böyle bir hareketin oluşması ve zamanında gerekli tedbirlerin alınamamış olmasında, KP tarafından yürütülen enternasyonal eğitim çalışmalarının yetersizliğinin etkili olduğu ileri sürülmüştü. Bu durum 25 Mart 1959'da KP Taşkent Bölge Komitesi Birinci Sekreteri S. Nurittinov ile birlikte İkinci Sekreter Abdalın ve Yerel Parti Komitesi Sekreteri Mirzabekov'un görevlerinden alınmalarına yol açmıştı.²²

2. “Vatana Dönüş İçin Kırım Türkleri Gençlik Birliği” Kurma Teşebbüsleri

Teşebbüs Grubu tarafından yürütülen faaliyetlerin Kırım Türkleri arasında özellikle genç nüfusun büyük ilgisini çekmiş, milliyetçi duyguların kabarmasıyla da bu gençler kendi halkının kültür ve tarihine merak salmaya başlamışlardı. Bu gençlerden biri olan Mustafa Cemiloğlu da, 1962 yılının Şubat ayında Taşkent'teki Nevai Halk Kütüphanesi Nadir ve Eski Eserler bölümünde Kırım ve Kırım Türkleri tarihi hakkındaki kitapları karıştırırken, bir gün kütüphanede aynı konuyla ilgilenen iki genç Kırım Türkü ile tanıştı. Gençler arasında geçen kısa bir konuşmadan sonra Kırım Türk halkının tarihi hakkında bir konferans düzenlenmesi karar-

21 Mahkeme kararında şu ifadeler yer alıyordu: “... Enver Seferov Tatarların milli hışlerinden faydalanarak Sovyet karşıtı bildiriler hazırlamış, çoğaltmış ve dağıtmıştır... Bu bildiriler Çirçik, Namengani, Fergana ve Suhumi'de kendince malum adreslere gönderilmiş ve gönderdikleri kişilerden bu bildirilerin çoğaltılarak dağıtılmasını talep etmiştir. Şevket Abdurrahmanov 1961 yılında bu bildirilerle Seferov vasıtasıyla tanışmış, daha sonra ondan Leninabad şehrinde yaşayan Kırım Tatarlarına dağıtmak üzere 7 nüsha bildiri almıştır...”. Bkz. **Taşkentskiy Protess**, s. 57.

22 Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi de “Özbekistan KP Taşkent Bölge Komitesi'nin çalışmalarındaki ciddi hatalar”ı ortaya koyan bir karar almıştı. Bu kararda: “Taşkent'te çalışan insanların eğitimiyle ilgili gözden kaçırılan en önemli nokta, özellikle Kırım Türkleri, Rumlar, Bulgarlar ve Koreliler gibi toplumun bazı kesimlerinde yapılan yetersiz enternasyonal eğitim çalışmasıdır. Bunun sonucu olarak da fertler ve hatta gruplar Taşkent Bölgesi'nden ayrılmak istiyorlar” ifadeleri yer almaktadır. Bkz. S. Gitlin, **gös. yer.**

laştırıldı, konuşmacı olarak ise Cemiloğlu seçildi. Belirlenen günde 30-40 kişinin katılımıyla gerçekleştirilen bu küçük konferansta, Kırım Türklerinin tarihteki öneminden bahsedilerek, o zamana kadar Sovyet tarih kitaplarında “barbar”, “hain” ve Ruslara karşı sürekli mağlup olan bir topluluk olarak tasvir edilen Kırım Türklerinin tarihteki başarıları anlatıldı. Bu cümleden olmak üzere, Rus ordusunun 1711’de Prut Nehri’nde Türk ordularınca şiddetli bir şekilde hırpalandığını; Kırım Türklerinin birkaç kere Moskova’yı istila ederek burayı hakimiyeti altına aldığını ve Kırım Türklerinin 500 yıl önce bir yüksek öğretim kurumuna sahip olduğunu duymak salonda bulunanların çok hoşlarına gitti.²³

Cemiloğlu’nun konuşmasının ardından, orada bulunan gençlerden biri tarafından **Kırım Türk Gençlik Birliği**’nin kurulması fikri ortaya atılarak, katılımcıların görüşüne sunuldu. “Lenin ilkelerine” bağlı olması, bütün faaliyetlerinin anayasal kurallar çerçevesinde yürütülmesi esası üzerinde durularak, birliğin kurulması için resmî makamlara müracaat edilmesi kararlaştırıldı. Başlangıçta teşkilatın adı “**Kırım Türk Gençlik Birliği**” olarak tasarlandı. Ancak, daha sonra bu ibarenin başına bir de “**Vatana Dönüş İçin**” ifadesi eklendi.²⁴ Cemiloğlu’nun “*hemen hemen Sovyetler Birliği KP ilkeleriyle aynı*” ifadesini kullandığı teşkilatın tüzüğüne göre, birlik içerisinde finans, tarih, iletişim ve özel birimden müteşekkil birkaç bölüm teşkil olunacaktı. Özel birimin görevi, teşkilat üyelerinin güvenliğini sağlamak ve provokatörlerin teşkilata sızmasını önlemektir. Cemiloğlu bu bölümde yer almak istemesine rağmen, tarih birimini idare etmekle görevlendirildi. Kırım Türk gençlerinin bu teşebbüsüne, toplantıda bulunanlardan yaşça biraz daha büyük olan Velit Gaziyeve isimli bir Kırım Türkü, bütün bu yapılanların gereksiz olduğunu ve herkesi hapse sürükle-

23 A.P. Grigorenko, a.g.e., s. 11-12. Bu mektup ayrıca **Kırım Tatarı**, s. 160-174 ve **Natsional’niy Vopros**, s. 255-271’de de yer almaktadır.

24 A.P. Grigorenko, a.g.e., s. 13.

yeceğini söyleyerek itiraz etti. Onun konuşmaları salonda bulunan diğerleri arasında da huzursuzluğa yol açtı. Cemiloğlu da Gaziyev'in bu tür konuşmalarına tepki gösterek, onun bir daha aralarına alınmaması gereken bir bozguncu olduğunu belirtti. Gaziyev'in sözlerinin de gençler üzerinde oluşturduğu etkiyle toplantı sonunda hiçbir şey kabul edilmedi ve teşkilatın kuruluşu ertelendi.²⁵

Adı geçen toplantıdan birkaç gün sonra iştirakçilerden bir kısmı KGB tarafından göz altına alındı. Bunlar Marat Ömerov,²⁶ Refat Gocenov,²⁷ Seyit Hamza Ömerov²⁸ ve Ahmet Hasanov²⁹ isimli gençlerdi. Emniyet yetkilileri tarafından bu şahısların evlerinde yapılan aramalarda yazılı her türlü belgeye el konuldu. Kırım Türk gençleri, kendilerine yöneltilen bu operasyonların ardında bir "hain" aramışlar, birbirlerinden şüphe etmeye başlamışlardı. Arkadaşlarının tutuklanmasının ardından üç gün geçmesine rağmen serbest bırakılmadığını gören gençler, KGB binasının önünde bir protesto gösterisi yapmaya karar vermişlerdi. Yaklaşık 50 kişilik bir kalabalıkla toplanan Kırım Türk gençleri, Özbekistan KGB şefi General Naymuşin tarafından kabul edilmişlerdi. Arkadaşlarının serbest bırakılacağını düşünen gençler, General tarafından alaylı bir şekilde karşılanmış ve kabaca azarlanmışlardı.³⁰ Göz altına alınan gençlerden Refat Gocenov ile Ahmed Hasanov kısa süre sonra delil yetersizliğinden serbest bırakılmış, Marat Ömerov ile Seyit Hamza ise Sovyet karşıtı teşkilat kurma, propaganda ve ajitasyon yapma suçlarından mahkemeye sevk edilmişlerdi. Bu olaylardan sonra toplantıya katılanların bir kısmı okullarından, bir kısmı da işlerinden atılmıştı. Bunlardan Seyran Kubedov Tıp Fakültesi'nden, İskender İbrahimov Taşkent Üniversitesi'nden, Cemiloğlu da çalıştığı fabrika-

25 A.P. Grigorenko, a.g.e., s. 14.

26 Taşkent'te traktör montaj fabrikasında vardiya şefi.

27 Taşkent Üniversitesi Fizik Fakültesi öğrencisi.

28 Taşkent Üniversite Hukuk Fakültesi öğrencisi. O zaman Kırım Türkleri arasında bu fakültede okuyan tek kişiydi.

29 Toplantının yapıldığı evin sahibi.

30 A.P. Grigorenko, a.g.e., s. 18.

dan çıkarılmışlardı.³¹ Görüldüğü gibi, Kırım Türk gençlerinin belki hiç görmedikleri, ancak doğdukları andan itibaren ana-babalarından sürekli dinledikleri ve sevgisiyle büyüdükları ata toprakları olan Kırım’a geri dönme mücadelesi vermek amacıyla kurmak istedikleri gençlik örgütü, Sovyet Devleti’nin baskılarına boyun eğmiş, birçok Kırım Türk genci açısından da ağır sonuçlar doğurmuştu. Ancak böylesi bir teşebbüs içerisinde yer alanların, muhtemel her türlü sonuca katlanabilecek güce sahip oldukları, ileride de devam edecek mücadelede aktif olarak yer almalarından anlaşılmaktadır.

3. Oluşum Safhasındaki Teşebbüs Grubu Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi

Kırım Türklerinin önde gelen şahısları tarafından, ülkede meydana gelen yumuşama sürecini de göz önüne alarak 1944’te sürüldükleri topraklarına geri dönebilmek ve sürgün öncesi sahip oldukları haklara yeniden kavuşabilmek amacıyla oluşturulan hareketin özünü ve temel ilkelerini tespit ederken, onun önde gelenlerinin veya üyelerinin çeşitli çıkar hesapları içinde olduklarını düşünmenin bahis konusu olamayacağı kanaatindeyiz. Hareket ilk başlarda sürgün hadisesini, sürgün rejiminde halkın önüne konulan şartları, milletin tarihi geçmişinin yok edilmesini protesto etmek gayesini taşımaktaydı. Daha sonraları ise kendilerine yöneltilen “vatan haini” suçlamalarının kaldırılması, topluca ve düzenli bir şekilde vatan Kırım’a geri dönmelelerine izin verilmesi ile millî özerkliklerinin yeniden tesis edilmesi için mücadele etmeye yöneldi. Hareketin ortaya çıkışından itibaren, kendi millî devlet ve topraklarına sahip olup sürgüne maruz kalmayan Baltık Cumhuriyetleri, Moldova, Ukrayna, Gürcistan, Beyaz Rusya halklarının teşkil ettiği millî hareketlerden ayrı olarak bir takım özelliklere

31 Marat ile Seyit Hamza’nın mahkemesi 10 Ağustos 1962’de başlamış ve 4 gün sürmüştü. Mahkeme Marat Ömerov’u 4 yıl, Seyit Hamza’yı ise 3 yıl “katı rejimli” çalışma kamplarında hapis cezasına çarptırmıştı. Bkz. A.P. Grigorenko, a.g.e., s. 22-24. Ayrıca Broşçevan-Tiglyants, a.g.e., s. 113.

sahip olduğu da dikkat çekmektedir. Teşebbüs Grubu'nun esas ideolojisini, stratejisini ve metodunu da teşkil eden vatana dönüş, vatandaşlık hakları ve millî özerklik gibi taleplerin bu farkı ortaya çıkardığı düşünülmektedir.³²

Halkın Kırım'a dönüşü, sürgün sırasında kendilerinden zorla alınan maddi varlıkların iadesi ve 1921-1944 döneminde var olan Kırım ÖSSC modelinin yeniden kurulmasının Kırım Türk Millî Hareketi tarafından kayıtsız şartsız ve vaz geçilmez bir çözüm olarak kabul edilmesi, hareketin temel ilkeleri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda Kırım Türk toplumunun geleceğinin herhangi başka bir toprakta veya başka devlet yapıları içinde tasavvur edilmesi hareketin ortaya çıkış amacına ters düşmektedir. Nitekim ileride Kırım Türklerini Sovyetler Birliği içerisinde başka cumhuriyetlere yerleştirerek, milletin başka topraklarda kök salmasını sağlayacak girişimlerin şiddetle reddedildiği görülmektedir. Buna bağlı olarak hareketin temel ideolojisinde Kırım'ın **"tarihî vatan"** ve Kırım Türklerinin yeryüzündeki tek **"millî toprağı"** olduğu inancı yerleşmiştir. Belki de eski Sovyetler Birliği topluluklarına ait millî hareketlerin hiç birinde **"millî toprak, millî devlet"** ana fikri böyle tavizsiz ve kesin bir şekilde ifade edilmemiştir.

Kırım Türk Millî Hareketi'nin ilk safhasını oluşturan bu dönemde, yaşanan çeşitli zorluk ve sıkıntılara rağmen çok önemli adımların atıldığı, hareketin geleceği açısından büyük başarıların kazanıldığı inkar edilemez bir vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında yapılan faaliyetlerde bazı eksiklikler ile hatalı davranışların da bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Hareketin eksiklikleri olarak kabul edilen hususları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Metot açısından eksiklikler: Hareketin önde gelenlerinin XX. Kongre kararlarına ve "Leninist Millî Politika" sloganına can-ı gönülden inanmaları, meselenin dilekçelerle ve Moskova'ya heyet göndermekle çözüleceğinin sanılması bir yanılğı olarak kabul edilmektedir.

32 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 93.

2. Stratejik eksiklikler: Yapılan girişimler sonucu meydana gelen durumun tahlil edilmeden, millî meselenin çözümü yolunda ağır ve uzun bir yola çıkılması gereğinin göz önüne alınmaması da stratejik açıdan eleştirilmektedir. Teşebbüsçülerin yapmış oldukları faaliyetlerin sadece Sovyet Devleti'nin işine geldiği, dış dünya ile Sovyet kamuoyunun bu hareketten haberdar edilmemesinin hata olduğu belirtilmektedir.

3. Teşkilat içindeki eksiklikler: Teşebbüs Grupları yaptıkları faaliyetler hakkında birbirlerine hesap verme gibi disiplinli bir tutum sergilemelerine rağmen, bazı üyeler arasında disiplinin tam olarak sağlanamadığı görülmektedir. Bu durumun ise, farklı ideolojilere sahip kişilere değişik gruplar kurdurup hareketi içerden çökertme yoluna giden KGB'nin işini kolaylaştırdığı iddia edilmektedir.

4. Malî eksiklikler: Delegeler için toplanan paraların nelerde ve nasıl sarf edildiği göz önüne alınarak, hareketin malî politikasının da önünü görmekten yoksun olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca bu konuda, gelecekte muhtemel bir başarısızlık karşısında herhangi bir tedbir alınmaması da eksiklik olarak belirtilmektedir.³³

Nitekim bu tür eksikliklerin yaşandığı harekette, 1964 yılından itibaren bir durgunluğun baş gösterdiği dikkatleri çekmektedir. Bu durumun sadece hareketin aktif üyelerine karşı uygulanan şiddet ve takibatla ilgisi olduğunu düşünmek zayıf bir ihtimaldir. Bunun yanında, bir çok hareket mensubunun Kırım Türklerinin meselelerine herhangi bir çözüm bulma niyetinde olmadığını düşündükleri Hruşçev'e olan güvenlerinin kalmadığı, bu itibarla artık ricacı ve itaatkar tarzda dilekçelerle bir yere varılamayacağına inandıkları anlaşılmaktadır³⁴. Bu düşünce içinde olan kişiler büyük bir gayretle, hareketi yeni bir mecraya sokmaya muvafak olmuşlardı.

33 "1957-1975 Seneleri...", s. 27-28.

34 "1957-1975 Seneleri...", s. 29.

B. KIRIM TÜRK MİLLÎ HAREKETİNDE YENİ BİR SAYFA

“Ekim Darbesi” olarak da adlandırılan Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Ekim toplantısında Hruşçev’in görevden uzaklaştırılması (1964), Kırım Türk Millî Hareketi’nin yeni bir safhaya geçişi olarak kabul edilmektedir. Hareketin oluşum safhasında, millî meselelerine çözüm bulacağı düşünülen Sovyet Hükümeti’ne karşı yaşanan hayal kırıklığından sonra, yeni gelen yönetimin Kırım Türklerinin sorunlarına yaklaşımı ve Hruşçev zamanında yapılan bir takım yanlış uygulamaları düzeltmesi karşısında Kırım Türk toplumunda umutların yeniden yeşerdiği müşahade edilmektedir. Meydana gelen bu değişikliklerin 1960’ların ortasında Kırım Türk Millî Hareketi’nin yeniden aktif hale gelmesinde belirleyici bir rol oynadığı bilinmektedir.³⁵ Ancak bu durumun fazla uzun sürmediği ve zamanın kısa süre sonra Brejnev başkanlığındaki Sovyet yönetimine beslenen umutları da boşa çıkarmakta gecikmediği anlaşılmaktadır. Üstelik Kırım Türk Millî Hareketi’ne karşı daha sert baskıların uygulanmaya başlandığı, buna rağmen Kırım Türk Millî Hareketi’nin yakaladığı yükseliş trendini kaybetmediği müşahade edilmektedir.

Kırım Türklerinin millî şuurlarını ayakta tutan ve güçlendiren tarihî mirasa duyulan yoğun ilginin, hareketin saflarına yeni güçler katılmasında oldukça etkili rol oynadığı malumdur. Sovyet Hükümeti’nin artan baskılarına rağmen, hareket Özbekistan’ın yanı sıra Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kuzey Kafkasya’da yaşayan soydaşları arasında da süratle yayılmış ve nihayet Kırım’a sıçramıştır. Bu dönemde hareketin protesto tarzında da değişiklikler olduğu göze çarpmaktadır. Çok sayıda imzalı mektuplara yine devam edilmekle birlikte, mektuplardaki üslubun değişikliğe uğradığı dikkat çekmektedir. Kırım Türklerinin artık talepkâr olmayı bir yana bırakarak, 1964 yılından sonra hükümetin kendilerine uyguladığı mil-

35 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 106.

lî politikaya karşı eleştirel yaklaşımlarda oldukları görülmektedir. Üstelik daha sert tonlar kullanılarak Sovyet Devleti'nin 1944'te bütün bir topluluğun sürgün edilmesi **jeno-sit (soykırım)** olarak ifade edilmektedir.³⁶

Hareketin gelişme ve değişme gösterdiği alanlardan biri olarak da on binlerce kişinin katıldığı belirtilen kalabalık mitingler ile toplantıların tertip edilmesi gösterilmektedir. Bu gösterilerin Kırım Türkleri tarafından önemli addedilen tarihlerde düzenlendiği dikkat çekmektedir. Kırım ÖSSC'nin kuruluş yıldönümleri (18 Ekim), Lenin'in doğum günleri (21 Nisan) ile Kırım Türklerinin sürgün edildiği (18 Mayıs) tarihler, Kırım Türkleri için bir araya gelme ve seslerini duyurma vesilesi olurdu.³⁷ Özellikle sürgünün yıldönümlerinde Kırım Türkleri büyük bir kalabalık halinde toplanır, sürgünün ilk yıllarında hayatını kaybedenlerin defnedildiği mezarlıklar ziyaret edilir, dualar okunur, ruhları yad edilirdi. O gün bir çok yerde matem bayrakları asılırdı.³⁸

Kırım Türklerinin önde gelenleri tarafından iletişime verilen önemin harekete farklı bir ivme kazandırdığı, başarılarının artmasına etki eden en önemli faktörlerden biri olduğu hakkı teslim edilmesi gereken bir vakiydir. Kırım Türkleri kendi tarihlerini, 1944 yılından beri içinde bulundukları durumun sebeplerini, Kırım Türk Millî Hareketi'nin önde gelenleri tarafından 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren yaygın bir şekilde yazılan, çoğaltılıp dağıtılan **"samizdat"**³⁹ yayınları sayesinde öğrenme imkanı buluyorlardı. Öncelikle Özbekistan'a komşu toplulukların önde

36 L. Aleksiyeva, **a.g.e.**, s. 114. Özellikle Kırım Türk heyeti tarafından 1966 yılındaki KP XXIII. Kongresine gönderilen 120.000 imzalı dilekçe ile 1944-1945 yıllarında Kırım Türk halkının %46'ya varan ölüm oranını gösteren 7 ciltlik belgeler topluluğunun Merkezi Komiteye takdim edilmesinin Sovyet üst makamlarında büyük etki yaptığı bilinmektedir. Bu konuda bkz. A. Sheehy, **a.g.m.**, s. 24; P. Potichniy, **a.g.m.**, S. 100, s. 11.

37 Guboglo-Çervonnaya, **gös. yer.**

38 "1957-1975 Seneleri...", s. 29-30.

39 "Kendi basım" anlamına gelen Samizdat, Sovyetler Birliği'nin yasadışı ortamında, rejim karşıtı hareketler ile haklarını arayan sivil toplum örgütlerinin seslerini duyurabilmek amacıyla gizlice basıp dağıttıkları bildiri, broşür tarzı yayınlara verilen genel addır.

gelen şahıslarına, Sovyet aydınlarına gönderilen bu yayınlar öylesine büyük yankılar uyandırdı ki, yabancı basın organlarında dahi yer aldı. Bu yayınların da etkisiyle, Sovyet yönetimi artık bütün dünya tarafından duyulan Kırım Türk Millî Hareketi'ni yok sayamayacağını anlamaya başladı. Bu tür bildiriler vasıtasıyla Kırım Türk Millî Hareketi liderleri dış dünya ile irtibat sağlamayı da başardı.⁴⁰

Kırım Türklerinin bu tür faaliyetlerinden Sovyet yöneticilerinin bir hayli rahatsız olduğu, üst makamlara gönderilen raporlardan anlaşıldı. Bu rahatsızlıkların kaynağını ortadan kaldıracı olmak amacıyla Sovyet Devleti, Kırım Türklerinin yaşadıkları cumhuriyetlerin ceza kanunlarına ek maddeler konulmasını sağladı. 1966 sonbaharında Rusya Federasyonu SSC ceza yasasında yer alan 190/1 (Sovyet düzenini karalama), 190/2 (Arma ve bayrağa hakaret) ve 190/3 (Kamu düzenini bozma) maddeleri benzer şekillerde Özbekistan ile diğer cumhuriyetlerin ceza yasalarına dahil edildi. Kırım Türklerinin önde gelenleri parti teşkilatlarına ve emniyet merkezlerine çağrılarak durum kendilerine bildirildi, yasalara aykırı davranışlarda bulunmamaları yönünde uyarıldılar.⁴¹ Özbekistan'da ve Kırım Türkleri arasında "**Nasrettinova Kanunu**" olarak ün salan bu kanunlara karşı, Ekim 1967'de Kırım Türk kadınları, gençleri ve çocukları tarafından kaleme alınan bir protesto bildirisi ile tepkiler ortaya kondu ve vermiş oldukları mücadelenin önüne geçmek için Parti tüzüğü, Marksizm ve devrim kanunlarıyla örtüşmeyen metotlara tevessül edilmesi eleştirildi.⁴²

Nitekim Sovyet yönetimin bu tür ikazları hareketin gelişimine sekte vuramadığı gibi, bilakis Kırım Türklerinin yaşadığı her yere yayılmasına mani olamadı. Sadece Özbekistan'da değil, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacik

40 Guboglo-Çervonnaya, **gös. yer.**

41 L. Aleksiyeve, **a.g.e.**, s. 115.

42 Bütün Kırım Tatar kadınları, gençleri ve çocuklarının Büyük Ekim Sosyalist Devriminin 50. yıldönümü münasebetiyle SSCB topluluklarının ailelerine eşit haklar sağlanması hakkındaki başvurusu (Ekim 1967) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 56-74.

kistan ve Kuzey Kafkasya'da da imza kampanyaları düzenlendi, protesto mitingleri yapıldı. Bu tür gösteriler aynı zamanda yüksek devlet organlarını ziyarete giden Kırım Türk delegasyonu tarafından Moskova'da da gerçekleştirildi.⁴³ Moskova'daki Kırım Türk heyetinin sayısı Sovyet Hükümeti'nin baskılarına rağmen giderek artış gösterdi. Heyet üyelerinin tutuklanması halinde, her üyenin yeri üç yeni üye ile dolduruldu. Böylece azalması beklenen heyetin sayısı daha da çoğaldı. Bu heyetin mevcudu 1967 ortasında 400 kişiye kadar ulaştı.⁴⁴

Kırım Türkleri bu etkili faaliyetleri neticesinde 1957'de SSCB İçişleri Bakanı Mikoyan tarafından olduğu gibi, Ağustos 1965'te yine Mikoyan, Mart 1966'da SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Sekreteri Georgadze, Temmuz 1967'de ise KGB Başkanı Andropov, SSCB Başsavcısı Rudenko ve Kamu Düzenini Koruma Bakanı Şçelekov tarafından kabul edildiler.⁴⁵ Görüşmelerde Andropov politbüronun olağanüstü toplantısı öncesinde Kırım Türk toplumunun iade-i itibarları hakkında bir karar aldığını açıklayarak şu ifadelerde bulundu: *"Biliyoruz ki Kırım Tatar toplumu vatanına dönmeyi ve kendi millî bütünlüğünün, dilinin, okullarının ve kültürünün korunmasını arzu ediyor. Sizler Sovyet kanunları çerçevesinde meselelerinizin tam ve kesin olarak çözülmesi için gerekli haklara sahipsiniz."*⁴⁶ Bunun yanında, Georgadze ve Andropov'un kabulde, Kırım Türklerinin siyasî itibarlarının tamamen iade edildiğini ve çok yakında bu konuda SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından özel bir kararname çıkarılacağını söyledikleri de rivayet edildi.⁴⁷ Bu görüşmelerin ardından delegelerin ya-

43 L. Aleksiyeva, **gös. yer.**

44 A. Fisher, **a.g.e.**, s. 178.

45 Broşçevan-Tiglyants, **a.g.e.**, s. 113. A. Fisher'e göre "Sovyet tarihinde emsali olmayan taktiklerle hükümeti taciz eden" Kırım Türklerinin üst düzey yetkililerce kabulü Sovyet Devleti tarafından yapılan büyük bir taktik hataydı. Bkz. A. Fisher, "Kırım Tatarlarının Hayatta Kalma Mücadelesi", çev. E.B. Özbilen, **Emel**, S. 121, 1980, s. 8.

46 A. Nekriç, **a.g.e.**, s. 157.

47 27 Temmuz 1967'de Sovyetler Birliği KP üyesi üç Kırım Tatarının KP Yalta rayon komitesini ziyareti hakkında Kırım Bölge Komitesi'nin Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne verdiği malumat (29 Temmuz 1967) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 30, 31. Ancak G. Simon, Andropov'un "Kırım'a dönüş" ile ilgili sorulara cevap vermekten kaçındığını belirtmektedir. Görüşmede ayrıca Kırım Türklerine isnat edilen bütün ağır ceza davalarının yeniden gözden geçirileceğinin ifade edildiği bildirilmektedir. Bkz. G. Simon, **a.g.m.**, S. 101, s. 10.

kında elde edecekleri hakları soydaşlarına haber verebilmeleri için Özbekistan'da toplantılar düzenlenmesine de izin verildi. Ancak devlet yetkilileriyle görüşüp “iyi haberlerle” Özbekistan’a dönen Kırım Türk Millî Hareketi temsilcileri, görüşmenin sonuçlarını sadece kendilerini dinlemek için orada toplanan kalabalık halka duyurmak isteyince Özbek polisi tarafından tutuklandı. “Kamu düzenini bozdukları” gerekçesiyle tutuklanan yaklaşık 130 Kırım Türkünden 18’i iki ila üç yıl hapis cezasına çarptırıldı.⁴⁸

Bu dönemde Kırım Türklerinin yasak olmasına rağmen Kırım’da da faaliyetlerine hız verdikleri anlaşılmaktadır. Resmî makamların tespitleri, özellikle Ağustos 1965’te Kırım Türklerinin tatillerini Kırım’da geçirmelerine izin verilmesinin ardından, daha önce Kırım’dan sürgün edilen Türklerin bilhassa geri dönüş için gerekli imkan ve şartları tetkik amacıyla bu bölgeye ziyaretlerinin arttığını göstermektedir. Kırım Türklerinin bu ziyaretlerinde, daha önce vatanlarına dönüp yerleşme imkanı bulan vatandaşlarıyla temasa geçerek, onlara Teşebbüs Grubu’nun faaliyetleri hakkında bilgi verdikleri belirtilmektedir. Ayrıca bu kişilerin, Moskova’ya gönderilecek heyete verilmek üzere her aileden bir miktar para topladıkları ifade olunmaktadır. Kırım’a ziyaret maksadıyla gelen bu şahıslar arasında II. Dünya Savaşı’nda “İki Kere Sovyetler Birliği Kahramanı” unvanını kazanan Ahmet Han Sultan ile, jet uçakları projesinin sahibi olarak tanınan Veliyev de yer almaktaydı. Bunun yanında, görünüşte tatil amacıyla gelen Kırım Türklerinin, ilk olarak sürgün öncesi yaşadıkları evleri kontrol etmeleri yöneticileri son derece rahatsız etmiş görünmektedir.⁴⁹

Bu dönemde, Kırım Türkleri tarafından dile getirilen geri dönüş ve millî özerkliklerinin yeniden tesisi yönündeki

48 A. Fisher, *Crimean Tatars*, s. 178.

49 *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 50-55. Ayrıca Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri P. Şeşest’in 1965 yılında Tatarların Kırım’ı ziyaretleri hakkında Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi’ne verdiği bilgi (12 Kasım 1965) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 5991, y. 207-208.

talepler, Ukrayna ile Kırım'daki Sovyet yöneticilerin ısrarlı tutumlarının da etkisiyle "kabul edilemez" bir istek olarak telakki edilmişti. Buna gerekçe olarak ise, Kırım'ın daha fazla nüfusu kaldıracak kapasitede olmaması gösterilmişti. Kırım'ın yönetici kademesinde yer alanlar bu bölgenin "*halen burada yaşayan insanların emekleri sayesinde zenginleşti*"ğini iddia ederek, Kırım Türklerinin eski yerleşim yerlerine dönmeleri ve buna paralel olarak buradaki nüfusun büyük kısmının bölgeden çıkarılmasıyla devletin çıkarlarına ağır bir darbe vurulacağını, halen burada yaşamakta olan yüz binlerce kişiye de haksızlık yapılacağını beyan etmişlerdi. Bunun yanında Özbekistan'da yaşamakta olan Kırım Türklerinin Özbek ekonomisi ve kültürü ile bütünleşerek, kendilerinin orada çalışması, eğitimlerini sürdürmesi vb. için gerekli bütün şartların sağlandığı öne sürülerek, onların Kırım'a yerleştirilmelerinin hem yaşadıkları bölgelerin ekonomisini, hem de kendi refahlarını olumsuz şekilde etkileyeceği de belirtilmişti.⁵⁰

Sovyet yöneticilerinin bu düşüncelerine rağmen Kırım Türkleri, sahip oldukları imkanları bir kenara bırakarak her fırsatta ata topraklarına dönmenin yollarını aramaya devam ettiler. Ancak onların bu gelişleri sürekli olarak resmî makamların engellemeleriyle karşılaştı. Eylül 1965'te Özbekistan'ın Andican Şehrinden Kırım'ın Bahçesaray rayonu Sokolin köyüne gelen Rabil Bikmatov adlı Kırım Türkü, diğer Kırım Türklerini kapsayan oturum izni kısıtlamalarından bir şekilde muaf olarak adı geçen köyde yaşaması için gerekli izni almıştı. Bikmatov yaklaşık bir ay sonra Andican'dan beraber geldiği, ancak oturum izni alamadığı için Kırım'a komşu Zaporojye Bölgesi'nde yaşayan Liliya Saliyeva ile evlendi. Ne var ki bu evlilikten sonra bile Liliya Saliyeva'ya eşiyile birlikte Kırım'da yaşayabilmesi için gerekli oturum izni verilmedi. Benzer şekilde Temmuz

50 Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri P. Şeşest'in Kırım Tatarlarının Kırım'a dönmelerinin engellenmesi hususunda Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne yazdığı mektup (22 Haziran 1966) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 1-4.

1966'da eşleri ve çocuklarıyla Kırım'a gelen Ahmet İsmailov ile Esedullah Mirzayev de oturum talebinde bulunmuşlar, ancak onların da bu müracaatları kabul edilmemişti.⁵¹ Kırım Türkleri oturum için yaptıkları girişimlerin olumsuz sonuçlanmasına rağmen, taleplerini ısrarla sürdürmüşlerdi. Ukrayna Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı'nın verilerine göre, 1965-1967 yılları arasında Kırım Kamu Düzenini Koruma İdaresi'ne oturum izni almak için 343 adet müracaat yapılmış, bunlardan sadece üçü kabul edilmişti. Sürgün kısıtlamasının kaldırılmasında sonra (1956) istisna olarak Kırım Türklerinden sadece 15 kişiye oturum izni verildi.⁵²

Yine aynı bakanlığın yayınlamış olduğu istatistiksel bilgilerden anlaşıldığına göre, 1 Ocak 1967 itibariyle Kırım'ın nüfusu 1.630.939 kişiden ibaretti. Bu rakamın milletlere göre dağılımı ise şu şekildedeydi:

Ruslar	957.273
Ukraynalılar	453.651
Beyaz Ruslar	23.632
Yahudiler	28.411 kişi. ⁵³

1956 kararnamesinin yayınlanmasından sonra, Kırım hariç Sovyetler Birliği'nin her yerinde yaşama hakkına sahip olan Kırım Türklerinin, yerleşim yeri tercihlerini anavatanlarına en yakın yerlerde kullandıkları görülmektedir. Nitekim 29 Temmuz 1969 tarihi itibariyle Kırım dışındaki Ukrayna SSC topraklarında toplam 247 Kırım Türkünün yaşadığı tespit edilmiştir. Bunlardan 200 kişi Zaporozje, 18 kişi Odessa, 16 kişi Donetsk ve 13 kişi Harkov'da yaşamaktaydı.⁵⁴ Ukrayna KP Herson Bölge Komitesi tarafından hazırlanan 31 Ocak 1972 tarihli bir başka rapora göre, Kırım'a sınır olan Genik rayonuna 1968'de 351 kişi (94 aile), 1969'da

51 Ukrayna Kamu Düzeni Bakanlığının 1944'te Kırım'dan sürgün edilen Bikmatova, İsmailov ve Hüseyinova hakkındaki raporu (20 Şubat 1967) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 56-58.

52 **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 12-15.

53 **Gös. yer.** 1939 nüfus sayımı verilerine göre Kırım'daki Rusların nüfusunun 399.824, Ukraynalıların 300.173, Beyaz Rusların 16.919 kişi artarken, Yahudilerin ise 36.901 kişi azaldığı görülmektedir.

54 **Gös. yer.**

409 kişi (119 aile), 1970'te 470 kişi (129 aile) ve 1971'de 280 kişi (98 aile) gelmişti.⁵⁵

C. KIRIM TÜRKLERİNİN İTİBARININ İADE EDİLMESİ: 5 EYLÜL 1967 KARARNAMESİ VE SONRASI

1956 yılından itibaren vatana dönüş hakkını elde edebilmek için mücadele eden Kırım Türk Millî Hareketi, yaptığı faaliyetler neticesinde -ancak 11 yıl sonra- Sovyet Devleti'nin bu yönde bir karar almasına muvaffak olmuştur. 5 Eylül 1967'de kabul edilen ve SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı Podgorniy ile Sekreter Georgadze'nin imzasını taşıyan kararname, Kırım'ın Almanlar tarafından işgali sırasında bir kısım Kırım Türkünün Alman ordularıyla işbirliği yapmaları yüzünden bütün Kırım Türklerinin 1944 yılında haksız yere suçlanarak vatanlarından sürgün edildiklerini itiraf etmiştir. Ayrıca Kırım Türk toplumuna mensup vatandaşların tümüne birden yüklenilen bu suçlamanın kaldırılması gerektiği de ifade edilmiştir. Kısa bir itirafname ve Kırım Türk toplumunun hakkının teslim edilmesinden sonra SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu aşağıdaki kararları aldığını açıklamıştır:

1. *Daha önce Kırım'da yaşamış olan Tatar halkına mensup vatandaşların toptan suçlanmasına ilişkin devlet makamları tarafından verilen kararın geçersizliği ilan edilmiştir.*

2. *Özbekistan ve Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerinde yerleşip kök salan, daha önce Kırım'da yaşamış olan Tatarlar Sovyet vatandaşlarının istifade ettikleri her türlü sosyal ve siyasi haklardan faydalanabilirler. Yüksek Sovyete ve yerel meclislere milletvekili olarak seçilebilirler, parti ve devlet kademelerinde görev alabilirler. Radyolarda yayın yapabilir, ana dillerinde gazete çıkarabilir, her türlü kültürel faaliyette bulunabilirler.*⁵⁶

55 Tatar asıllı vatandaşların yerleşim yerlerindeki durumu hakkında KP Herson Bölge Komitesi sekreteri A. Koçubey'in malumatı -Gizli- (31 Ocak 1972) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 663, y. 62-67.

56 "Daha Önce Kırım'da Yaşamış Olan Tatar Vatandaşlar Hakkında SSCB YSP'nun Kararı (5 Eylül 1967)", Guboglo-Çervonaya, **a.g.e.**, C.II, s. 51. bu kararname metni ayrıca: **Krımski Tatari**, s. 106-107'de ve "Af Kararnamesi", **Emel**, S. 47, 1968, s. 3'te yayınlanmıştır.

Yüksek Sovyet Prezidyumu, bunun hemen ardından yine aynı gün, 28 Nisan 1956 tarihli kararnamenin ikinci maddesinin yürürlükten kaldırılması hakkında bir yasa daha çıkardı. Buna göre *“Tatar milletine mensup olup daha önceden Kırım’da yaşamış olan vatandaşlar ve aile üyeleri de diğer Sovyetler Birliği vatandaşları gibi iş ve pasaport kanunları hususlarında yürürlükte olan yasalar gereğince Sovyetler Birliği’nin bütün bölgelerinde çalışma ve yerleşme hakkına”* sahip oldular.⁵⁷

Kırım Türk toplumunun 1944 yılında uğramış olduğu sürgün uygulamasından affedilerek vatanlarına dönüşüne izin verildiğinin tescili olarak kabul edilen kararname ile Sovyet Devleti, sürgüne maruz bırakılan bir topluluğa karşı haksızlık yapıldığını resmen açıklamış oldu. Ayrıca Almanlarla işbirliği yapan bir kısım insanın cezasını hiçbir kabahati olmayan çocukların ve sürgünden sonra doğanların 24 yıldan beri çekmekte olduğu ifade edildi. Ayrıca bu kararname ile, Kırım Türklerinin o güne kadar Sovyet vatandaşlarının yararlandığı her türlü sosyal ve siyasi haklardan mahrum kaldığı, radyodan yayın yapma hakkının dahi bulunmadığı, iş ve pasaport⁵⁸ kanunlarından, Sovyetler Birliği’nin her yerinde çalışma ve yerleşme hakkından mahrum oldukları da teyit edildi.

Kırım Türkleri için bir takım yenilikler getiren kararname, Kırım Türk Millî Hareketi tarafından ısrarla vurgulanan bir çok talebi karşılamaktan ise çok uzaktı. Mesela, Kırım Türklerinin sürgünden önce sahip olduğu millî özerklik yeniden tesis edilmemişti. Devlet tarafından toplu bir şekilde vatanlarından çıkarılan Kırım Türklerinin, yine toplu ve devletin kontrolünde vatanlarına dönme istekleri de kararnamede yer almamıştı. Kararnamede Kırım Türklerinin sürgünden önce kendilerine ait olan taşınır-taşınmaz kültürel ve kişisel emlakın iadesi talebinden de söz

⁵⁷ Gös. yer.

⁵⁸ Sovyetler Birliği vatandaşlarının kullandıkları kimlik kartı mahiyetindeki belgeye pasaport denilmektedir. Her Sovyet vatandaşı yetkili makamlara giderek yaşadığı yeri bu pasaportta yer alan ilgili kısma işletmek zorundaydı. İkamet kaydı olarak da adlandırabileceğimiz bu kurala her Sovyet vatandaşı uymak zorunda idi. İkamet kaydı olmadan bir Sovyet vatandaşı bir yerde en fazla üç gün kalma hakkına sahipti.

edilmemişti. Ayrıca kararnamede yer alan, daha önce Kırım'da yaşamış Türklerin güya sürgün sonrası yerleştikleri Özbekistan ve diğer Sovyet cumhuriyetleri topraklarında "kök saldıkları" görüşü ile asırlardan beri "Kırım Türkleri/Tatarları" olarak adlandırılan topluluğa, bu kararnamede "bir zamanlar Kırım'da yaşamış Tatar asıllı vatandaşlar" olarak ifade edilmeye başlanması Kırım Türk toplumunu rahatsız etmişti.

Nitekim bu rahatsızlık ve beklentilerin boşa çıkması, Kırım Türklerinin yazmış oldukları mektup, dilekçe ve bildirilerine yansımıştı. Mesela "**Kırım Tatar Kadınları, Gençleri ve Çocuklarının Bildirisi**"nde bu konuda şu ibareler yer almıştı:

*"...Halkımızın çiğnenen haklarının yeniden tesisi için partiye ve yönetime yaptığı ısrarlı ve uzun müracaatlardan sonra, nihayet 5 Eylül 1967'de SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu "Kırım'da yaşayan Tatar asıllı vatandaşların asılsız suçlamaların kaldırılmasına dair" kanun ve kararname yayınladı. Bu belgelerde millet olarak Kırım Tatar halkının varlığı açıkça inkar ediliyor ve Kırım'ın onların millî vatanı olduğu kabul edilmiyor. Hatta halkımızın adı ifade edilmiyor, sadece kanunda "daha önce Kırım'da yaşamış Tatar asıllı bazı vatandaşlar" olarak zikrediliyor."*⁵⁹

Yine Kırım Türkleri tarafından kaleme alınan 1969 tarihli bir protesto mektubunda ise şu ibarelere yer verilmişti:

*"Kararnamedeki bazı maddeler Kırım Tatarlarını sürgün edildikleri bölgelere yerleşmeye zorlamaktadır. İlk bakışta açık olarak görülmektedir ki, kararname Kırım Tatarlarından değil daha evvel Kırım'da yaşamış Tatarlardan bahsetmektedir (yani kasıtlı olarak Kırım Tatarlarını "ırki" olarak bölmeye çalışmaktadır). Bu da Sovyet Hükümeti'nin Kırım Tatar milletini tanımadığını ve ata topraklarına dönmelerine izin vermeyeceğini göstermektedir."*⁶⁰

59 TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 56-74.

60 A. Sheehy, a.g.m., s. 26.

Sovyet arşiv belgelerinde, 5 Eylül Kararnamesi'nin farklı bir yorumuna da tesadüf etmekteyiz. Bahçesaray rayonu Kuybişev ilköğretim okulu öğretmenlerinden bayan E.S Maskalenko söz konusu kararname hakkında *“Tatarların iade-i itibarları Türkiye'nin isteğiyle alakalıdır. SSCB ve Türkiye'nin birbirine yakınlaşmasıyla ilgili olarak, Sovyetler Birliği Türk topraklarında Amerikan askerî üslerinin azaltılmasını talep etmiş, buna karşılık Türkiye ise Tatarların Kırım'a dönmelerini istemiş”* şeklinde görüşlerini dile getirmişti.⁶¹

Kararname sadece Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'daki gazetelerde yayınlanmış olup, Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde -mesela Kırım'da- yayınlanmamıştı. Bu durum Sovyet vatandaşlarının büyük çoğunluğunun kararnameden haberdar olmasını engellemişti.⁶² Bunun yanında kararnamenin yayınlanmasından 12 gün önce SSCB Bakanlar Kurulu'nun 804 numaralı kararıyla Kırım'daki pasaport kanunlarının düzenlenmesi hakkında bir yasa çıkarılması, topraklarına dönmek isteyen Kırım Türklerinin zihinlerinde soru işaretleri bırakmıştı. Zira daha önce Kırım'da oturma izni sadece şehirlerde ve büyük kasabalarda geçerli iken, bu kanunla birlikte bütün yerleşim birimlerinde pasaport ve ikamet tezkeresi zorunlu hale getirilmişti.⁶³

5 Eylül Kararnamesi'nin ilanından hemen sonra, hükümet yetkilileri Kırım Türklerinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde oluşması muhtemel tepkileri dindirmek için çeşitli konferans ve toplantılar tertip ettiler. Bunlardan biri 8 Eylül'de Özbekistan'ın Bekabad Şehri Parti Komitesi tarafından düzenlendi. Toplantıda kararnamenin içeriğini, bölgedeki sanyî kuruluşlarında, devlet kurumları ve okullarda anlatmak üzere parti üyeleri görevlendirildi. Bu tür çalışmalar sonucu halkın tepkilerinin azaldığı iddia edildi.⁶⁴ Bunun ya-

61 5 Eylül 1967 tarihli SCB YSP kararnamesinden sonra Kırım Tatarlarının gelişleri hakkında Ukrayna KP Kırım Bölge Komitesi sekreteri Kiriçenko'nun malumatı -Gizli- (3 Ekim 1967) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 49-55.

62 A. Sheehy, *a.g.m.*, s. 25.

63 *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33.

64 S. Gitlin, *gös. yer.*

nında, Kırım'daki Sovyet yönetimi de kararname hükümlerinin nasıl uygulanacağını belirlemek üzere, 13 Eylül'de bir başka toplantı düzenledi. Ukrayna ve Kırım üst düzey yetkililerinin katıldığı toplantıda, 5 Eylül Kararnamesi açıklandıktan sonra, alınan kararların parti ve devlet kademesinde çalışanlar arasında herhangi bir "dedikoduya, sağlıksız eğilimlere ve muhtemel aşırılıklara" mahal vermemesi için alınması gereken tedbirler belirlendi. Ayrıca toplantıda alınan kararların geniş kitlelere yayılmasını sağlamak için tüm resmî, gayr-i resmî kurum ve kuruluşların yetkilileriyle benzer toplantılar yapılması kararlaştırıldı.⁶⁵

Tahmin edileceği üzere, 5 Eylül Kararnamesi'nin hemen ardından Kırım Türklerinin Kırım'a gelişleri artmaya başlamıştır. Onlar, ilk olarak sürgün öncesi kendilerine ait olan evleri kontrol ederek fotoğraflarını çekmiş, bu evlerde yaşayanlara yakında buraya toplu olarak döneceklerini söylemişlerdir. Mesela, sürgünden önce yaşadığı Bahçesaray rayonu Rezervne köyüne giden bir Kırım Türk kadını, bir öğretmen olan K.P.Pavlova'nın yaşadığı eski evini ziyaret ederek, bir bakıma Kırım Türk Millî Hareketi'nin ileride takip edeceği siyasetin özünü de teşkil edecek şu sözleri sarf etmiştir:

*"Bütün Kırım Tatarları yakında buraya dönecek. Eğer izin vermezlerse, o zaman Çeçenler gibi, İnguşlar gibi Moskova'ya gideceğiz. Bu mesele çözülene kadar Kremlin'de oturacağız. Eğer bu da bir fayda sağlamazsa BM'ye müracaat edeceğiz."*⁶⁶

Kararnamenin neşrinden bir hafta sonra 12 Eylül 1967'de, kendilerini "**Kırım Türk Heyeti**" olarak tanıtan D. Dağcı ve Osmanov isimli iki Kırım Türkü, Kırım Bölge İcra Komitesi Başkan Yardımcısı N.A. Monseyev ile görüşmüşler ve yakın zamanda Kırım'a dönecekleri ümidiyle ona şu soruları yöneltmişlerdir:

65 Ukrayna KP Kırım Bölge Komitesi'nin Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Politbürosunun Kırım Tatarları hakkındaki kararnamesinin uygulanması hakkındaki malumatı -Gizli- (15 Eylül 1967) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 33-37. Bu belge de göstermektedir ki, sadece Kırım Türklerinin yaşadığı bölgelerde yayınlandığı bildirilen söz konusu kararnameden Kırım'daki yöneticiler de haberdardı.

66 Gös. yer.

1. "5 Eylül 1967 tarihli SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Kanunu ile ilgili olarak Kırım'da ne yapılacaktır?"

2. Kanun *Kurortnaya Gazeta* ve *Krımskaya Pravda* gazetelerinde ne zaman yayınlanacaktır?

3. Yerleşimin dışında hangi imtiyazlar tanınacaktır ve bunlar nasıl tatbik edilecek, dairelerin takası ile evlerin alım-satım işlemleri nasıl yapılacaktır?

4. Kırım Bölgesi'nin hangi şehir ve rayonlarında oturma yasağı bulunmaktadır?

5. Mekanik işçileri, tütün üreticileri ve diğer uzman ziraatçılar nerede istihdam edilecek?

6. Kerç maden fabrikası, maden işleme, inşaat, kimya ve diğer sanayi kollarında kaç kişi istihdam edilecek?

7. Şoför, doktor, eğitimci ve diğer uzmanlardan kaç kişi işe alınacaktır?

8. Kırım'da hangi orta ve yüksek öğretim kurumları mevcuttur ve diğer yüksek öğretim kurumlarından öğrencilerin geçişi için nasıl bir uygulama yapılacaktır?"⁶⁷

Uzun süren bir bekleyişten ve verilen çeşitli mücadelelerden sonra 5 Eylül Kararnamesi ile elde edildiği düşünülen kazanımların değerlendirilmesi konusunda Kırım Türklerinin oldukça hassas davrandıkları yukarıda yöneltilen sorulardan anlaşılmaktadır. Aynı anlayış doğrultusunda, daha önce verilen mücadele sayesinde birlikte ve organize hareket etme alışkanlığını edinen Kırım Türkleri, kararname hükümlerine istinaden topraklarına geri dönebilmek için bir göç ve yerleşim planı hazırlamışlardı. Ülkede yaşayan bütün Kırım Türklerine ulaştırılan bu plana göre, Kırım'a yerleşimin 3-5 yıl içerisinde gerçekleştirilmesi tasarlanmıştı. İlk olarak Kırım'da ev alabilecek paraya veya yaşadığı yerdeki evini değiştirme imkanına sahip olanlar gidecekti. Geri kalanların konut sorununun bir an önce çözülmesi için şahıslardan ve devletten alınan borç paralarla evler yapılacak inşaat ekipleri kurulacaktı. Bunun için iki grup teşkil

67 Gös. yer.

olunacaktı: Gruplardan biri ülkenin kuzeyinde inşaat malzemelerinin temini ve muhafazasıyla ilgilenecek, diğeri ise Kırım'da evlerin inşasının organizasyonu ile meşgul olacaktı. İkinci grup 1968 baharında çadırlarla Kırım'a gelecek ve inşaat yapmaya elverişli bölgelere yerleşecekti.⁶⁸

Ancak, gelişmeler Kırım Türklerinin ümit ettiği doğrultuda seyretmedi. Sovyet makamlarının, onların Sovyetler Birliği'nin her yerinde serbest dolaşım ve yerleşim haklarını teslim eden kararnamenin yayınlanmasından birkaç gün önce, pasaport kanununda yapılan değişiklikle Kırım'a yerleşmelerine izin vermemek için gerekli önlemleri aldıkları görüldü. Böylece Kırım Türklerinin "yürürlükteki iş ve pasaport kanunlarına" uymaları engellendi. Bütün bunlara rağmen Kırım Türkleri, özellikle Eylül ayının ikinci yarısı ile Ekim ayında Kırım'a toplu ve düzenli bir şekilde göç etmek, orada oturum izni almak, çalışma şartlarını tahkik etmek üzere toplu seyahatler düzenlediler. 21 Eylül 1967 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, 5 Eylül kararnamesinin ardından geçen iki hafta içinde Akmesicid (Simferopol), Bahçesaray ve Kırım'ın diğer bölgelerine 500'den fazla Kırım Türkü geldi.⁶⁹ Aralık 1967'ye kadar ise yaklaşık 1200 aile (6000 kişi) göç etti. Ancak, "kanuni esaslara" uygun şekilde yerleşim için gerekli işlemleri sadece 2 ailenin yerine getirebildiği belirtildi.⁷⁰

Kırım'a gelmeyi başaran Kırım Türkleri burada resmî kurumları ziyaret etmenin yanı sıra, beraberlerinde getirdikleri çok sayıda mektup ve dilekçeleri yetkililere iletmişlerdi. Bu mektup ve dilekçelerde Kırım Türklerinin ortak istekleri olan, kendilerine oturum izni verilmesinde öncelik tanınması, ev alım-satım işleri ile inşaat etmenin serbest bırakılması, uygun şartlarda ve taksitle inşaat malzemesi almalarına imkan sağlanması gibi hususlar ilk sırada yer almışlardı.

68 Tatarların Kırım'a gelişi hakkında Ukrayna KP Kırım Bölge Komitesi sekreteri Kiriçenko'nun malumatı (21 Eylül 1967) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 39-47. Ayrıca bkz. *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 49-55.

69 *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 39-47.

70 L. Aleksiyeve, *a.g.e.*, s. 117.

Bunun yanında, haklarını aramak amacıyla gruplar halinde parti ve meclis organlarını ziyaret eden Kırım Türkleri, Kırım Türk Millî Hareketi temsilcilerinin önderliğinde Kırım ÖSSC'nin 46. kuruluş yıldönümünü kutlamak için Akmesid (Simferopol) ve Yalta'da Lenin anıtlarına çelenkler koymak istemişler, ancak Kırım polisinin engellemesiyle karşılaşmışlardı. Üstelik Kırım Türk Millî Hareketi'nin önde gelen üyelerinden Ablamit Ömerov, İbrahim Abibullayev, Rıza Ömerov ve Ebulcemil Kadirov Kırım sınırlarından çıkarılmışlardı.⁷¹ Kırım Türkleri bu tür faaliyetleri ile, Sovyet yetkililerini son derece tedirgin etmişlerdi. Onların, özellikle ünlü bir turizm beldesi olması hasebiyle çok sayıda yabancı turistin bulunduğu Yalta'da herhangi bir faaliyette bulunmalarından çok korkmuşlardı.⁷² Zira en ufak bir olayın yabancı basında yer alması ihtimalinin çok yüksek olması ve bu durumun dış dünyaya karşı insan hakları savunuculuğu rolünü üstlenen Sovyetler Birliği'nde yaşanan olayların gün yüzüne çıkması anlamına geleceğinden dolayı, yetkililer endişeye kapılmışlardı.

Kırım Türkleri, vatanlarına gelip yerleşmelerine müsaade etmeyenlere karşı tepkilerini sert ve kararlı bir şekilde ortaya koymuşlardı. Bunlardan birini Sovyetler Birliği Kahramanı Abdurrahim Reşidov'un Hava Kuvvetleri Komutanı Mareşal Verşinin'e göndermiş olduğu telgrafta görmekteyiz. Reşidov, Sovyet Hükümeti'nin kuruluş yıldönümüne kadar kendisine ev tahsis edilmemesi durumunda kendini yakarak intihar edeceğini yazmış, bunun üzerine kendisine bir ev verilmişti.⁷³ Kırım'a dönen Türk halkının içinde bulunduğu acı durum Kırım Türk Millî Hareketi tarafından Mayıs 1968'de Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne gönderilen şu telgrafta daha açık şekilde anlatılmaktadır:

71 Ukrayna KP Merkez Komitesi Kırım Bölge Komitesi'nin Kırım Tatar faaliyetlerinin artması hakkındaki malumatı -Çok Gizli- (8 Nisan 1968) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 25, d. 72, y. 6-13.

72 *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 39-47.

73 *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 25, d. 72, y. 6-13.

“Bu yılın 18 Mayıs’ında Kırım Tatarlarının vatanları Kırım’dan sürgününün 24. yılı dolmaktadır. İtibarları iade edilip Kırım’a dönen Kırım Tatar halkı acı bir durum içinde bulunmaktadır. Kırım’ın yerel yönetimleri, yetkilerini aşarak kamu düzenini bozacak hareketler yapmakta, otellerden çocukları, yaşlıları, bütün Tatar vatandaşları çıkarmakta; başlarını sokacak bir yer bulanlar ise cezalandırılmaktadır. İşçi gücündeki şiddetli açığa ve işletme tesislerinde çok sayıda yerleşim yeri olduğu halde onlara oturma izni ve iş verilmemektedir. Ortaya çıkan duruma bir an önce müdahale edilmesini arz ediyoruz.”⁷⁴

Binlerce Kırım Tatar ailesi bu tür engellerle karşılaşınca Kırım’da başlarını sokacak bir yer aramak için dağılmış, bir çoğu da Kırım’ı terk etmek zorunda kalmışlardı. Ev satın almaya muvaffak olanlar buralara yerleşmişler, ancak alım-satım işlemleri sırasında çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardı. Bu işlemler yapılmadan satın alınan evde yaşamak “kanunsuz” kabul edilmiş, mahkemeler alım-satım belgelerinin yokluğu yüzünden satın alma işlemlerinin geçersiz olduğuna karar verince çoğu aileler satın aldıkları evlerden ve Kırım sınırlarından zorla çıkarılmışlardı.⁷⁵

Kırım’dan ve evlerinden çıkarılan aileler geri dönmeye çalıştıkları için evlerin bir kısmı güvenlik güçlerince yıkılmıştı. Evleri yıkılanlar ise, geri döndüklerinde ya yıkıntıların hemen yanına çadır kurmuşlar, ya da komşuları olan soydaşları ile aynı köydeki Rus ve Ukraynalı ailelerin yanında barınmışlardı. Bu kişiler tekrar çıkarılma ve yıkılma tehlikesine rağmen evlerini yeniden inşa etmişlerdi. Bir çok

74 KTMH’nin faaliyetleri hakkında Ukrayna KP Kırım Bölge Komitesi sekreteri Kiriçenko’nun verdiği malumat –Gizli- (22 Mayıs 1968) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 18-20.

75 Bu durumdaki O.A. Ismailova adlı bir Türk kadını yaşadığı olayları şöyle anlatıyor: “3 Haziran’da evin “kanunsuz” işlemleri yüzünden bizi mahkemeye çıkardılar. O zaman biz bu işlemleri yasal bir şekilde yapabilmek için can atıyorduk. 28 Haziran gecesi korkunç gürültülerle uyandık. Evin kapısı kırılacak gibi çalıyordu. “Kim o” dememle birlikte cam kırıldı ve odaya hızla bir kaç adam daldı. Gelenler Belogor (Karasu pazar) Bölgesi polis şefi Novikov ve adamlarıydı. Hepsini de zil zurna sarhoşturdu. Ellerimi bağlayarak beni pencereden dışarı fırlattılar. Beni bağırmağa ve komşulardan yardım istemeğe çalıştım, ancak hemen ağzımı tıkadılar. Daha sonra uyuyan çocukları çıkardılar. Çocuklar korkmuşlar, ağlıyor ve bağırıyorlardı... Bizi Krasnodar’a gönderdiler. Hiç bilmediğimiz bir yerde beş parasız, yiyeceksiz ve 4 çocukla ulu orta bırakıldık. Üç gün boyunca açlık çektiğimiz...”. Bkz. L. Aleksiyeva, **a.g.e.**, s. 118.

aile yıllardır alım-satım belgesi almak için uğraşmışlardı. Zira alım-satım belgesi olmadan oturma izni verilmiyor, bir işte çalışmalarına müsaade edilmiyordu. Bunun yanında oturma izninin olmaması yüzünden de çocukların okullara kayıtları yapılmıyordu. Ayrıca yeni doğan çocukların kaydı ile nikah işlemleri de gerçekleştirilmiyordu. Üstelik oturma izni olmadan yaşamak “pasaport rejimini ihlal” olarak değerlendiriliyordu.⁷⁶

İşte bu dönem, bir çok Kırım Türk ailesi için oldukça dramatik olayların meydana geldiği bir süreç olmuştu. Eylül 1967’de Kırım’a gelen 9 kişilik bir aile gerekli şartları taşımadıkları gerekçesiyle bölgeden çıkarılmıştı. Ancak bu aile binbir güçlük ve maddî kayıplara uğramasına rağmen Şubat 1969’da tekrar Kırım’a dönmüş, Karasupazar (Belogor) rayonu Cemrik (Kizilovka) köyünden 3500 rubleye bir ev satın almıştı. Evin sahibi Anna Krovyakova adlı bir Rus’tu ve o evde sürgünden önce Kırım Türkleri yaşamıştı. Evin alım-satım işlemleri mevcut yasalara uygun yapılmış olmasına rağmen, mahkeme tarafından kabul edilmeyince polis evin kısa sürede boşaltılmasını talep etmişti. Yapılan bütün tehditlere rağmen evini ve vatanını terk etmek istemeyen Zülfinar Kaşka ile İsmail Dugu’nun evi 26 Haziran 1969’da gece yarısı 35-40 kişilik bir grup tarafından baskına uğramıştı. Çocuklar uykularından uyandırılarak zorla dışarı çıkarılmış ve aile fertleri otobüse doldurularak tren istasyonuna getirilmiş, ardından Akmesicid (Simferopol)-Baku trenine bindirilerek Kırım’dan uzaklaştırılmışlardı. Nereye gittiklerini bilmeyen aile fertleri Krasnodar Bölgesi Takan istasyonunda treninden indirilmiş ve orada beş parasız, aç ve açıkta bırakılmışlardı.⁷⁷

76 Oturma izni alabilmek için 25 Nisan 1968 tarih 269 sayılı Kırım icra kurulu kararına istinaden ailedeki her bir ferdin başını sokabileceği, sağlık şartlarına uygun 13.65 km² bir yere sahip olması gerekiyordu. Geniş bilgi için bkz. TsDAGO Ukrayna, f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33.

77 “Kırım’a Dönmekte Olan Kırım Türklerinin Durumu”, *Emel*, S. 64, 1971, s. 18-20.

1. Bazı Kırım Türklerinin Devlet Kanalıyla Kırım'a Yerleştirilmesi

Sovyet Devleti, 5 Eylül Kararnamesi'nden hemen sonra Kırım Türklerinin kitleler halinde sürgün edildikleri toplarlara tekrar dönmeye başlamaları üzerine, hiç arzu etmediği bir durum olan bu göç hareketinin önüne geçebilmek için çeşitli tedbirler almış, ancak muvaffak olamamıştı. Bunun üzerine Kırım'a yapılan göçü kendi kontrolü altına almayı istemiş, bu vesileyle 1968 baharında göçün devlet organları tarafından yapılacak bir organizasyonla yürütüleceği açıklanmıştı. İlk olarak göç etmek isteyen kişilerin kayıtları yapılacak ve bu işle bizzat KGB meşgul olacaktı. Devlet müracaat edecek kişilerde başı şartlar da aradı. Bu kişilerin öncelikle, Kırım Türk Millî Hareketi'ne hiç katılmamış, mektup/dilekçelerin altına imza atmamış, toplantılarda yer almamış, Moskova'ya giden heyetler için para vermemiş olmaları istendi.⁷⁸

Kırım Türklerinin, bu organizasyon bünyesinde Kırım'a kabulü ise Ukrayna Bakanlar Kurulu tarafından kurulan ve başında A. Denisenko'nun yer aldığı **İş Kaynakları Komitesi** tarafından yürütüldü. Kırım'a yerleştirilmek üzere Kırım Türkleri arasından seçilen kişilerin vasıfsız, her türlü işi yapabilecek cahil insanlardı. Anlaşıldığı kadarıyla bu şahısların daha çok kol gücü gerektiren işlerde, özellikle de tarım alanında çalıştırılması planlanmıştı.⁷⁹ Bu durum, böyle bir organizasyonun sadece göz boyamaya yönelik olduğu, Kırım'a yerleştirmek için özellikle cahil insanların seçilerek halkın aydın tabakadan ayırılmaya çalışıldığı, Kırım Türk toplumunun kültürel gelişiminin sekteye uğratılmak istendiği düşüncesiyle tepkilere yol açtı. Seçilen şanslı fertler arasında yer alamayanlardan bazıları ise çok arzu

⁷⁸ L. Aleksiyeve, *gös. yer.*

⁷⁹ Taşkent-Yangiyol rayonunda 5 ailenin Kırım'a yerleştirilmesi için bir liste hazırlanmış olmasına rağmen sadece 2 ailenin yerleşimine onay verilmişti. Yerleşimi reddedilen aile fertlerinin hepsinin yüksek tahsilli ve mesleklerinde uzman kişiler olduğu dikkat çekmektedir. Ukrayna Bakanlar Kurulu İş Kaynakları Komitesi Başkanı A. Denisenko'nun, Mayıs-Haziran 1968 tarihinde yürütölen Kırım Tatarların yerleşimi çalışmaları hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri O. Lyasek'e raporu -Gizli- (19 Haziran 1968) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 22-29.

ettikleri yurtlarına geri dönebilmek için türlü hilelere baş vurdular. Bu kişiler genellikle yerleşim için uygun görülen akrabalarının arasına katılmaya çalışmışlarsa da KGB görevlileri tarafından hemen fark edilerek umutları boşa çıkarıldı.⁸⁰

Bu şekilde 1968’de 198, 1969’da 104, 1970’te 45, 1971’de 65, 1972’de 50 aile, ferdî olarak ise 195 kişi Kırım’a gelmiş, gelenlerin toplamı 3496 kişiyi bulmuştu.⁸¹ Kırım’a yerleştirilen bu ailelerden her birine göçmen kartları dağıtılmış ve para yardımı yapılmıştı. Her aile reisine 50 ruble, ailenin diğer fertlerine ise 15’er ruble tahsis edilmişti. Ayrıca Krasnovod üzerinden demiryolu ile Kırım’a gidecekler yürürlükteki tarife göre bilet paraları verilmişti. 16 yaşın üzerindeki her ferdin pasaport sahibi olması gerektiği Kırım’da, sürekli yerleşme hakkına sadece **“göçmen kaydı”** yapılanların sahip olduğu bildirilmişti. “Göçmen” Kırım Türklerine kalacak yer ayarlanmış, çocukları okullara yerleştirilmişti.⁸² Anavatanlarında göçmen statüsünde bulunan Kırım Türklerinin, sadece Rus dilinde eğitim yapılan okullarda okuyan çocuklarına karşı farklı uygulamalar yapıldığı iddia edilmiştir. Bu iddialar İçki (Sovyet) rayonunda okuyan öğrencilerin BM Genel Sekreterine yaptıkları bir müracaatta dile getirilmiştir. Çocuklar, okullardaki sınıf defterlerine isimlerinin yazılmadığını, derslerde kendilerine hiçbir şey sorulmadığını, yaptıkları ödevlerin kontrol edilmediğini, sorularına cevap verilmediğini, kendile-

80 Semerkant İcra Komitesi tarafından Kırım’a yerleşmesi için tavsiye edilen Ablaziz Mustafayev, Krasnodar’da çalışan kız kardeşine haber vererek kendi ailesine katılmasını istemişti. Bir diğeri, Bekabad rayonundan Nazire Çaylak kayınpederi ve kayınvalesini beraberinde götürmeye niyetlenmişti. Ancak onların bu teşebbüsleri KGB tarafından fark edilerek, kaydı yapılmayanların Kırım’a gitmesi önlenmişti. Ukrayna Bakanlar Kurulu İş Kaynakları Komitesi Başkanı A. Denişenko’nun, Özbekistan’da yaşayan Kırım Tatarlarının Kırım’a yerleştirilmesi çalışmaları hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi’ne raporu –Gizli- (9 Temmuz 1968) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 32-36.

81 Kırım Tatarlarının Ukrayna topraklarında yerleştirilmesi hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi İdari organlar şubesinin Ukrayna KP Merkez Komitesi sekreteri İ. Lutak’a raporu –Çok Gizli- (6 Ağustos 1973) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 891, y. 22-24.

82 Ukrayna Bakanlar Kurulu İş Kaynakları Komitesi Başkan Yardımcısı V. Şokun’un, Ağustos-Eylül 1968’de Kırım Tatarlarının Kırım’a yerleştirilmesi çalışmaları hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi’ne raporu –Gizli- (24 Eylül 1968) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 42-46.

rine sürekli hakaret edildiğini belirterek, BM'den meselelerinin çözümünde kendilerine yardım edilmesini talep etmişlerdir.⁸³

Kırım Türk Millî Hareketi temsilcileri ise, seçilen belli başlı birkaç ailenin Kırım'a yerleştirilmesinin Kırım Türklerinin hepsinin vatana dönüş meselesini çözmeyeceğini, bunun sadece Sovyet Devleti'nin çıkarları için yapıldığını ifade ederek, bu durumdan rahatsız olduklarını belirtmişlerdi. Bunun için yine resmî makamlara müracaatlar yapılmıştı. Mayıs-Haziran aylarında Namangan İcra Komitesi'ne protesto mahiyetinde yaklaşık 250 mektup / dilekçe gönderilmişti. Hepsinin ortak isteği, Kırım'a sadece ziraat işçisi değil, özellikle aydınların, sakatların ve emeklilerin de yerleştirilmesi yönünde olmuştur.⁸⁴ Bunun yanında Kırım Türk Millî Hareketi temsilcileri, Kırım'a yerleştirilen soydaşlarıyla temas kurarak onların da devlet yetkililerine müracaat edip, anadilde eğitim hakkı için talepte bulunabilmek maksadıyla Kırım Türklerinin bir arada toplu halde yaşamalarının sağlanmasını, kendilerine Kırım'ın güney sahilleri ile Akmesid (Simferopol) Şehri civarındaki yerleşim yerlerinde ikamet etme hakkı verilmesini, gerekli şartları haiz olmadığı için Kırım'a yerleşimi yapılmayan yakın akrabalarının yanlarına yerleştirilmelerine izin verilmesini talep etmelerini istemişlerdi.⁸⁵

Kırım'a yerleşen Türkler, devlet tarafından seçilmiş, büyük çoğunluğu tahsilsiz ve vasıfsız insanlardan oluşsa da, hemen hepsinin kalplerinde vatan sevgisinin yattığı, kendileri için sakıncalı sonuçlara yol açma ihtimali taşımasına rağmen Kırım Türk Millî Hareketi temsilcilerinin ricalarını yerine getirmelerinden anlaşılmaktadır. Pek tabii olarak bu kişiler de halkının geri kalan kısmının Kırım'a dönerek yakınlarıyla, sevdikleriyle hep bir arada yaşamasını arzu etmekteydiler. Bu arzu içinde Kırım Türk Millî Hareketi tem-

83 Hronika Zaščiti Prav v SSSR, Vıpusk 12, Noyabr-Dekabr 1974, New York, 1975, s. 23-24.

84 TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 72, y. 22-29.

85 TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 72, y. 32-36.

silcilerinin talep ettiği hususlar doğrultusunda Ukrayna kamuoyuna hitaben aşağıdaki mektubu kaleme almışlardır:

“18 Mayıs 1944’te halkımıza karşı vahşice bir zulüm tatbik edildi. Bütün yetişkinlerin Vatan Savaşı cephelerinde, yeraltı faaliyetlerinde, Ukrayna ve Kırım partizan çetelerinde olduğu bir vakitte, Sovyetler Birliği toplumlarının kardeşliğine düşman olan karanlık güçler, Çarlık rejimi taraftarları korkunç bir cinayet planı hazırladılar. Devletimizin Silahlı Kuvvetler Yüksek Komutanlığı karargahında bir taraftan Faşist Almanya’ya karşı zafer taktikleri hazırlanırken, diğer taraftan azınlıkların –Çeçen, İnguş, Karaçay, Kırım Tatarı, Kalmık, Balkar, Rum, Bulgar, Ermeni ve diğerleri- anavatanlarından sürgün edilme planları hazırlandı.

Böylece Sovyetler Birliği topluluklarının Hitler Almanyasına karşı savaşı, ülkemizdeki azınlıkların ezeli topraklarından kovulmalarıyla birlikte yön değiştirdi. Sosyalist devletin kuruluşundan bu yana epey vakit geçti...Savaşın sonra harp suçlularının itibarları iade edilmeye başlandı, ancak asılsız ve delilsiz olarak vatana ihanetle suçlanan Kırım Tatar halkı vatani olan Kırım toprağına gönderilmedi. Halkımız Özbekistan’da ve Sovyetler Birliği’nin diğer bölgelerinde sürgün şartlarında yaşamaya devam etmektedir. Onların vatani Kırım ise bu halkın yaşamasının yasak olduğu bir topraktır. Bugün için Kırım Tatarlarının asılsız yere ihanetle suçlandığını kabul eden 5 Eylül 1967 tarihli kararnameye rağmen Çarlık rejiminin tatbiki “Türksüz Kırım” sloganı altında devam ettirilmektedir.

...Kırım Tatar halkı içinde bulunduğu bu dayanılmaz duruma daha fazla rıza gösteremez. Günümüzde Kırım Tatarlarının geleceğı tamamen polisin ve KGB’nin kontrolü altında bulunmaktadır. Aydınlarımız yoğun takip ve baskı altındadırlar. Halkımızın demokratik özgürlük unsurlarının anavatanına dönüş için feryadı Sovyet kamuoyuna yalan bilgilerle aksettirilmektedir. Kırım’da kasıtlı olarak, Kırım Tatarlarının kendi evlerinin iadesini talep ettikleri rivayetleri yayılmaktadır. Çeşitli zararlı unsurların sabıkalı caniler tarafından öldürölmelerine kadar varan her türlü olay Kırım Tatarlarına mal edilmektedir. Bütün bunlar tamamen yalan ve iftiradır.

Kırım Tatarlarının Büyük Vatan Savaşı sırasındaki kahramanlıkları Sovyet halkından kasıtlı olarak gizlenmektedir. Edebiyatta Kırım Tatar tiplmesi olarak ihanet eden kişiler canlandırılmaktadır. Sovyet tarihinde Kırım Tatar halkı ahlaksız, vatansız bir topluluk olarak takdim edilmektedir. Ülkemizde Kırım Tatarları ve Ukraynalılar gibi tarihi yüzyıllara dayanan köklü toplulukların bulunması çok nadirdir. Kırım Tatarları Ukrayna halkı ile bir çok bakımdan ortak bir kültüre ve tarihe sahiptir. Bu yüzden tarihte de birbirimize defalarca dostluk eli uzatmışız. Polonya derebeylerinin Ukrayna halkına saldırısında, Napolyon'un Rusya'ya akınında, Ukrayna ve Kırım'da Sovyet iktidarının kurulması için yapılan Vatandaşlık Savaşında, Vatan Savaşı sırasında atalarımız ve bizler Ukrayna ve Kırım topraklarını birlikte omuz omuza savunmuşuz.

Şu anda Sovyet Hükümeti tarafından anlayış ve Kırım yöneticileri tarafından acıma gösterilmeyerek kendi kaderine terk edilen halkımız, bütün Ukrayna kamuoyuna ve özellikle Ukraynalı aydınlara Kırım Tatarların vatanlarına dönüş mücadelesinde desteklenmesi için müracaat etmektedir. Halen bir çok Kırım Tatar ailesi iş bulma ve Kırım'ın herhangi bir köşesinde yerleşmek ümidiyle Kırım'da bulunmaktadır. Savaş öncesinde Kırım'da bizimle birlikte yaşayan Ukraynalılar, Ruslar ve daha sonra göçmen olarak gelenler bizi güler yüz ve sıcaklıkla karşılıyorlar. Ancak sadece sempati beslemek yeterli olmuyor.

Değerli arkadaşlar, kardeşler!

Kırım'a gelen Tatar ailelerine barınacak bir yer gösterin, bizi yerel yönetimlerin keyfi uygulamalarına maruz bırakmayın, halkımızı vatanında yaşama hakkı uğruna yürüttüğü yüce davasında destekleyin.”⁸⁶

Yapılan bu müracaatlar geniş kitlelere ulaşmış, bu arada ülke sınırları dışına da taşmıştı. Belgeler ya Moskovalı muhalifler ya da yabancı gazeteciler vasıtasıyla Batı'ya gönderilmişti. Kırım Türklerinin içinde bulundukları durumu anlatan belgeler Radio Liberty, BBC, Voice of America, Radio

86 Vatanları Kırım'a Dönen Kırım Tatarlarının Ukrayna Kamuoyuna Müracaatı (26 Ağustos 1968) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 38-41.

Kanada vd. gibi güçlü radyo yayınlarıyla dünyanın dört bir yanına yayılmıştı. Kırım Türk Millî Hareketi'nin bu safhaya gelmesinde Moskovalı insan hakları savunucularıyla yakın temasının etkisi elbette göz ardı edilmemelidir.

Bu arada Kırım Türklerinin Kırım'a yerleşmelerine izin verilmediği bir ortamda, 1950 ve 1960'lı yıllarda çok sayıda Ukraynalı ve Rus göçmenler Kırım yarımadasına yerleştirilmişti. Resmî rakamlara göre Kırım'da nüfus 1950'de 823.000 iken, 1968'de 1.660.000 kişiye yükselmışti. Bunun 570-580 binini sonradan yerleştirilen göçmenler oluşturmuştu.⁸⁷

D. KIRIM TÜRKLERİNİN PROTESTO GÖSTERİLERİ, TUTUKLANMALARI VE YARGILANMALARI

1. Hareketin Sovyet İnsan Hakları Savunucuları ve General Pyotr Grigorenko ile Tanışması

Kırım Türk Millî Hareketi bu zamana kadar yaptığı faaliyetlerle demokratik ve şiddetten uzak bir hareket olduğunu ispat etmişti. Onun bu özelliği Sovyetler Birliği'ndeki sağ duyulu, hassas ve insan haklarına saygı duyan herkesin ilgisini ve sempatisini çekmişti. Moskova'ya gidip gelen heyet üyeleri de burada Sovyetler Birliği insan hakları savunucularının önde gelenleri ile tanışmışlar, davaları için onların desteğini almayı başarmışlardı. Özellikle Sovyetler Birliği'nde insan hakları savunucularının önde gelenlerinden yazar Aleksey Yevgrafoviç Kosterin (eski bir KP üyesi ve iyi bir komünist olarak tanınıyordu), Kırım Türklerinin meselesine karşı çok duyarlı yaklaşarak, onlara her türlü desteği ve yardımı göstermişti.⁸⁸ O aynı zamanda hükümet makamlarına milliyet politikalarını değiştirmeleri hususunda sürekli ikazlarda bulunmuş, Şubat 1968'de Sovyet

⁸⁷ Obraşçeniye Kırmskih Tatar v Presidium Verhovnogo Soveta SSSR..., **Samizdat Belgesi**, Nr. 1186, İyul 1972. Kırmskotatarskaya "Hronika", **Samizdat Belgesi**, Nr. 1189, İyul 1972. S. Tohlu, "Zayavleniye General'nomu Sekretaryu OON", **Samizdat Belgesi**, Nr. 1728, Oktyabr 1972. E. Sabanov, "Jaloba na İmya General'nogo Sekretelya OON", **Samizdat Belgesi**, Nr. 1729, Oktyabr 1968. Syurpriz Kırmskim Tataram ko Dnyu Konstitutsii, **Samizdat Belgesi**, Nr. 1880, Dekabr 1972 (Adı geçen belgeler Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).

⁸⁸ L. Aleksiyeva, a.g.e., s. 119.

Hükümeti'ne hitaben yazdığı yazıda ülkedeki küçük topluluklara karşı Stalin zamanında başlayan ve o dönemde de devam etmekte olan baskı siyasetini eleştirmiş, buna rağmen Sovyet Hükümeti'nin diğer ülkelerde meydana gelen insan hakları ihlallerine müdahale etmesini *"tiksinti verici"* bir durum olarak tenkit etmişti.⁸⁹

Kırım Türkleri ise yaptığı yardımlardan ötürü ona karşı bir vefa örneği göstermek için doğumunun 72. yıldönümünü birlikte kutlamak istemişlerdi. Bunun için Moskova'da *"Altay"* adında bir restoran kiralanmıştı.⁹⁰ Ancak o gün Kosterin ani bir kalp krizi geçirince bu kutlamaya katılamamış, adına partiye eşi ile Moskova'da rejim muhalifi olarak tanınan birkaç kişi iştirak etmişti. Bu muhaliflerden biri, *"savaş ilimleri uzmanı"* olan ve Sovyet karşıtı konuşmaları yüzünden 1,5 yıl İçişleri Bakanlığına ait psikiyatri kliniklerinde hapis yatmış olan **General Pyotr Grigorenko** idi.⁹¹ Kosterin, çok yakın arkadaşı olan Grigorenko'yu kendine vekalet etmek üzere göndermişti. Grigorenko, yaptığı konuşma ile bu geceyi Kırım Türkleri için son derece anlamlı bir hale getirmişti. Kırım Türk Millî Hareketi daha sonra bu konuşmanın metnini bir çok yabancı basınla birlikte Türkiye'de de yayınlamıştı.⁹² Aynı zamanda konuşma metni binlerce nüsha çoğaltılarak Kırım Türkleri arasında da dağıtılmış ve bu gecedен sonra Grigorenko bir Kırım Türkü gibi vatana dönüş mücadelesinin içinde yer almıştı.⁹³

Grigorenko'nun bu konuşması gerçekten Kırım Türkleri için önemli mesajlar içermektedir. O, Kırım Türklerinin başına gelen hadiselerin tek başına Stalin tarafından gerçekleştirilmediğini, onun işbirlikçilerinin hayatta ve halen yüksek makamlarda oturmakta olduklarını, bu kişilerin Kırım Türk toplumunun isteklerini kabul etmeleri halinde yaptık-

89 A. Fisher, a.g.e., s. 194.

90 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 116.

91 Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, "Pyotr Grigorenko ve Kırım Tatar Milli Hareketi", çev. E. Kazas, **Emel**, S. 194, s. 4.

92 Türkiye'de Grigorenko'nun bu konuşması, "Moskova'da Yapılan Bir Toplantı", **Emel**, S. 47, 1968, s. 7-11'de yayınlanmıştır.

93 M.A. Kırımoğlu, **göş. yer.**

larından dolayı hesap vermekten korktuklarını belirtmişti. Bu vesileyle Kırım Türklerine kendilerinden zorla alınanların iadesi için **“itaatkar bir şekilde ricada”** değil, **“kesin bir şekilde talepte”** bulunmalarını, haklarının iadesi konusunda ses getirecek toplantı ve gösteriler tertip etmelerini, meselelerini dünya kamuoyuna duyurmalarını, kendileri gibi baskılara maruz kalan diğer topluluklarla da temas kurmalarını tavsiye etmişti.⁹⁴

Grigorenko’nun bu konuşmasının Kırım Türk Millî Hareketi’nin seyrini değiştirdiği, ona bir çok yenilikler kattığı kabul edilmektedir. Kırımoglu’nun ifadesiyle, Grigorenko *“hareketin radikalleşmesine büyük etki yapmıştı.”*⁹⁵ Konuşmasında *“hak verilmez alınır”* prensibini ortaya koyan Grigorenko gibi düşünen insanlar Kırım Türkleri arasında ilk günden beri mevcuttu. Onlar da halkın topyekün seferber olması durumunda haklarını elde edebileceklerini çeşitli ortamlarda dile getirmişlerdi. Ancak, sadece toplu dilekçelerle meselenin çözüleceğine inananlar böyle bir yola başvurmaktan çekinmişlerdi. Bu durum, daha radikal düşüncede olanların Grigorenko ve diğer insan hakları savunucularıyla tanışmalarından sonra harekette daha etkili bir rol oynamasıyla değişmeye başladı.⁹⁶ Sovyet yönetimi, Kırım Türklerinin ve Grigorenko’nun bu hareketlerini yakından takip etti. Onları endişeye sevk eden faaliyetler için özellikle KGB tarafından çeşitli önlemler alındı.⁹⁷

Kosterin ile Grigorenko’dan başka Kırım Türk Millî Hareketi’ne içtenlikle sempati duyan, ilgi ve yakınlık gösteren, hatta maddî-manevî türlü yardımlarda bulunan Sovyet aydınları da bulunmaktaydı. İlya Gabay adlı şair Kırım Türklerine verdiği destekten dolayı tutuklanarak 3 yıl hapis cezasına çarptırılmış, özgürlüğüne kavuştuktan bir sü-

94 *Şest Dney - “Belaya Kniga”- Sudebniy Protssess İli Gabaya i Mustafa Cemileva*, ed. M. Serdar, New York, Fond Krim, 1980, s. VI-VII.

95 M.A. Kırımoglu, *gös. yer.*

96 *Şest Dney*, s. 5.

97 KGB Başkanı Andropov’un Kırım Tatarları ile insan hakları savunucusu P. Grigorenko hakkında Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi’ne verdiği 10 Haziran 1968 tarihli bilgi için bkz. *Krımski Tatari*, s. 145-146.

re sonra Moskova'da 12. katta bulunan evinden atlayarak intihar etmişti.⁹⁸ Taras Franko ve Maria Lisenko adlı Ukraynalı ilim adamları Rusya Federasyonu'na bağlı Kırım'ın Ukrayna'ya hibe edilmesi yerine Kırım Türk Özerk Cumhuriyeti'nin kurulmasını talep etmişlerdi. Gigorenko'nun talebelerinden olan Binbaşı Genrih Asanoviç Altunyan da Kırım Türklerinin yakın dostlarından ve önemli destekçilerinden birisiydi.⁹⁹ Kırım Türklüğünü millî davalarında yalnız bırakmayan diğer önde gelen Sovyet aydınları ise P. Yakir, A. Soljenitsin, S. Pisarev, A. Saharov, Yelena Bonner, A. Marçenko, Yuriy Orlov, M. Budenko, İ. Kandıba gibi isimlerdi.¹⁰⁰

Bu aydınların bir çoğu Kırım Türklerine verdikleri destekten dolayı sık sık adli makamların huzuruna çıkarılmış, çoğu kez çeşitli sürelerle hapis cezalarına çarptırılmışlardı. Pyotr Grigorenko da bir çok kez tutuklanarak hapis yatmış, ayrıca 7 Mayıs 1969'da Taşkent mahkemesinde yargılanan 10 Kırım Türkünün savunmasını yaptığı için de 3 yıl hapse mahkum edilmişti. Onun tutuklanmasının ardından bazı insan hakları savunucuları tarafından Moskova'da 20 Mayıs'ta Grigorenko'nun mahkumiyetinin ele alındığı bir toplantı düzenlenmişti. Toplantıda mahkeme kararını protesto etmek ve Sovyet Hükümeti'ni şikayet etmek için BM İnsan Haklarını Koruma Komitesi'ne başvuruda bulunulmuş, ayrıca 15 kişiden oluşan **SSCB'nde İnsan Haklarını Korumak İçin Teşebbüs Grubu** kurulmuştu. Kırım Türk Millî Hareketi de bu grubun kurulmasında etkili rol oynamış ve Mustafa Cemiloğlu 15 kişilik kurucular arasında yer almıştı.¹⁰¹

98 M.A. Kırımoğlu, **a.g.m.**, s. 9. N. Abdülhamitoğlu Gabay'ın milliyeti hakkında çeşitli rivayetler telaffuz etmektedir. Batılı araştırmacıların onun hakkında Kırım Türkü dedikleri belirtilirken, Kırımçak veya Karaim Türkü olabileceği ihtimali üzerinde de durulmaktadır. Bkz. N. Abdülhamitoğlu, **a.g.e.**, s. 193. Bir dergide Mustafa Cemiloğlu ile yapılan röportajda ise Gabay'ın Azerbaycan doğumlu bir Yahudi olduğu, ölümünden sonra Azerbaycan'daki Yahudi mezarlığına gömülmek istediği kaydedilmektedir. Bkz. A. Bilici, "Oğlumu Onlara Teslim Ettim", <http://www.aksiyon.com.tr/arsiv/170/pages/dosyalar/dos2.html>, 07.04.2000.

Gabay'ın 1935 Bakü doğumlu ve Yahudi olduğu 1970 yılında yapılan mahkeme kayıtlarından da anlaşılmaktadır. **Şest Dney**, s. 177-178.

99 N. Abdülhamioğlu, **a.g.e.**, s. 220-223.

100 M.A. Kırımoğlu, **a.g.m.**, s. 10.

101 M.A. Kırımoğlu, **a.g.m.**, s. 8.

Bundan böyle önde gelen bütün insan hakları dernekleri Kırım Türklerinin meselesine daha yakından eğilmeye başlamıştı. SSCB İnsan Hakları Komitesi (kuruluşu 1970) ve Moskova Helsinki Grubu (1982) bu örgütlerin başında yer almıştı. İnsan hakları hareketinin yayın organı **Hronika Tekuşçih Sobitey** (HTS = Günlük Olaylar Kronolojisi) ilk sayısından (Nisan 1968) itibaren sürekli Kırım Türklerinin vatanına dönüş mücadelesini desteklemişti. Bunun yanında Kırım Türkleri Moskovalı dostlarının yardımıyla 1967-1970 yıllarında yapılan mahkemelerde müvekkillerini cesurca savunan avukatlar (Dina Kominskaya, Sofya Kallistratova, Vlademir Rom, Leonid Popov, Yuri Pozdoyev) bulmuşlardı. Kırım Türk Millî Hareketi temsilcileri aynı zamanda bu dostlarının evlerini birer üs olarak da kullanmışlardı. Kırım Türkleri ile Moskovalı insan hakları savunucularının münasebetleri sadece tek taraflı (Moskovalıların Türklere yardımı şeklinde) olmamıştı. Hemen hiç bir tecrübesi olmayan İnsan Haklarını Savunma Hareketi henüz kurulma safhasında iken 10 yıldan fazla bir geçmişe ve onun getirdiği tecrübeye sahip Kırım Türk Millî Hareketi ile yakınlaşmaya başlamıştı. Nitekim HTS'nin ilk redaktörü Natalya Gorbanevskaya *“Belki de Kırım Türk Millî Hareketi ile karşılaşma daha sonra HTS olarak adlandırılacak oluşumun meydana çıkmasına yeni bir hız kazandırdı”* diyerek bu yakınlaşmanın önemi- ne dikkat çekmiştir.¹⁰²

2. Kırım Türklerinin Protesto Gösterileri: Çirçik ve Moskova Olayları

Kırım Türk Millî Hareketi temsilcileri hareketin ilk dönemlerinde daha ziyade toplu mektup/dilekçe kampanyalarıyla, hükümetten ricacı ve yumuşak ifadelerle yapılan taleplerden artık bir sonuç çıkmayacağını idrak etmişlerdi. Özellikle Grigorenko'nun konuşmasından sonra bu kanaatleri perçinleşmişti. Kırım Türkleri bundan böyle haklarını

102 L. Aleksiyeve, a.g.e., s. 119-120.

daha çok ses getireceklerine inandıkları yollarla aramaya niyetlenmişlerdi. Çok sayıda kalabalığın toplandığı miting ve gösterilerle bir şeyler elde edeceklerine inanmaya başlamışlardı. Bu amaçla, yoğun olarak yaşadıkları Taşkent, Andican, Bekabad ve Fergana gibi bölgelerde gösteriler düzenlemişlerdi. Bu tür mitingler ise Sovyet Hükümeti'nin daha fazla tepkisini çekmiş ve topluluk üzerindeki baskılarını şiddetlendirmişti.¹⁰³

Bu gösterilerin en büyüğü 21 Nisan 1968'de Taşkent yakınlarındaki küçük bir kasaba olan Çirçik'te gerçekleştirilmişti. Kırım Türkleri burada hem Lenin'in 98. doğum gününü hem de geleneksel "Derviza" bayramını kutlamak için toplanmışlardı. Toplantının asıl amacı ise Kırım'a geri dönme ve Lenin tarafından kurulan millî özerkliğin yeniden tesisi isteklerini bir kez daha yetkililere duyurmaktır. Gösteri yapmak için izin istedikleri yerel idarecilerden KP Şehir Komitesi Birinci Sekreteri Yakupov, kesinlikle böyle bir kutlamanın yapılmasına müsaade etmeyeceğini belirtmiş, ayrıca yerel emniyet güçleri komutanı Tuğgeneral Şaraliyev Taşkent'e telefon ederek Çirçik Bölgesi'nin ordu birlikleri tarafından çevrilmesini emretmişti. Sovyet yetkilileri almış oldukları sıkı tedbirler sonucu, 21 Nisan sabahı Özbekistan'ın çeşitli yerlerinden kutlamanın yapılacağı yere gelmek isteyen Kırım Türklerine mani olmak istemişlerse de, Kırım Türkleri her tarafın asker ve polis tarafından kuşatılmasına aldırmadan kutlamanın yapılacağı alana gitmeyi başarmışlardı.

Öğle saatlerinde, kutlamalar çerçevesinde eğlencenin doruğa çıktığı bir zamanda, parkın etrafındaki gaz maskeli asker ve polisler yanlarında getirdikleri su hortumları ile halkın üzerine renkli ve zehirli su sıkmağa başlamışlardı. Sıkılan sıvının insanlar üzerinde nasıl bir etki yaptığı tespit olunamamışsa da, üzerine bu sıvının değdiği herkesin elbisesinde beyaz lekeler belirmişti. Daha sonra polis halkın üye-

103 P. Potichniy, a.g.m., s. 14.

rine coplarla saldırmış, darbelere maruz kalanlardan kimi yaralanmış, kimi yakalanarak zorla arabalara bindirilmişti. Polisin Kırım Türklerine karşı yürüttüğü bu operasyon gece de devam etmişti. Bu olaylar sonrasında bir çok kişi, hat- ta gösteriye katılmayanlar dahi geç saatlerde evlerinden alınarak tutuklanmıştı.¹⁰⁴ Olayların bilançosu ağır olmuş, 300’den fazla gösterici tutuklanmıştı. Ancak, onların pek çoğu hemen serbest bırakılmıştı. Sadece 10 kişi mahkemeye çıkarılmış ve kamu düzenini bozmak suçundan yargılanan bu şahıslar 6 aydan 2,5 yıla kadar hapis cezasına çarptırılmıştı. Kırım Türkleri, bu olayların sorumlusu olarak kendilerine izin vermeyen Şehir Komitesi Sekreteri Yakupov’un Rus yardımcısını, Özbek Komutanı Tuğgeneral Şaraliyev ve Özbekistan KP Merkez Komitesi İkinci Sekreteri Rus Lomonosov’u sorumlu tutmuşlardı.¹⁰⁵

Sovyetler Birliği’nin hemen her yerinden gelerek toplanan 800 kişilik bir Kırım Türk heyeti, kendilerine yapılan bu baskıları şikayet etmek üzere Moskova’ya gitmişti. Ayrıca aynı maksatla **“115 Kırım Tatar temsilcisi”** tarafından imzalanarak 1 Haziran 1968’de Sovyetler Birliği’nin en yüksek makamlarına ve bir çok sivil toplum örgütlerine bir mektup gönderilmişti. Kırım Türk toplumu bu mektupta, kendilerine yönelik baskılara son verilmesini, artık hiçbir vaatle avutulmak istenmediklerini, 1-3 yıl içinde Kırım’a düzenli bir şekilde dönüşlerinin sağlanmasını talep etmişlerdi. Ancak mektuba verilen ilk cevap, temsilcilerin ziyaret ettikleri yetkililerin odalarından kovulmak olmuştu. Ardından temsilcilerin Moskova’da kaldıkları “Vostok”, “Zarya” ve “Altay” otellerinin bulunduğu bütün cadde-sokaklar asker ve polisler tarafından sarılmış, kimlik kontrolü yapıldıktan sonra Kırım Türk temsilcileri cezaevi arabalarına bindirilerek, sarhoşları ayıltmakta kullanılan hücrelere götürülmüşlerdi. Bu arada kimlikleri olmayanlar da Kırım Türkü oldukları zannıyla göz altına alınmıştı. Güvenlik

104 “Kırım Türklerinin Moskova’daki Temsilcilerinin Protestosu”, *Emel*, S. 47, 1968, s. 14-15.

105 P. Potichnij, *a.g.m.*, s. 15.

güçlerinin yaptığı ilk operasyonda yaklaşık 300 Kırım Türkü tutuklanmış, ardından evlere yapılan gece baskınlarıyla da geri kalanlar yakalanmıştı. 16-18 Mayıs'ta Moskova'da bulunan temsilcilerin hemen hepsi tutuklanarak Taşkent'e gönderilmişti.¹⁰⁶

Kırım Türkleri Çirçik ve Moskova'da kendilerine yapılan tedhiş hareketlerini dünya kamuoyuna duyurmak için hiç vakit geçirmeden teşebbüse geçmişlerdi. Bunun için 118 kişinin imzaladığı bir bildiri hazırlanarak dünyadaki insan hakları kuruluşlarına gönderilmişti. Kırım Türklerinin bu girişimi Sovyetler Birliği'ndeki diğer insan hakları savunucularından da destek görmüştü. Sovyet Hükümeti ise aralarında Moskovalı aydınların da bulunduğu bir çok kişiyi tutuklayarak bu girişimleri cezalandırmıştı. Grigorenko da tutuklananlar arasında yer almış ve mahkemeye çıkarılmadan önce Sovyet rejimine iftira ettiği gerekçesiyle, rejim tarafından tehlikeli görülen siyasî mahkumların tutulduğu İçişleri Bakanlığına ait psikiyatri kliniğine gönderilmişti.¹⁰⁷

Bu olaylardan bir yıl sonra Özbekistan'ın çeşitli bölgelerinde yine Lenin'in doğum gününü kutlamak bahanesiyle gösteriler yapılmıştı. Asıl amaçlarının kendilerine yapılan haksızlıklardan ötürü Sovyet Hükümeti'ni protesto etmek olduğu anlaşılan gösteriler sebebiyle Semerkant'ta 1500, Margilan'da 1000, Fergana'da 600, Bekabad'da yaklaşık 200 kişi toplanmıştı.¹⁰⁸ Yine aynı yıl Haziran ayında Dr. Zampira Hasonova, Enver Ahmetov, Reşat Cemilev, Ayder Seytulayev ve İbrahim Holopov gibi Kırım Türk Millî Hareketi'nin önde gelenlerinin liderliğinde bir grup Kırım Türkü şikayetlerini en etkili şekilde, o sıralarda Moskova'da düzenlenen **Dünya Komünist ve İşçi Partileri Konferansı**'nda dile getirebileceklerini düşünerek bir gösteri daha düzenlemişler ve Moskova'nın ünlü Mayakovski anıtının

106 "Kırım Türklerinin Moskova'da Kovuşturulmaları", *Dergi*, S. 62, 1970, s. 67-68. Ayrıca bkz. "Sovyetler Birliği'ndeki Kırım Türklerinin Dünya Kamuoyuna Müracaatı", *Emel*, S. 49, 1968, s. 3.

107 P. Potichniy, *a.g.m.*, s. 16.

108 L. Aleksiyeva, *a.g.e.*, s. 121.

yanında “Yaşasın Lenin’in Milletler Siyaseti”, “Komünistler, Kırım’ı Kırım Türklerine Geri Verin” ve “Kırım Türklerinin Takibatına Son Verin” sloganları yazılı pankartlar açmışlardı. Kendilerine ilk anda kimse müdahale etmemişse de, çok geçmeden öfkeli bir gurubun saldırısına maruz kalmışlardı. Daha sonradan bu grubun sivil giyimli polisler olduğu anlaşılmıştı. Gösterinin ardından göz altına alınanlar, kendilerine hiçbir suç isnat edilmediği halde İçişleri Bakanlığı görevlileri tarafından sorguya çekildikten sonra tutuklanarak hapse atılmışlardı.¹⁰⁹

Çirçik ve Moskova olaylarından da bahseden Kırım Türk Millî Hareketi’nin gayr-i resmî yayın organı olan **Samizdat**’ın 82. sayısında yer alan şu ifadeler, insan hakları konusunda Sovyetler Birliği’nde yaşanan farklı uygulamaları gözler önüne sermektedir:

“Her gün Sovyet basınında diğer ülkelerin millî kurtuluş hareketlerine katılan demokratların takibata uğraması ve kanunen cezalandırılması ile ilgili yazılar çıkar; her gün Sovyet halkı adına Endonezya’da Komünistlerin tevkifine karşı protesto neşreder ve yorulmaksızın “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde eşit haklardan istifade eden milletlerin mesut aile hayatı” teranesini işler. Ancak aynı zamanda Kırım’daki “barış koruyucusu sokak serserileri” sırf cehalet taraftarı şovenistlerin iradelerine esir olmadılar diye müdafaasız Kırım Tatarı ailelerini insafsızca dövüyorlardı. Bunların suçu sürgün yerlerini bırakıp anavatanlarına dönmekti. Özbekistan’da eşit hak için Kırım Tatar hareketinin en faal üyeleri haksız yere anti Sovyet faaliyeti ile suçlanarak muhakeme ediliyorlardı.”¹¹⁰

3. Tutuklanma ve Yargılanmalar Dönemi

Sovyet Hükümeti’nin, Kırım Türklerinin artan faaliyetleri karşısında bazı Kırım Türk Millî Hareketi temsilcilerini yıldırma, sürekli baskı altında tutmak gayesiyle çeşitli suçlar isnat ederek tutukladığı, değişik sürelerle hapis ceza-

109 A. Fisher, a.g.e., s. 188.

110 “82 Sayılı Bildiri”, **Emel**, S. 51, 1969, s. 11.

sına çarptırdığı dikkati çekmektedir. Ülke içerisinde sıkı bir istihbarat ağına sahip olan KGB örgütü, Kırım Türkleri arasında yaptığı çalışmalarla hareket içinde kimlerin etkisiz kılınması gerektiğini tespit etmiş, bunun bir sonucu olarak 21 Nisan 1968'deki Çirçik olaylarını tertiplelediği iddiasıyla Enver Abdülgaziyeve, Said Abhayırov, İbrahim Abibullayev, Reşat Alimov, Refat İsmailov ile birlikte beş kişiyi daha tutuklamıştı. Yapılan mahkeme sonucunda hepsine 2,5 ila 3 yıl katı rejimli çalışma kampı cezası verilmiş¹¹¹ böylece Sovyet Hükümeti Kırım Türk Millî Hareketi'ne ağır bir darbe vurulduğu kanaatine kapılmıştı.

Bu dönemde art arda birbirini takip eden mahkemeler furyasında, 23-24 ve 28 Nisan 1968 tarihlerinde yargılanan Gomer Bayev'in durumu ülkede büyük yankılar uyandırmıştı. Ukrayna Ceza Kanununun 187. maddesine göre "Sovyet devlet ve sosyal nizamını kötüleyen uydurma iftirlar yaymak" gibi "ağır devlet suçu işlemekle" suçlanan mühendis Bayev'in mahkemesi Akmesjid (Simferopol)'de yapılmıştı. Bayev kendisine atfedilen suçlamaların hiç birini kabul etmemesine ve şahitler vasıtasıyla bunu ispat etmesine rağmen 2 yıl "katı rejimli" çalışma kampında hapis cezasına çarptırılmıştı.¹¹²

1 Temmuz-5 Ağustos 1969 tarihleri arasında Taşkent'te yapılan ve "**Taşkent Onu**" olarak da anılan yargılama sürecinde Kırım Türk Millî Hareketi'nin en önde gelen üyeleri Sovyet karşıtı propaganda yapmakla suçlanmışlardı.¹¹³ Bu mahkemede hakim önüne çıkan Kırım Türkleri şunlardı:

Rollan Kadıyev: 1940 doğumlu, Semarkant'ta yaşıyor. Tüm dünya tarafından tanınan ünlü bir Teorik Fizik uzmanı. 12 Ekim 1968'de tutuklandı.

İsmail Yazıcıyev: 1925 doğumlu, pedagog, şair. İşinden çıkarıldığı için inşaat işçisi olarak çalışıyordu. Eylül 1968'de tutuklandı. Ancak, çalıştığı yerin işçileri protesto grevine

111 A. Fisher, a.g.e., s. 190.

112 Edige E. Kırimal, "Sürgündeki Kırmılılar", *Emel*, S. 60, 1970, s. 44. Ayrıca bkz. N. Abdülhamitoğlu, a.g.e., s. 181.

113 P. Potichniy, a.g.m., s. 16.

başlayınca serbest bırakıldı. 27 Aralık 1968’de ikinci defa tutuklandı.

Haydar Bariyev: 1943 doğumlu, Çirçik Şehrinde traktör operatörü. 15 Eylül 1968’de tutuklandı.

Reşat Bayramov: 1941 doğumlu, Melitopol’de elektrikçi. 22 Eylül 1968’de tutuklandı.

Rıdvan Gafarov: 1921 doğumlu, Almanlara karşı Kızıl Ordu’da savaşırken sakat kalmış, elektrikçi. 13 Eylül 1968’de tutuklandı.

İzzet Hayrov: 1938 doğumlu, mühendis-fizikçi ve KP üyesi. 13 Eylül 1968’de tutuklandı.

Rıza Ömerov: 1920 doğumlu, inşaat işçisi. Kırım partizan hareketine katıldı. 27 Eylül 1968’de tutuklandı.

Ruslan Eminev: 1941 doğumlu, inşaat mühendisi. 14 Eylül 1968’de tutuklandı.

Svetlina Ahmet: 1943 doğumlu, hastabakıcı. 14 Eylül 1968’de tutuklandı.

Münire Halil: 1946 doğumlu, hastabakıcı. 14 Eylül 1968’de tutuklandı.¹¹⁴

Yukarıda isimleri geçen Kırım Türklerinin savunmasını yapmak üzere Pyotr Grigorenko müracaatta bulunmuştu. Kırım Türkleri de onun kendilerini savunması için 3.000’den fazla imzalı bir referans mektubu hazırlamışlardı. P. Grigorenko Mayıs ayı başında olması planlanan mahkemeye katılmak üzere uçakla Taşkent’e gitmişti.¹¹⁵ Taşkent’e varınca mahkemenin Haziran ayına ertelendiğini öğrenen Grigorenko tekrar Taşkent’e dönmek istemiş, ancak gideceği gün KGB görevlileri tarafından kalmakta olduğu bir Kırım Türkünün evinde tutuklanmıştı. Grigorenko o sırada yanında bulunan Mustafa Cemiloğlu’na “*Korkacak bir şey yok. Üç sene sonra görüşürüz*” diyerek polisler ile birlikte evden ayrılmıştı.¹¹⁶ Grigorenko’nun tutuklanmasıyla avukat-sız kalan Kırım Türklerinin savunmalarını, insan hakları sa-

114 N. Abdülhamitoğlu, a.g.e., s 184-185.

115 *Şest Dney*, s. 146.

116 M.A. Kırımoglu, a.g.m., s. 9.

vunucuları tarafından temin edilen avukatlar Dina Kaminskaya, Sofiya Kallistratova ve Nikolay Manahov üstlenmişlerdi.¹¹⁷ İddianame dosyasının 20 cildi bulunduğu mahkemede toplam 500 şahit dinlenecekti. İddianamenin temel dayanağını **“Sovyet devlet ve sosyal nizamına kasıtlı iftira”** oluşturmuştu. Taşkent’te yargılanan bu şahıslar hakkında, *“Kırım Türk halkının trajedisini dile getiren mektuplar gönderdikleri”* şeklinde Sovyet resmî kurumları ile sosyal kuruluşların yapmış oldukları çeşitli ihbarlar delil olarak mahkemeye sunulmuştu. Buradan anlaşılmaktadır ki, Kırım Türkleri tarafından sorunlarının çözümü gayesiyle veya kendilerine yapılan haksızlıkları protesto amacıyla çeşitli kurum ve kuruluşlara sunulan mektuplar cevaplanmayı beklerken, yetkililer bu mektupları devletin adlı ve güvenlik organlarına şikayet maksadıyla göndermişlerdi.¹¹⁸

Bunun yanında, mahkumların savunmalarını hazırlamak için istedikleri hukuk kitapları da kendilerine verilmemişti. Ayrıca 26 kişilik hücrelerden (bunlar arasında adi suçlular ile katiller de vardı) başka hücrelere nakledilmeleri, duruşmaların halka açık olması, basına haber verilmesi ve duruşmanın televizyondan yayınlanması gibi talepleri de yargıç tarafından reddedilmişti. Bu şartlar altında 1 Temmuz’da başlayan mahkemede dava dosyası, Özbekistan Savcılığının B.İ. Berezovski ile B.N. Vorobyov adlı iki sorgu hakimi ile Özbekistan Devlet Güvenlik Komitesi’nin 8 sorgu hakimi tarafından hazırlanmıştı. Bu durumda 10 sanıklı davada her bir sanığa bir savcı düşmüştü.

Mahkeme sırasında dikkat çeken bir husus, 1944’te sürgün edilen Kırım Türkleri arasından hayatlarını kaybedenlerin miktarı hakkında yapılan tartışma olmuştu. Kırım Türklerinin bu olayı bir jenosit olarak kabul etmesi üzerine Sovyet savcıları bu iddianın asılsız olduğunu ispatlamaya çalışmışlar ve delil olarak Özbekistan Devlet Güvenlik Komitesi’nin *“resmî kayıtlarını”* ileri sürmüştür. Bu *“resmî*

117 N. Abdülhamitoğlu, a.g.e., s. 186.

118 Edige E. Kırimal, “Sürgündeki Kırımlılara Dair”, *Emel*, S. 62, 1971, s. 40.

kayıtlara” göre, “Kırımlı göçmenler (yani sürgün edilenler) arasında 1944 Mayıs ayından 1 Ocak 1945 tarihine kadar sadece 13.598 kişi ölmüştür” ki, bu da sürülen Kırım Türklerinin %9.1 oranını teşkil etmektedir. Aynı kaynaklara göre, sürgünün Özbekistan’da yaşanan 1 Ocak 1945 -1 Ocak 1946 döneminde ise 2562 erkek, 4526 kadın ve 16 yaşından küçük 6096 çocuk olmak üzere 13.183 kişi ölmüştür. Bu iddialara karşılık Kırım Türkleri mahkemede kendi yapmış oldukları istatistikleri ortaya koyarak 1944-1945 yılları arasında sürgün edilen Kırım Türkleri arasındaki ölüm oranının en az % 46 olduğunu belirtmişlerdir. Bu arada sanıklardan Rollan Kadiyev, Kırım Türklerinin vermiş olduğu kayıplar hakkında ortaya atılan ve çok düşük olduğu ifade edilen Sovyet rakamlarının bile, Sovyet makamlarını **“jenosit ile suçlamaya”** yeterli olduğunu söylemiştir.¹¹⁹

5 Ağustos 1969’da sonuçlanan mahkeme neticesinde, Özbekistan Ceza Kanununun 191-4. maddesine göre Rollan Kadiyev, Reşat Bayramov, Rıdvan Gafarov ve İzzet Hayrov Sovyet mahkemesi tarafından katı rejimli çalışma kampında 3’er yıl kürek cezasına, diğer sanıklar da 1’er yıl hapse mahkum edilmişlerdi. Bütün sanıklar bir yıldan fazla tutuklu bulunduklarından 1 yıla mahkum olanlar serbest bırakılmış, Rollan Kadiyev, Reşat Bayramov, Rıdvan Gafarov ve İzzet Hayrov ise ikişer yıl daha Sovyet çalışma kampında yatmak zorunda kalmışlardı.¹²⁰

O dönemde yaşanan diğer bir mahkeme süreci ise, Kırım Türklerinin dostu ve savunucusu İlya Gabay ile Kırım Türklerinin liderlerinden Mustafa Cemiloğlu’nun yargılanması idi. KGB görevlileri Gabay’ın evinde yaptığı aramada çok sayıda “Sovyet Devleti’ni kötüleyen” belge ve doküman bulunca 7 Mayıs 1969’da onu tutuklamışlardı. Hakkında hazırlanan iddianamede 1968 ve 1969 yıllarında Mustafa Cemiloğlu ile birlikte “Sovyet Devleti’ni ve sosyal düzeni karalayan” belgelerin hazırlanması, çoğaltılması ve dağı-

119 E. Kırimal, **a.g.m.**, s. 41-42.

120 A. Sheehy, **a.g.m.**, s. 30.

tilması işleriyle meşgul olduğu ileri sürülmüştü.¹²¹ Mahkeme tarafından Gabay'ın dosyası Mustafa Cemiloğlu'nun dosyası ile birleştirilerek birlikte yargılanmaları sağlandı. 12 Ocak 1970'de başlayan ve 6 gün süren mahkeme süreci bu yüzden **"Şest Dney"**¹²² olarak da adlandırıldı. Mahkeme sonunda söz alan Gabay, uzun konuşması sırasında Kırım Türkleri hakkında şu ifadeleri kullandı: *"...Olaylar gösterdi ki Tatarlara yöneltilenler asılsız suçlamalardan ibaret değil, düpedüz yalandır. Gerçekler binlerce Kırım Tatarının cephede savaşığına, 32.600 erkeğin partizan hareketlerinde ve yer altı faaliyetlerinde bulunduğuna şahitlik etmektedir...Sürgün sonrasında Kırım Tatar halkı fizikî ve manevî baskı altında tutulmaya devam edildi. Ona karşı alçakça, insanlık dışı uygulamalar yapıldı...Kırım Tatar halkının yılmaz ve haklı davasında onlarla birlikte küçük de olsa bir şeyler paylaştığım için çok mutluyum."*¹²³ Gabay mahkeme sonunda Rusya Federasyonu Ceza Kanunu'nun 190-1. maddesine göre 3 yıl ıslah ve çalışma kampında hapis cezasına çarptırıldı.¹²⁴

Bu dönem Kırım Türkleri için tam bir yargılanma süreci olarak dikkat çekmektedir. **"Sovyet düzenini karalama"**, **"Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunma"** gibi iddialarla "Taşkent Onu" ile Gabay ve Cemiloğlu'nun yargılanmalarının ardından, 29 Mayıs-11 Temmuz 1972 tarihinde Akmesid (Simferopol) Kültür Evi'nde dört Kırım Türkü daha yargılandı. Ancak, bu mahkemeyi diğerlerinden ayıran özellik askerî nitelik taşımasıydı. Yargılananlar A. Abcelilov, T. Hocametov, Ş. Salavatov, Y. Kurtveliyev adlı Kırım Türkleri ile S.E. Parosotçenko ve N.P. Kulik isimli Ukrayna vatandaşlarıydı. Bu şahıslara isnat edilen suç II. Dünya Savaşı sırasında "vatana ihanet etmek"ti. İddianamede belirtildiğine göre, bu şahıslar diğer 150 Kırım Türk "gönüllüsü" ile birlikte II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar tarafından kurulan infaz taburlarında, Eylül 1943'ten 11 Nisan 1944'e kadar esir

121 Şest Dney, s. 5-11.

122 Rusça "6 gün" demektir.

123 Şest Dney, s. 380-383.

124 Şest Dney, s. 401.

kamplarındaki 6500'den fazla Sovyet vatandaşının katledilmesinde görev almışlardı. İddia makamı bu şahısların işledikleri suçlardan dolayı kurşuna dizilerek idam edilmesini talep etmişti.¹²⁵ Mahkeme halka açık yapılmış ve radyo yayınlarıyla bütün ülkeye duyurulmuştu. Duruşma sonunda Abcelilov, Kurtveliyev, Hocametov, Salavatov ve Parosotçenko idamla, Kulik ise 15 yıl katı rejimli çalışma kampına gönderilmekle cezalandırılmış, malları ise devlet tarafından müsadere edilmişti. Kırım Türklerinin önde gelen liderlerinden Bekir Osmanov ile Bekir Ömerov, isnat edilen suçların işlenmesinin üzerinden tam 29 yıl geçmesine rağmen dört Kırım Türkü ile bir Ukraynalının idam edilmesine, bu mahkemenin Kırım Türk toplumunu karalamak için özellikle yapıldığını belirterek tepki göstermişlerdi.¹²⁶

4. Kırım Türklerinin Liderlerinden Mustafa Cemiloğlu

Kırım Türkleri arasında vatana dönüş mücadelesinde en fazla ön plana çıkanlardan biri, daha sonra bu hareket ile toplumun lideri haline gelen Mustafa Cemiloğlu idi. 13 Kasım 1943'te Kırım ÖSSC Sudak rayonu Ayserez köyünde dünyaya gelen Cemiloğlu,¹²⁷ 1944 yılında henüz **altı aylık bir bebek iken** halkının diğer fertleri ile birlikte "**vatan haini**" olarak Özbekistan'a sürülmüştü. Sürgünün ardından Mustafa'nın ailesi Andican'da bir köye yerleştirilmişti. Çocukluğu bu köyde geçen Cemiloğlu, ailesiyle birlikte 1955'te buradan göç ederek Taşkent yakınlarındaki bir kasabaya gelmişti. İlköğretimini Rus dilinde eğitim yapan bir okulda 1956'da bitirdikten sonra, Taşkent Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi'ne girmek istemiş, ancak Kırım Türkü olduğu gerekçesiyle fakülteye kabul edilmeyince bir fabrikada işçi olarak çalışmaya başlamıştı.¹²⁸

¹²⁵ TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 549, y. 30-32.

¹²⁶ 152. Tatar Gönüllü Birliği'nin cezalandırma grubu üyelerinin mahkeme süreci hakkında bilgi -Gizli- (19 Temmuz 1972) için bkz. TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 549, y. 28-29.

¹²⁷ Sest Dney, s. 179.

¹²⁸ Kendi Kaleminden Cemiloğlu", (Çevirimçi) <http://www.kirimdernegi.org.tr/cemiloglu.htm>, 10.04.2001.

Cemiloğlu, 1961 senesinde Taşkent'te Kırım Türk gençleriyle **"Kırım Tatar Gençleri Birliği"** adlı bir siyasî teşkilat kurma teşebbüsünde bulunmuştu. Ancak birkaç hafta sonra kurulması düşünülen teşkilatın önde gelenleri tevkif edilmişti. Cemiloğlu o zaman tutuklanmamış, ancak bir çok Kırım Türk genci gibi işten çıkartılmıştı.¹²⁹ 1962 yılında Taşkent Sulama ve Ziraat Mekanizasyon Enstitüsü'ne kaydolun Cemiloğlu, üç yıl sonra KGB'nin talebiyle Enstitü'den atılmıştı. Eğitiminin yarıda bırakılmasının sebebi olarak Sovyetler Birliği KP'ni ve Sovyet Hükümeti'nin milliyet siyasetini tenkit etmesi, Enstitü öğrencileri arasında kendisinin yazdığı **"Kırım'da XII-XVIII. Yüzyıllarda Türk Medeniyeti"** adlı makalesini dağıtması gösterilmişti. Enstitü'den atıldıktan sonra Cemiloğlu'nu askere almak istemişler, ancak o bunu *"Mademki bu devlette bizim hiç vatan-daşlık hakkımız yok, öyleyse borcumuzda olamaz. İkinci olarak vatanından vahşilikle sürgün edilen, vatani olmayan insan bu devlette neyi müdafaa edecek? Ben bu devlete sadık olacağım di-yerek asker andına imza atmayacağım"* şeklindeki ifadeleriyle reddetmişti. Onun bu davranışı 1966 yılında yargı karşısına çıkmasına ve Özbekistan Ceza Kanunu'nun 70/1 maddesi gereği 1,5 yıl hapis cezasına mahkum olmasına sebep olmuştu.¹³⁰ 12 Kasım 1967'de hürriyete kavuştuktan sonra yüzüne bütün iş kapıları kapatılmasına rağmen, *"topluma faydalı bir işle uğraşmadığı"* iddiasıyla karşılaşmıştı.¹³¹ Okuluna geri dönme talebi de kabul edilmemişti. Hatta bir KGB binbaşısının Kırım Türklerinin önde gelenlerinden Reşat Cemilev'e *"Eğer Mustafa ve Server gibi kişiler yüksek tahsil yapmazlarsa daha iyi olur. Bizim için aydın insanlarla karşı karşıya gelmek, işçilerle karşılaşmaktan daha zordur. Öyle ise onların da işçi olmalarını sağlayalım"* dediği rivayet olunmuştu.¹³²

129 A.P. Grigorenko, a.g.e., s. 12-13. **Krımski Tatari**, s. 161-162.

130 **Şest Dney**, s. 179.

131 **Şest Dney**, s. 107.

132 Necip Abdülhamitoğlu, "Mustafa Cemiloğlu Kimdir?", **Emel**, S. 93, 1976, s. 12. A. Sheehy, a.g.m., s. 25.

Sovyetler Birliği'nde kurulan **İnsan Hakları Teşebbüs Grubu**'nun kurucuları arasında da yer alan Cemiloğlu, 1968 yılında Moskova'da bu grubun bazı üyeleri ile birlikte Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgalini protesto etmiş, bunun üzerine Sovyet Devleti aleyhine faaliyette bulunmak, Sovyetler Birliği'nin milliyet siyasetini karalamak suçlarıyla 1969 yılında yeniden tutuklanmıştı.¹³³ Cemiloğlu bu duruşması sırasında avukat kabul etmeyerek kendi savunmasını kendisi yapmıştı. Mahkeme sırasında hakim tarafından kendisine yöneltilen bir soruya verdiği cevap dikkat çekmişti. Hakim ona daha önce yargılanıp yargılanmadığını sormuş, Cemiloğlu ise *"Evet, daha önce iki defa yargıldım. Biri 12 Mayıs 1966'da 1,5 yıl hapis cezası aldığımda, diğeri ise 18 Mayıs 1944'te henüz altı aylık iken "vatan haini" olarak yurdumdan sürüldüğüm zaman"* şeklinde cevap vermişti.¹³⁴

Cemiloğlu mahkemede kendisine verilen son sözde ise özetle şunları söyledi:

"Artık tamamen idrak ettim ki, ben Kırım Tatar millî meselesinin adil bir şekilde çözümünü için şu veya bu belgeyi imzalayarak, ülkemizde insan haklarının çiğnenmesini protesto ederek ve kanunsuz uygulamaları eleştirerek kısa süre sonra tekrar tutuklanabilir ve uzun müddet hapis yatabilirim...Bu zamana kadar öldükten veya azledildikten sonra birer manyak, katil ve cani olarak karşımıza çıkan "Büyük Şef" Stalin ile diğer "küçük şefler" Molotov, Beriya, Kaganoviç ve diğerlerine körü körüne inandığımız ve onları alkışladığımız için mağlup olmadık mı? Ben şimdi Kırım Türk Millî Hareketi'nin bir ferdi, SSCB İnsan Hakları Savunucuları Teşebbüs Grubu'nun bir üyesi olarak Kırım Tatar halkına uygulanan ağır baskıları, onun vatanına dönüşüne izin verilmemesini, ülkemizde insan haklarının çiğnenmesini protesto etmek için 30 günlük açlık grevi ilan ediyorum. Bu belki benim sağlığıma belki de hayatıma mal olacak, bunun tamamen farkındayım. Ancak kendi millî ve vatandaşlık haklarımın korunması için

133 Zafer Karatay, "Mustafa Abdülcemil Kırımoglu'nun Biyografisi", (Çevirimci) <http://www.vatankirim.net/kirimoglu/kirimoglu.htm>, 10.04.2001.

134 Şest Dney, s. 179.

yaptığım bu hareketin bir çok insanın vicdanını uyandıracacağını umuyorum.

Ya vatan ya ölüm! Yaşasın hürriyet.”¹³⁵

Mahkeme sonunda Cemiloğlu Özbekistan Ceza Kanunu’nun 191/4 ve Rusya Federasyonu Ceza Kanunu’nun 190/1 maddelerine istinaden 3’er yıl hapis cezasına çarptırılmış, ancak Özbekistan Ceza Kanunu’nun 40. maddesi uyarınca nihaî ceza olarak 3 yıl “katı rejimli” çalışma kampına gönderilmişti.¹³⁶ Cemiloğlu 1974 yılında tekrar tutuklanarak bu sefer 1 yıl müddetle Sibiry’a’da bir çalışma kampında hapsedildi. Serbest kalmasına üç gün kala aleyhinde bir dava daha açılarak mahkumiyeti uzatıldı. KGB görevlileri tarafından V.A. Dvoryanskiy adlı bir suçlu, davanın açılabilmesi için suç indirimi ve rahat bir yerde cezasını tamamlama gibi vaatlerle yalancı şahitlik yapmaya ikna edildi.¹³⁷ Bunun üzerine Cemiloğlu daha önce ilan ettiği 30 günlük açlık grevinin ardından yeniden açlık grevine gitti ve bu seferki grev tam 303 gün sürdü. 30 kiloya kadar düşen Cemiloğlu’nun serbest bırakılması için Andrey Saharov, Pyotr Grigorenko ile diğer insan hakları savunucuları dünya kamuoyuna, Birleşmiş Milletler Teşkilatı’na müracaatlarda bulundular. Saharov BM Genel Sekreterine müracaatında, Cemiloğlu’nun yeniden mahkum edilmesini protesto etmek için ilan ettiği açlık grevinde son derece bitkin düştüğünü belirterek, 1973 yılında benzer durumdaki Andrey Amalrik’in uluslararası kuruluşlar tarafından kurtarıldığını ifade etti ve Cemiloğlu’nun kurtarılması için Sovyet yetkililere “yalvardı.”¹³⁸ Bu uğurda bir diğer müracaat Levitin Krasnov tarafından “Müslüman Dünyasına” hitaben yapıldı. O çağrısında Cemiloğlu hakkında şöyle diyordu: “...Mustafa bir mümindir, Müslümandır. Her gün eriyen takati ölçüsünde Kur’an okuyup dua etmekte, dinince gereken ibadetini

¹³⁵ Sest Dney, s. 371.

¹³⁶ Sest Dney, s. 401.

¹³⁷ Pyotr Grigorenko, Z. Grigorenko, “Basın ve Radyo İçin Bildiri”, Emel, S. 93, 1976, s. 18.

¹³⁸ Hronika Zashchiti Prav v SSSR, Vypusk 16, İyul-Sentyabr 1975, New York, 1975, s. 13.

*yapmaktadır. Onun kalbi bütün Müslümanlarla birlikte çarp-
maktadır. Ey Müslüman kardeşler, siz Mustafa'yı böyle mihnetli
gününde, felaketinde yalnız mı bırakacaksınız? Mazlum bir Müs-
lüman kardeşinize yardım etmeyecek misiniz?..."*¹³⁹

Bu çağrılarının ardından çok geçmeden Cemiloğlu'nun ce-
zaevinde öldüğü haberi bütün dünyaya yayılmıştı. Bu ha-
ber 5 Şubat 1976'da TRT tarafından da duyurulmuş ve Tür-
kiye'de büyük bir üzüntüye yol açmıştı. Onun öldüğünü
duyan vatanperver Türk halkı yurdun çeşitli bölgelerinde
Cemiloğlu için gösteriler yapmış, ölümü ile ilgili gazeteler-
de, dergilerde yazılar çıkmış, televizyonda programlar ya-
pılmıştı. Hatta **Mustafa Cemiloğlu'nu Anma Haftası** dü-
zenlemek için bir komite dahi kurulmuş, Kırım Türklüğü-
nün Türkiye'deki sesi **Emel** dergisi ise Cemiloğlu için özel
bir sayı (93. sayı) yayınlamıştı. Ancak kısa bir süre sonra
Cemiloğlu'nun hayatta olduğu haberi bu üzüntüyü sevince
çevirmişti.

Sovyet yetkilileri ise, yaptığı açlık grevi sonrasında düş-
tüğü duruma, dünya kamuoyunun tepkisine aldırmadan
onu Sibiry'a'daki Omsk Şehrinde yargılayarak 2,5 yıl çalış-
ma kampı cezasına çarptırdılar. Yargılama halka açık yapıl-
masına rağmen ne akrabaları, ne de onu savunmak üzere
Omsk Şehrine gelen Andrey Saharov ile eşi Yelena Bonner
duruşma salonuna alındı. Mahkeme salonu sadece dinleyi-
ci görüntüsü verilen KGB ve İçişleri Bakanlığı mensupları
tarafından dolduruldu. Mahkemenin ardından Cemiloğlu
cezasını çekmek üzere Çin sınırındaki Primorski Çalışma
Kampına gönderildi. Ceza müddetini tamamladıktan sonra
Taşkent Şehrine getirilen Cemiloğlu'nun şehri terk etmesi,
akşam 20.00 sabah 06.00 saatleri arasında evden çıkması,
halkın toplu bulunabileceği yerlere (kahvehaneler, çay sa-
lonları, tiyatro, pazar yerleri vb.) gitmesi yasaklandı ve her
hafta karakola giderek imza atma mecburiyeti getirildi. Bir
yıl sonra bu şartları ihlal ettiği gerekçesiyle beşinci defa tu-

¹³⁹ Levitin Krasnov, "Müslüman Dünyasına Çağrı", çev. F. Yurter, **Emel**, S. 93, 1976, s. 22.

tuklandı ve Taşkent'te yapılan muhakemesine Andrey Saharov, diğer arkadaşları ve akrabaları yine alınmadılar. Bu sefer halka kapalı geçen yargılama sonucunda 4 yıllığına Yakutistan'daki Zıryanka kasabasına sürgün edilen Cemiloğlu, Yakutistan'dan döndükten sonra ailesiyle birlikte yerleşmek maksadıyla Kırım'a geldi. Ancak, üç gün sonra zorla Özbekistan'a götürülerek Yangiyul kasabasında yaşamak zorunda bırakıldı.¹⁴⁰

Cemiloğlu 1979 yılında SSCB Yüksek Sovyet Başkanlığı'na gönderdiği bir mektup ile kendisine ve halkına karşı yapılan haksızlıklarla, çeşitli baskılara isyan edip Sovyet vatandaşlığından çıkmayı talep etmiştir. Cemiloğlu mektubunda Sovyet vatandaşlığından çıkma arzusunun, vatana Kırım'a olan sevgisini ve ona dönme isteğini kaybetmeyeceğini, dünyanın neresinde olursa olsun vatana dönüş mücadelesi için elinden geleni yapacağını belirtmiştir. Ayrıca Kırım Türklerinin hiçbir engelle karşılaşmadan Kırım'a dönmelerine izin vermeyen, millî ve medenî haklarını tanımayan bütün kanun ve hükümlerin geçersiz kabul edilmesi halinde bu talebinden vaz geçeceğini ifade etmiştir.¹⁴¹

Cemiloğlu 1983 yılı Kasım ayında altıncı defa tutuklanmış, Taşkent'teki yargılama sonucunda 3 yıl katı rejimli çalışma kampına gönderilmişti. Suçlamalar yine Sovyet Devleti'nin iç ve dış siyasetine iftira etmek, Sovyet karşıtı olmak, Kızıl Ordu'nun Afganistan'ı işgalini kınayan bir bildiriye Andrey Saharov ve birkaç aydınla birlikte neşretmek şeklindeydi. Ayrıca 1983 yılında Krasnodar Bölgesi'nde vefat eden babasının naaşını yasak olmasına rağmen Kırım'da defnetmeye teşebbüs etmek; bu esnada polisle ve askerle çıkan çatışmalara önderlik etmek gibi ek "suçları" da vardı. Magadan Şehri yakınlarındaki kampta ceza müddetinin tamamlanmasına az bir zaman kala Cemiloğlu aleyhine yeni bir dava daha açılmış ve yeniden 3

¹⁴⁰ Karatay, *gös. yer.*

¹⁴¹ "Cemiloğlu'nun Sovyet Vatandaşlığından Çıkma Dilekçesi", *Emel*, S. 111, 1979, s. 12-14.

yıl hapse mahkum edilmişti. Ancak onun yargılandığı haberinin duyulması ile birlikte, Türkiye’de ve ABD’nde serbest bırakılmasına yönelik başlatılan yoğun kampanyalar ile Rejkyavik Şehrinde yapılan ilk Gorbaçov-Reagan zirvesinde, dönemin ABD Başkanı Reagan’ın ön şart olarak Cemiloğlu’nun da aralarında bulunduğu hapisteki beş insan hakları savunucusunun serbest bırakılmasını talep etmesi üzerine şartlı olarak serbest bırakıldı. Ancak siyasî faaliyetlerde bulunduğu takdirde, 3 yıllık hapis cezasını tamamlamak üzere yeniden tutuklanması söz konusuydu. Cemiloğlu hapisten çıkınca, Kırım Türk Millî Hareketi’nin Teşebbüs Grupları mensuplarıyla görüşerek millî faaliyetlerini sürdürdü. Hatta arkadaşlarıyla birlikte, 1987 yılında Moskova’nın ünlü Kızıl Meydan’ında Sovyet tarihinde o güne kadar benzeri görülmemiş bir gösteriyi organize etti. Bu gösteriler, gerek Sovyetler Birliği’nde gerekse hür dünyada büyük yankı uyandırmış ve dikkatleri Kırım Türklerinin meselesine çevirmişti. Bu hadise Kırım Türklerine vatana dönüş yolunu açan ve Sovyet rejiminin temellerini derinden sarsan olaylardan biri olarak kabul edilmişti.

Ömrünün toplam 15 yılını mahkum olarak hapislerde, çalışma kamplarında geçiren Cemiloğlu, 1989 yılı Mayıs ayında Taşkent’te toplanan Kırım Türk Millî Hareketi Teşebbüs Grupları Genel toplantısında kurulan **Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı (Organizatsiya Krımskotatarskogo Natsional’nogo Dvijeniya=OKND)** başkanlığına getirildi. Bu Teşkilatın öncülüğünde 1991 yılında, SSCB’nde Kırım Türklerinin yaşadığı her yerde yapılan seçimler sonucunda teşekkül eden II. Kırım Türk Millî Kurultayı 26 Haziran 1991’de Akmescid (Simferopol)’de toplandı. Cemiloğlu burada bu Kurultayın seçtiği ve Kırım Türklerini temsile yetkili en üst organ olan Kırım Türk Millî Meclisi Başkanlığına seçildi. Haziran 1996’da toplanan III. Millî Kurultayda Meclis’in başkanlığına yeniden seçilen Mustafa Cemiloğlu,

halen bu görevi yürütmekle birlikte Ukrayna Yüksek Rada (Meclisi)'da Kırım milletvekili olarak da görev yapmaktadır.¹⁴²

E. KIRIM TÜRK MİLLÎ HAREKETİNİN SOVYET YÖNETİMİ İLE İLİŞKİSİ

Sürgün edildikleri topraklara tekrar dönerek, daha önce sahip olduğu hakları elde etmek gayesiyle 1954 yılında meydana çıkan hareketin amacının ilk zamanlarda *“Kırım Tatar sorununda Parti prensiplerini ve Sovyet gücünü yeniden canlandırmak”* olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴³ Hareket mensuplarının 1960’ların sonu ile 1970’lerin başında kendilerini bazen *“sosyalizminin düşmanlarına karşı savaşan hareket”* olarak da tanıttıkları görülmektedir.¹⁴⁴ Bu kavramı ifade edenler açıkça söylemeseler de *“sosyalizminin düşmanları”* olarak muhtemelen o devrin Sovyet yönetimini kastetmekte idiler. Bu dönemde Kırım Türklerinin zihniyeti genel olarak 60’lı yılların sonunda İnsan Haklarını Savunma Hareketi’nde yer alan bazı fikirlere benzemekteydi. Bir takım reformcu, rejim muhalifi gruplar da bu hareket gibi kendilerini *“Leninist”* olarak tanıtmışlardı. Kosterin, Grigorenko ve Saharov gibi önde gelen Sovyet insan hakları savunucularının o zamanlar KP’nin içten yenilenmesi gerektiğini ifade ettikleri; Stalin tarafından bozulduğuna inandıkları sosyalizmin temel ilkelerinin yeniden tesis edilmesini istedikleri bilinmektedir. Kırım Türk Millî Hareketi de kendini *“Beriya rejiminin ve şahıs kültünün son kalıntılarına karşı mücadele eden bir inisiyatif”* olarak tarif ederken, KP’ne kendi mücadelesinde yardımcı olmak istediğini de vurguluyordu.¹⁴⁵

Kırım Türklerinin böyle bir hareketi başlatma gayelerinin genel bir siyasî alternatif oluşturma düşüncesi olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü onlar, kendi-

142 Karatay, *gös. yer.*; “Kendi Kaleminden Cemiloğlu”, *gös. yer.*

143 *Samizdat Belgesi*, Nr. 1884

144 “Otpoved Krimstotarskogo Naroda Renegatam Leninskoy Natsional’noy Politiki”, *Samizdat Belgesi*, Nr. 1453, 1973 başı (Zafer Karatay’ın şahsî arşivinden alınmıştır).

145 “Krimskotatarskiy Narod Osujdaet “Otziv” M. Vahapova”, *Samizdat Belgesi*, Nr. 1448, May-Dekabr 1969. (Yunus Kandımov’un özel arşivinden alınmıştır).

lerini daha ziyade **“devrimci geleneğin asıl muhafızları”** olarak görmüşler ve o günkü yönetimi bu geleneklere geri dönmeye davet etmişlerdi. 1944’ten beri Kırım Türklerine karşı yürütülen siyaseti ise **“revizyonizm”**, **“ayrılıkçılık”** ve **“karşı devrimci”** olarak değerlendirmişlerdi. Kendilerini Partinin en sadık üyeleri sayıyorlar, böylece **“Leninist Milletler siyasetine”** aykırı hareketleri eleştiriyorlardı. Sürekli olarak Bolşevik Devrimi’nden hemen sonra Lenin tarafından verilen emirlere başvuruyorlardı. Kırım Türkleri kendilerini Sovyet Anayasanın ve çeşitli Parti kongrelerinde verilen kararların koruyucu ve uygulayıcısı olarak da görüyorlardı.¹⁴⁶ Çeşitli yönetim kademelerine yapılan müracaatların yumuşak ve kanunlara aykırı olmayan üsluplarla kaleme alınmış olması, Kırım Türk Millî Hareketi’nin kısa zaman içinde Sovyetler Birliği’nde en büyük siyasî hareketlerden biri haline gelmesine sebep oldu. Ancak, burada hareketin büyüklüğünün, mektup/dilekçelerin altına toplanan imzaların çokluğu göz önüne alınarak nicelik bakımından ifade edildiğini belirtmek gerekir. Nitekim, mektup/dilekçelerdeki ricacı ve itaatkar ifadelerin, ne resmî makamların meseleye çözüm getirecek, ne de Kırım Türk toplumunu ümitlendirmeye yetecek derecede etkili olduğunu söylemek mümkün değildir.

1956’da düzenlenen KP XX. Kongresi’nden sonra, Kırım Türkleri yapmış oldukları müracaatlarda sadık vatandaş ve komünistler olarak devlet sisteminin meşruluğunu sorgulamadıkları için, Sovyet yönetiminin onlarla bir uzlaşmaya varacağını ummuşlardı. Ancak sonradan, o zaman da parti ve devletin önemli makamlarında halen **“karşı devrimcilerin”** hakim olduğu sonucuna ulaştılar.¹⁴⁷ Bundan dolayı Kırım Türkleri kendilerinde, uluslararası komünist hareketi Sovyet iç meselelerine karışmak için davet etme hakkını buldular. Nitekim bu konuda şöyle bir görüş ortaya atıldılar:

¹⁴⁶ “Obreşçeniye Krımskih Tatar ko Vsem Kommunističeskim Partiyam Mira”, **Samizdat Belgesi**, Nr. 1450, 1973. (Yunus Kandimov’un özel arşivinden alınmıştır).
¹⁴⁷ **Samizdat Belgesi**, Nr. 1884.

*"Uluslararası Komünist Hareket Kırım'da devrim stratejisini yeniden tesis etmelidir, karşı devrimci stratejisini reddedip kınamalıdır."*¹⁴⁸

Millî hak eşitliği ve proleter enternasyonalizm gibi prensiplerin Sovyetler Birliği'nde çığnemesi, *"Proleter Dünya Devrimin geleceği, dünya düzeni ve sosyalizme karşı bir tehdit olduğu"* için dünya siyaseti açısından büyük önem taşımaktaydı.¹⁴⁹ Millî Hareketin yerleşmiş sisteme karşı tavrı, bir yanda başka bir alternatif görmediği için alışılmış siyasî şablonlara sıkı bağlılığını, diğer tarafta geleneksel terminolojinin (*"devrim"*, *"bilimsel"*, *"burjuva"*, *"Leninci"*) istenildiği gibi kullanılabileceğini gösterdi. Siyasî tartışmalarda bu geleneksel şablonlar önemli bir araç olup, böylece mesele yeni bir içerikle doldurulmaktaydı. Kırım Türkleri Millî Hareketi örneği, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nde muhalif akımların çoğulcu bir demokrasiye doğru yönelmek zorunda olduklarını ortaya koymaktadır. Bu hareket, Sovyet Devleti'nde ve toplumunda bir çok değişikliklerin yaşanmasında oldukça önemli rol oynamıştır.

Sovyet belgelerinde ve literatüründe **"Teşebbüs Grupları"**, **"Otonomistler = Özerklik yanlıları"**, **"Sovyet aleyhtarları"** gibi sözlerle ifade edilen Kırım Türk Millî Hareketi ile devlet yönetiminin ilişkisi, sürekli şekilde birbirleriyle mücadele etmek şeklinde cereyan etti. Bu mücadelenin çeşitli zamanlarda farklı usulleri bulunmaktaydı. Sovyet yönetimi öncelikle bu hareketin *"halli"* için KGB'yi görevlendirdi. KGB'nin harekete ve onun mensuplarına karşı tatbik ettiği mücadele usulleri başlıca iki sınıfa ayrılıyordu. Birincisi bireysel takip yöntemleri, ikincisi ise hareketin içine sızarak yıkıcılık faaliyetleri yapmaktı. Takip yöntemleri arasında korkutma, tehdit, idarî, ekonomik ve psikolojik baskı ile dışlama (tecrit etme) metotları yer almaktaydı.¹⁵⁰

148 **Samizdat Belgesi**, Nr. 1450.

149 *"Soprovoditel'noye Pis'mo (na İmya N. Çavuşesku) k Opraşçeniyu Kırımskih Tatar ko Vsem Kommunističeskim Partiyam Mira"*, **Samizdat Belgesi**, Nr. 1451, 1973 (Yunus Kandımo'v'un özel arşivinden alınmıştır).

150 *"1957-1975 Seneleri..."*, s. 37

Öncelikle takip edilecek kişi belirlenince, ilk olarak şahsın çalıştığı yerdeki idarecileri tarafından harekette yer almaktan vaz geçmesi yönünde telkinler yapılır veya KGB çalışanları tarafından özel “sohbetler” ile kişi pasifleştirilmeye çalışılırdı. Aksi takdirde işinde, ailesinde ve özel hayatında istenmedik olaylar cereyan edeceği vurgulanırdı. Bu yöntem işe yaramaz ise, idarî ve ekonomik baskı metodu uygulanırdı. Kişiye iş yerinde sebepsiz yere çeşitli sıkıntılar yaşatılır, yararlanması gereken her türlü haktan men edilir, hiçbir gerekçe olmadan işten çıkarılırdı. Bu da fayda etmez ise psikolojik baskı uygulanırdı. Bu, sık sık KGB merkezine çağrılmalar, sürekli sorgulamalar, evde yapılan ara-malar, açık bir şekilde takip etmeler, konuşmaların dinlenmesi yoluyla yapılırdı. Bu da bir netice vermez ise şahıs toplumdan tecrit edilir, yani hapse atılırdı. Bu usul ilk başta “belki korkar” umuduyla 15 günlük göz altına alarak tatbik edilirdi. Sonuç vermediği takdirde uzun süreli hapis cezalarına çarptırılırdı. Bu ceza genellikle hareketin en önde gelen üyeleri, diğer bir ifadeyle liderleri üzerinde uygulanırdı. Böylece hareket kontrolünü büyük ölçüde kaybederdi. KGB’nin baskılarına dayanamayan hareket içindeki zayıf karakterli ve güçsüz kişiler ise KGB’nin ağına yakalanırlardı.¹⁵¹ Kırım Türk Millî Hareketi’nin en aktif olduğu dönemde, hareket mensupları aleyhine 50’den fazla dava açılmış ve 200’den fazla üye yargılanmıştı.¹⁵²

KGB’nin ağına yakalanan kişileri kendi kontrolü altında tutarak hareket içinde muhafaza ettiği, ardından kontrol ettiği gruplarla “**yıkıcılık**” faaliyetini tatbik ettiğini anlaşılmaktadır. Öncelikle, bu grupların yardımıyla millî hareket içinde “**ideolojik bir savaşın**” başlatıldığı görülmektedir. Millî hareket içinde KGB kontrolünde kurulan gruplardan birinin, eskiden olduğu gibi sadece dilekçelerle haklarını arama yoluna gidilmesini istediği, diğerinin de ülkedeki insan hakları savunucuları ve başka sivil toplum örgütle-

151 “1957-1975 Seneleri...”, s. 38-39.

152 L. Aleksiyeva, a.g.e., s. 125.

ri ile temas kurulmaması gerektiğini, onların harekete yarar yerine zarar getirdiğini ısrarla vurguladığı tespit olunmaktadır.¹⁵³

Sovyet yönetiminin bu metotlarla asıl gayesinin Kırım Türk Millî Hareketi'ni, onun ihtiyaç duyduğu entelektüel kadrolardan mahrum bırakmak olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü onlar aktif olanlara, teşkilatçı özelliği bulunanlara yönetim, parti ve ekonomik kuruluşlarda idarî makamlar teklif ediyorlar, bulundukları mevkide hızlı terfi sözü veriyorlardı. Bu şekilde oluşturulan **"millî aristokrasi"** sınıfı yönetimin ideolojik kalesi olarak hizmet ediyordu. Devlet onlardan **"Beşinci Güç"** olarak, uydurma haberler yayma yoluyla hareketin aktif iştirakçilerini küçük düşürmek, hareketin içerisine konformist zihniyeti yerleştirmek, hareketin taktiklerini sabote etmek, insan hakları savunucuları ile Kırım Türk Millî Hareketi arasındaki ilişkiye karşı çıkmak ve uluslararası kamuoyuna müracaat edilmesini önlemek gibi hususlarda istifade ediyordu.¹⁵⁴

Bu gruba mensup 52 Kırım Türkünün imzası bulunan bir mektup A. Saharov'a gönderilmiş ve *"Halkımızın işlerine karışmayın, bize zarar vermeyin. Kırım'a giden yolu biz, sizin ve dostlarımızın yardımı olmadan da buluruz"* şeklinde ifadelere yer verilmişti (Şubat 1977). Ancak, daha sonra bir kaç kişi bu mektubun altındaki imzaların hile yoluyla alındığını, onlara imzalamaları için başka bir metin gösterildiğini açıklamıştı. Haziran 1977'de ise Saharov 549 Kırım Türkü tarafından imzalanan ve kendisine teşekkürlerin sunulduğu bir başka mektup almıştı. Mektupta şu satırlar dikkat çekmişti: *"...Kırım Tatar toplumunun özlem, arzu ve düşüncelerini desteklediğiniz için sonuz şükranlarımızı bildiririz...Birkaç Kırım Tatarının değersiz ve hiçbir etkisi olmayan mektupları tarafımızdan destek görmemekte ve her zaman kınanmaktadır..."*¹⁵⁵

153 "1957-1975 Seneleri...", s. 40.

154 L. Aleksiyeve, *gös. yer.*

155 L. Aleksiyeve, *a.g.e.*, s. 123.

Bir zamanlar Kırım Türk Millî Hareketi'nin aktif üyelerinden, hatta önde gelenleri arasında yer alan dünyaca ünlü fizikçi **Rollan Kadiyev**'in de "Beşinci Güç" olarak adlandırılan grup arasında yer aldığını görmekteyiz. Nitekim "**Taşkent Onu**" olarak bilinen mahkeme süreci sonunda 3 yıl hapis cezası alan Kadiyev'in, hürriyete kavuştuktan sonra bambaşka biri olup çıktığı ifade edilmektedir.¹⁵⁶ O, 10 Şubat 1981'de **Lenin Bayrağı** ile 12 Şubat'ta **Pravda Vostoka** gazetelerinde yayınlanan ve hareketin önde gelen kadın simalarından Ayşe Seyitmuratova'ya hitaben yazdığı açık mektupta şunları yazmaktadır:

"Bu mektubu yazma fikri bende birden oluşmadı. Ancak olaylar öyle gelişti ki, vatandaşlık onurum susmama izin vermedi.

Ayşe, sen akrabalarını, yakınlarını, dostlarını, vatanını –Sovyetler Birliği'ni- bırakıp "mutluluk" aramak için Batı'ya gitmenin ardından iki yıl geçti. Bu süre içinde sen kendine İsrail'de yeni "akrabalar" buldun ve "hür dünyaya" çıkmak için çalıştın. O dünya sana uzaktan "gerçek demokrasinin" ve "eşitliğin" dünyası olarak gözüktü. Şimdi ABD'de yaşıyorsun...Ayşe, sen böyle yaparak her şeyden önce savaşta Almanlar tarafından öldürülen babanın hatırasını lekeliyorsun...Sen halkın sırtında bir asalak gibi yaşadın, onun iyiliğinden ve cömertliğinden istifade ettin..."¹⁵⁷

Kırım Türklerinin büyük bir kısmı Rollan Kadiyev'in böyle bir yazı kaleme aldığına ihtimal vermiyorlar ve onun bu yazıyı zorla yazdığını düşünüyorlardı. Onların böyle düşünmesinin bir sebebi, mektupta yer alan suçlamalarda kullanılan bilgilerin normal bir Sovyet vatandaşı tarafından elde edilemeyecek cinsten olmasıydı. Bu da onlara Kadiyev'in KGB tarafından yazılan bu mektuba imza atmak mecburiyetinde kaldığı fikrini vermekteydi.¹⁵⁸ "Beşinci Güç"ün bir diğer örneğini KP Akkurgan rayon Komitesi Sekreteri Kırım Türkü S.M. Tairov'un Özbekistan KP Mer-

¹⁵⁶ Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 121.

¹⁵⁷ Rollan Kadiyev, "Padeniye: Otkritoye Pis'mo Grajdana SSCR Rollana Kadiyeva Bivşey Sovyetskoy Grajdanke Ayşe Seyitmuratovoy", **Pravda Vostoka**, 12 Fevralya 1981.

¹⁵⁸ N. Devlet, "240 Kırım Türkü...", s. 12; "Kırım Tatarları Sovyet Devleti'ne Karşı", çev. H. Kırımlı, **Emel**, S. 141-145, 1984, s. 21.

kez Komitesi Sekreteri Raşidov'a yazdığı bir mektupta görmekteyiz. O, Özbekistan'da yaşamaktan son derece mutlu olduğunu, Kırım'dan sürgün edilen Türklerin de Özbekistan'ı ikinci vatan olarak kabul ettiklerini ifade ediyordu.¹⁵⁹ Bunların yanında KGB'nin teklifleri karşısında canını vermeyi onurunu satmaya yeğleyen Kırım Türkleri de vardı. İzzet Memedullayev adlı Kırım Türkü (1937 doğumlu, üç çocuk babası), KGB'nin kendisine yönelttiği "meselelerinin çözülmesine karşılık birlikte çalışma" teklifini ilk başta kabul etmişti. Aradan birkaç gün geçtikten sonra bu karardan utanç duyan Memedullayev kendini asarak hayatına son vermiş ve ölmeden önce yazdığı mektupta şu sözler yer almıştı: *"Ben hiçbir zaman alçak olmadım. Tertemiz şerefimle ölmek istiyorum."*¹⁶⁰

F. KIRIM TÜRK MİLLÎ HAREKETİNDE YAŞANAN GÜÇ KAYBI

Kırım Türk Millî Hareketi liderlerinden bir çoğunun yargılanarak mahkum edildiği 1970 yılı, hareket açısından oldukça kritik bir dönemin başlangıcı oldu. Bu tarihten itibaren harekette yavaş yavaş bir düşüş başladı. Bu düşüşün altında yatan sebepler sadece bununla iktifa etmedi. Hareketin ortaya çıktığı dönem ile 1970'lerden sonraki zaman arasında Kırım Türk toplumunda sosyolojik, ekonomik ve kültürel bir takım değişiklikler meydana gelmişti. Her şeyden önce toplumdaki işçi sınıfının yapısında değişiklikler olmuştu. Eski den bu sınıf fabrika işçilerinden meydana gelmekte iken, o dönemde yerini inşaat işçileri, teknisyenler, şoförler gibi kalifiye olmuş elemanlara terk etmişti. Bunun yanında Kırım Türk gençlerinin tahsil yapma imkanına kavuşmasıyla, 1944 yılında ortadan kaldırılan öğretmen, doktor, mühendis gibi yüksek tahsilli kişilerden oluşan Kırım Türk "aydın" sınıfı yeniden doğmuştu. Halktan pek çok kimse ise geleneksel meslekleri olan çiftçiliğe geri dönmüşlerdi.

159 Samizdat Belgesi, Nr. 1453.

160 L. Aleksiyeva, a.g.e., s. 127; Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 118.

Kırım Türklerinin sosyal yapılarında meydana gelen bu değişimler onların yerleşim düzenlerinin de değişmesini beraberinde getirdi. Daha önce belirli yerlere topluca yerleştirilen Kırım Türkleri, artık yıllarca çalıştıkları fabrikaların bulunduğu sürgün bölgelerinden ayrılarak yeni işlerinin bulunduğu yerlere, daha ziyade büyük şehirlere göç etmeye başladılar. Bu şartlar altında Kırım Türk ailelerinin hayat standartlarında da gözle görülür bir iyileşme yaşandı. Ancak Kırım Türk toplumunda meydana gelen bu olumlu gelişmeler, millî hareketin faaliyetlerine sekte vurdu. Daha önce genellikle hep bir arada yaşayan Kırım Türkleri arasında, işlerini ve yerlerini değiştirmelerinden, şartların ağırlaşmasından dolayı bir koordinasyon eksikliği yaşandı. O dönemde Kırım Türk Millî Hareketi sadece aydınların gayretleriyle hayatını sürdürmeye başladı. Faaliyetlere yalnız onlar katılıyor, Moskova'ya temsilci olarak onlar gidiyor ve bildirileri onlar kaleme alıyorlardı.¹⁶¹

Hareketin zayıflamasına sebep olan diğer bir amil olarak, 1967 Kararnamesinden sonra Kırım'a dönenlerin yaşadıkları acı tecrübelere rağmen, liderler tarafından halkın toplu şekilde vatana göçe teşvik edilmesi gösterildi. Zaten ilk göç edenlerin arasında hareketin liderleri de bulunuyordu. 5 Eylül 1967 Kararnamesi'nden 1979 yılına kadar Kırım'da yaklaşık 15 bin kişi oturum izni alabildi. 800 binden fazla olduğu iddia edilen Kırım Türk nüfusunun yanında bu sayı %2'den daha azdı.¹⁶²

Bununla birlikte Kırım'a yerleşen bu 15 bin Türk'ün de tam anlamıyla arzu ettikleri millî hayata kavuşamadıkları aşıkardır. Onlar sanki başka bir millete mensupmuş gibi kendi halkından kopmuşlardı. Çünkü Kırım'da halkın yoğun olarak yaşadığı tek bir kasaba bile yoktu. Her gelen oturum izni aldığı yere yerleşiyor ve devlet onlara bir ara-

161 L. Aleksiyeva, a.g.e., s. 124-125. "1957-1975 Seneleri...", s. 43.

162 1971 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayımında Kırım Türkleri "Tatarlar" olarak gösterildiği için, sayıları Kazan Tatarları ile birlikte zikredilmişti. Bu durum karşısında KTMH Kırım Türklerinin yaşadığı her yerde alternatif bir nüfus sayımı yaptı ve Kırım Türk toplumunun nüfusu 833 bin kişi olarak tespit edilmişti. Bkz. L. Aleksiyeva, gös. yer.

da oturacakları şekilde ikamet izni vermiyordu. Bu yüzden Türkler Kırım'ın her bir yanına dağılmışlardı. Geldikleri yerlerde yok pahasına varını yoğunu satıp gelen bu insanlar, Kırım'da özellikle ev fiyatlarının ateş pahası olması sebebiyle de çok sıkıntılı anlar yaşamışlardı. Bir çoğu ev satın alamamış, alanların alım-satım akitleri kabul edilmemişti. İkamet edecekleri bir yer olmayınca oturma izni alamayanlar işe de kabul edilmiyordu. Böylece geçim kaygısına düşen bu durumdaki Kırım Türkleri millî hareketle de bağlarını koparma noktasına gelmişlerdi. Diğerleri ise sadece bir faaliyet olduğu takdirde harekete iştirak ediyordu. İlk gelenler arasında yer alan hareketin bazı önde gelenlerinin durumları da diğerlerinden farklı değildi. Doğal olarak bütün bu yaşananlar millî hareketin daha çok malî külfet altına girmesine sebep oluyordu. Daha önce heyetlerin Moskova'ya gönderilmesi için toplanan paralar, artık Kırım'a dönerek sıkıntı içinde yaşayanlara da dağıtılıyordu. Millî hareketin başlıca faaliyet alanları olan Özbekistan, Moskova ve Kırım'ın birbirinden uzak oluşu, Kırım'da barınamayan Türk ailelerin Ukrayna'nın çeşitli bölgelerine yerleşmesi sebebiyle dağınık bir halde bulunması iletişim ve koordinasyon eksikliğine de yol açıyordu.¹⁶³

Kırım Türk Millî Hareketi'ndeki düşüşü daha net bir şekilde Sovyetler Birliği KP Kongrelerine gönderilen mektup/ dilekçelerin altına atılan imza sayılarından da müşahade etmek mümkündür. 1966 yılında XXIII. Kongreye 130 bin imzalı dilekçe gönderilirken, XXIV. Kongreye 60 bin, XXV. Kongreye 20 bin, XXVI. Kongreye ise sadece 4 bin imzalı dilekçe gönderilmiştir. Bütün bu gelişmeler, hareketin ortadan kalkmaya başladığı yönünde değil, bilakis geçici bir ivme kaybına uğradığı şeklinde telakki edilmiştir. Nitekim Teşebbüs Grupları bu süreç zarfında, 1971 yılında yapılan nüfus sayımına alternatif olarak, Sovyet topraklarında yaşayan Kırım Türkleri arasında geniş çaplı nüfus sayı-

163 "1957-1975 Seneleri...", s. 35-36.

mının organize edilmesi gibi son derece önemli bir takım faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹⁶⁴

Kırım'a yerleşmek için oturma izni alamayanların büyük çoğunluğu geriye dönmediler. Bir müddet sonra tekrar Kırım'a göçme ümidiyle Kırım'a mümkün olduğunca yakın herhangi bir yerde yerleştiler. Kırım sınırları dışında da Kırım Türklerinin bir arada yerleşmelerine müsaade edilmediğinden, Orta Asya'dan ayrılan yaklaşık 100 bin Kırım Türkü, dağılmış aileler veya küçük gruplar halinde yönetim tarafından kendilerine teklif edilen yerlere göçtüler. 1973 verilerine göre Herson'da 1541, Zaporozje'de 1063, Donetsk'de 693, Odessa'da 61 kişi yaşıyordu. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin güney-batı kısmında bulunan Novorossiysk, Krasnodar, Taman ile Kuzey Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde, nüfusları kesin olarak tespit edilememekle birlikte, çok sayıda Kırım Türkü bulunuyordu. Az miktarda olduğu bilinen bir kısım Kırım Türkü de Ukrayna'ya bağlı Voroşilovgrad, Kirovograd, Kiev, Nikolayev, Çerkassi ve Harkov bölgelerinde ikamet ediyordu. Bunun yanında Sovyet Devleti Kırım Türklerinin sürgün sonrası yerleşim yerlerinde "kökleştiğini" hesaba katarak, Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi imzalı 26 Ekim 1972 tarihinde "bazı kategorideki vatandaşların geçmişte yaşadıkları yerlerden SSCB'nin diğer bölgelerine göç etmeleri" hakkında bir kararname kabul etti. Söz konusu kararnameye istinaden, Ukrayna'daki ilgili parti organları tarafından Kırım Türklerinin bu yerlerde sürekli yerleşmelerinin yasaklanması için gerekli tedbirlerin alınması da talep edildi.¹⁶⁵

164 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 123. L. Aleksiyeve, *gös. yer.*

165 Ukrayna KP Merkez Komitesi İdari Organlar Şubesi Müdürü Opanasyuk'tan Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri V.V. Şerbitskiy'e Rapor-Çok Gizli (14 Temmuz 1973), *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 25, d. 891, y. 26-31.

G. KIRIM'A DÖNEN TÜRKLERİN DURUMLARI VE FAALİYETLERİ

Kırım'a gelen Kırım Türkleri arasından Refat Gocenov, Ruslan Eminov, Ethem Halilov, Yahya Kasimov ve Abdurrahim Reşidov'dan oluşan bir grup, 7-8 Ağustos 1973'te Ukrayna KP Merkez Komitesi'ni ziyaret ederek, Kırım Türk toplumunun Kırım'a düzenli ve devlet kontrolünde yerleştirilmesi meselesinin çözülmesini talep etmişler ve halen Kırım'da yaşayan Türklerin durumu hakkında bilgi vererek, beraberlerinde getirdikleri bir mektubu Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Şçerbitskiy'e takdim etmek istemişlerdi. Ziyaret esnasında Gocenov, Kırım Türk temsilcilerin 1944 yılından beri çözüm bekleyen meselelerinin halli için uzun zamandır parti ve meclis organlarına müracaatlarda bulunduklarını, bunun bir neticesi olarak 5 Eylül 1967 Kararnamesi ile Kırım Türklerinin asılsız yere suçlandırıldığının kabul edildiğini ifade etmiş ve *"İlk iki hafta her şey yolunda gitti. Daha sonra anlaşılmayan sebeplerden dolayı münasebet tamamen değişti. Değişik rivayetler oldu, ancak biz bunlara inanmadık"* diye kendilerine karşı uygulanan baskılar hakkındaki endişesini dile getirmişti. Konuşmasında Kırım'daki Türklerin durumuna da değinen Gocenov, bazı şahısların pasaport kurallarını ihlal ettiği gerekçesiyle cezalandırıldıklarını ve resmî makamların onları Kırım'dan çıkmaya zorladıklarını belirtmişti. Ayrıca, Kırım'da yeterli sayıda yerleşim yeri ile iş gücü açığı olduğu halde neden Kırım Türklerinin vatanlarına kabul edilmediği de yetkililere sorulmuştu.¹⁶⁶

Söz konusu görüşme esnasında Kırım Türklerinin yönelttikleri sorulara ne tür cevaplar verildiği bilinmemektedir. Ancak, müzakere sonrasında Kırım Türk Millî Hareketi'nin faaliyetlerini zayıflatmak amacıyla, Kırım Türkleri arasından Millî Hareketle ilgisi olmadığı tespit edilen bazı kişile-

¹⁶⁶ Ukrayna KP Merkez Komitesi İdari Organlar Şubesinin Kırım Tatar temsilcileriyle görüşmesi hakkında bilgi -Gizli- (9 Ağustos 1973), TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 891, y. 19-21.

rin Kırım'a yerleştirilmesi için Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne teklifte bulunulması, bu görüşmenin Kırım Türkleri açısından olumlu sonuçlanmadığını göstermektedir.¹⁶⁷ Benzer bir teklif 8 Şubat 1974'te Özbekistan KP Merkez Komitesi tarafından Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne yapıldı. Bu teklifte, Kırım Türk Millî Hareketi'nin pasifleştirilmesi için daha önce devlet organizasyonu ile Kırım'a yerleştirilen Kırım Türklerinin oturum meselesinin çözülmesinin büyük önem teşkil ettiği ifade edildi.¹⁶⁸

Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşünü engellemeye yönelik olmak üzere, Kırım KP Bölge Komitesi tarafından 22 Şubat 1974 tarihinde yeni bir karar kabul edildi. Söz konusu kararda, Kırım'da uygulanan pasaport (ikamet) kurallarına bazı ilaveler yapıldı. Belirtilen ilavelerle, bölgede yaşayan ahalinin toprak yasası, iş akdi ve pasaport (ikamet) kurallarına azami ölçüde uymalarının sağlanması amaçlandı. Kırım Türkleri açısından bu karar, kalacak bir yere, oturum ve çalışma iznine sahip olmayanların Kırım'dan çıkarılması anlamına gelmekteydi. Kararda ayrıca, devlet tarafından Kırım'a yerleştirilen Türkler arasında "*Sovyet halklarının dostluğunu pekiştirecek*" eğitim ve propaganda faaliyetlerine ağırlık verilmesi de yer almaktaydı.¹⁶⁹

Alınan bu tür kararlardan sonra, Sovyet yetkilileri Kırım'a gayr-i resmî yollardan gelenlere karşı hiçbir şekilde müsamaha göstermedi. Bu yolla gelenler kısa sürede zorla Kırım'dan çıkartıldı. Devletten gerekli izin alınmadan, Temmuz 1974'te Andican'dan Kırım'a gelen Sabri Seyitcelilov ve 11 kişilik ailesi Pervomay rayonu Rovnoye köyüne yerleşerek buradan bir ev satın aldı. Ancak evin alım-satım anlaşmasının noter tarafından tasdik edilmediği gerekçesiyle ailenin oturum izni kabul edilmedi. Mahkeme kararıyla evin

¹⁶⁷ Göş. yer.

¹⁶⁸ Özbekistan KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Ş. Raşidov'un Kırım Tatarlarının devlet organizasyonu ile Kırım'a yerleştirilmesi hakkında 8 Şubat 1974 tarihli müracaatı, *Krımski Tatari*, s. 197-198.

¹⁶⁹ Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri İ. Lutak'ın Kırım Tatar ailelerin Zaporozhye ve Herson bölgelerinde sistemli ve keyfi yerleşme olayları hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Şçerbitskiy'e raporu -Gizli- (28 Mart 1978) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 25, d. 1090, y. 18-20.

boşaltılmasına karar verildi ve Seyitcelilov ailesi 12 Ağustos'ta zorla evlerinden çıkarıldı. Daha sonra da polis nezaretinde Kırım topraklarından gönderilen aile, Herson Bölgesi Genik rayonu Novoaleksiyevka istasyonuna getirildi.¹⁷⁰ Bütün bu işler Herson Bölgesi İçişleri yönetimi ile yerel meclis organlarının bilgisi ve rızası olmadan yapıldı. Olayın ertesi günü, o bölgede yaşayan Kırım Türkleri, "Kamorov" sovhozu ile diğer işyerlerindeki işlerini bırakıp Seyitcelilov ailesinin etrafında toplandı. Seyitcelilov ailesinin Kırım'dan çıkarılmasını protesto eden kalabalık, onların tekrar geldikleri yere götürülmesini talep etti. Halkın kararlı tutumu sonucu Seyitcelilov ailesi tekrar Kırım'a götürülerek Pervomay rayonu Otkritoye köyüne yerleştirildi.¹⁷¹

Haziran 1975 tarihi itibarıyla, Kırım'da oturma izni alabilen 713 Kırım Türk ailesi (4183 kişi) olduğu tespit edildi. Ukrayna İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı ve Cumhuriyet Savcılığı tarafından Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri Lutak'a sunulan raporda yer alan bu bilgiye göre, yerleşimi yapılanlara ev temin edilmiş, çalışabilecek durumdakiler işe yerleştirilmiş, çocuklar ise okullara kaydedilmiştir. Bu dönemde devlet organizasyonuyla gelmeyen 72 aile (333 kişi)'nin oturma izni olmadan yaşadığı, pasaport kurallarına riayet etmediği için 21 kişinin çeşitli cezalara çarptırıldığı, 171 kişinin mahkemeye sevk edildiği, 79 kişinin ise ev alım-satım işleminin mahkeme tarafından geçersiz sayıldığı belirtilmiştir.¹⁷²

1975 yılında Kırım Türk Millî Hareketi'nin faaliyetlerinde yeniden bir canlanma görülmeye başlandı. Bir çok mensubunun Kırım'a gitmesiyle birlikte hareketin düşüş trendine girmesi, doğal olarak liderleri bir takım önlemler almak zo-

170 Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri Lutak'ın Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne Seyitcelilov ailesinin Kırım'dan çıkarılması hakkında raporu –Gizli- (23 Eylül 1974) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1090, y. 1-2.

171 Genik rayonu KGB Şefi yüzbaşı Demidov ile polis şefi yüzbaşı Rreznichenko'nun Seyitcelilov ailesinin Herson Bölgesi Genik rayonuna gelişi ile ilgili raporu –Gizli- (23 Eylül 1974) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1090, y. 11-13.

172 Ukrayna İçişleri Bakanı, Adalet Bakanı ve Başsavcının Kırım'da Tatar ailelerin yerleşimi hakkında raporu –Gizli- (18 Haziran 1975) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1250, y. 4-5.

runda bıraktı. Hareketin merkezini Özbekistan'dan Kırım'a kaydırmayı düşünen liderler, halkın kitleler halinde Kırım'a gitmesini de teşvik etti. 27 Kasım 1975 tarihli bir belgeye göre, Kırım'a 912 kişi gelmiş, bunun 339'unu sadece son üç ay içinde gelenler oluşturmuştu. Kırım Türkleri ağırlıklı olarak İçki (Sovyet) (860 kişi), Lenin (841 kişi), Larindorf (Pervomay) (591 kişi), Karasubazar (Belogor) (468 kişi) rayonlarında yerleşmişlerdi. Bu gelişmelerden sonra hareketin Kırım'da ses getirecek faaliyetler yapması bekleniyor, aynı zamanda bir bildiri ve dilekçe furçasının başlayacağı da tahmin ediliyordu. Muhtemel faaliyetlerin, özellikle yaklaşan II. Dünya Savaşı'nın kazanılmasının 30. yıldönümü (9 Mayıs Zafer Günü = Den Pobeda), Yüksek Sovyet ve yerel seçimleri, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Toplantısı, Sovyetler Birliği KP XXV. Kongresi gibi gündem oluşturacak özel günlerde yapılması söz konusuydu. Diğer taraftan hazırlanan bildiri ve broşürleri Saharov, Grigorenko gibi Kırım Türklerinin insan hakları savunucusu dostları ve destekçileri vasıtasıyla yurt dışına yollamayı planlıyorlardı. Bu doğrultuda ilk olarak 1500 imzalı bir dilekçe ilgili makamlara gönderildi.¹⁷³

Sovyet yönetimi Kırım Türklerinin bu faaliyetleri karşısında ne yapacağını bilemez bir duruma gelmişti. İlk önlem olarak, daha önce olduğu gibi pasaport kurallarını ihlal edenlerin cezalandırılması yoluna başvurdu. Bu şekilde 7 kişi çeşitli cezalara çarptırıldı, 337 kişi mahkemeye sevk edildi. Kırım Türklerine karşı bu önlemlerin son derece yetersiz kaldığını gören Kırım yönetimi, yarımadanın uluslararası bir tatil beldesi olması, ülkenin stratejik askerî ve ülke ekonomisine katkıda bulunan önemli tesislerinin bu bölgede bulunması gibi gerekçeleri ileri sürerek, Kırım Türklerinin gelişlerinin kesin olarak önüne geçilmesi için Sovyet Hükümeti'ne şu önlemlerin alınmasını teklif etti:

173 Kırım KP Sekreteri Kiriçenko, İşçiler Meclisi Başkanı Çemodurov ve Ukrayna KGB Yardımcı şefi Troyak'ın Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne Kırım'da Kırım Tatarların faaliyetlerinin artması hakkındaki raporu -Çok Gizli- (27 Kasım 1975) için bkz. TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 1250, y. 6-10.

1. Kırım yarımadasının bütün topraklarında “Güneydeki tatil beldelerinde vatandaşların sürekli ikameti için oturma izni kurallarının değiştirilmesi” hakkındaki 19 Mart 1963 tarihli SSCB Bakanlar Kurulu kararının içeriğinin genişletilmesi.

2. “Moskova ve Leningrad (St. Petersburg) şehirlerinde pasaport kurallarının pekiştirilmesi” hakkındaki 15 Ağustos 1966 tarihli SSCB Bakanlar Kurulu kararının 3. maddesinde öngörülen toplum karşıtı unsurların bulundukları yerlerden sürülmesi hükmünün Kırım’da da uygulanması.

3. En kısa zamanda toplum karşıtı oluşumlarda yer almayan Tatar asıllı vatandaşların ailelerinden bir kısmına oturma izni verilmesi. Oturma izni olmadan işgal ettikleri evlerde yaşayan en aktif tahrikçilerin Kırım’dan çıkarılması için gerekli tedbirlerin alınması.

4. Tespit edilen miktarda Tatar asıllı vatandaşın devlet organizasyonu ile Kırım’a yerleştirilmesi. (Böylece bu uygulama Tatarlar arasında bölünmeye yol açacaktır.)

5. “Otonomistlerin” Kırım’ın bazı bölgelerinde yoğunlaşmasını ve toplum karşıtı tezahürleri engellemek için Belogor rayonunda KGB şubesi oluşturulması. Bununla beraber Lenin, Sovyet, Pervomay ve Çernomorski rayonlarında da benzer özelliklere sahip KGB temsilcilikleri kurulması.¹⁷⁴

Kırım yönetiminin yukarıdaki isteklerine cevap 7 Nisan 1976 tarihinde Ukrayna İçişleri Bakanı Golovçenko, Cumhuriyet Savcısı Samayev ve Adalet Bakanı Zayçuk imzasını taşıyan bir raporla geldi. Ukrayna hükümetinin cevabına göre, Kırım’ın güney bölgesini ilgilendiren oturma yasası yeniden gözden geçirildi. Ayrıca Moskova’daki pasaport kuralları ve ilgili teklifte belirtilen madde ile Moskova polisine bazı yetkiler verildi. Buna göre güvenlik kuvvetleri, istisnai haller dışında geçici ikamet için şehre gelen şahısları, dinî toplantılara, gösterilere ve kanunlara aykırı olarak düzenlenen diğer törenlere katılması halinde Moskova’dan

174 Gös. yer.

uzaklaştırma yetkisine sahip oldular. Bunların yanında raporda şu ilginç değerlendirmeler de yer aldı: *“Zikredilen yasalarda sürekli ikamete gelen aileleri veya şahısları Moskova’dan uzaklaştırma yetkisi verilmemiştir. Ayrıca adı geçen kişilerden büyük suçlar işleyenler dahi Moskova’dan çıkarılamaz. Böylece hükümetin almış olduğu bu kararlar, Kırım KP Bölge Komitesi’nin mektubunda bahsedilen kategorideki şahısları bağlamamaktadır, çünkü bu kanunun Kırım topraklarında uygulanması için bir sebep mevcut değildir.”*¹⁷⁵

Kırım’daki Sovyet idarecilerinin Kırım Türklerinin meselesine yaklaşımında sürekli olarak uzlaşmaz bir tavır takınması ve ısrarla Türkleri Kırım’dan çıkarma gayretinde olmasına rağmen, Ukrayna yönetimi Kırım Türklerinin meselesine karşı daha duyarlı yaklaşmıştı. Yukarıdaki rapordan bu izlenim hasıl olmakla beraber, Ukrayna İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bir raporda da benzer düşünceler yer almıştı. 12 Ocak 1977 tarihli ve Bakan Golovçenko imzalı bu raporda, Kırım Türklerinin sorunlarının çözümüne ilişkin olarak özel bir komisyonun kurulması teklif edilmişti. Komisyonunda ele alınması istenen meseleler arasında, Kırım’a gayr-i resmî yollardan gelen bütün şahısların itina ile araştırılması, aralarında “Vatan Savaşı Veteranları”, yaşlılar, okul çağına gelmemiş çocuklar, çalışmaya elverişsiz kişiler, Sovyetler Birliği KP üyeleri bulunup bulunmadığının tespit edilmesi gibi konulara öncelik verilmişti. Durumun açıklık kazanmasından sonra uygun görülenlere oturum izni verilmesi belirtilmişti.¹⁷⁶ Bu komisyonun Kırım Türklerinin problemlerini onların istekleri doğrultusunda çözme niyeti ve öyle bir yetkisi de yoktu. Ancak buna rağmen, Kırım yönetiminin davranışlarına karşı Ukrayna yönetiminin meseleye daha tutarlı ve duyarlı yaklaşımı dikkate alınmalıdır.

175 Ukrayna İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı ve Başsavcılığın Kırım’a yerleşen Kırım Tatarları hakkında uygulanmak istenen kanunlar hakkında raporu –Gizli- (7 Nisan 1976) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1250, y. 13-14.

176 Ukrayna İçişleri Bakanı Golovçenko’nun 25 Kasım 1972 tarihli Ukrayna Bakanlar Kurulu kararnamesinin uygulanması hakkında raporu –Gizli- (12 Ocak 1977) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1401, y. 32-35.

1977 yılında Kırım'a yerleşmek amacıyla gelen Kırım Türklerinin durumları hakkında Ukrayna Başsavcılığı tarafından bir inceleme yapıldı. Bu araştırma sonuçlarına göre, Kırım'a 1 Kasım 1977 tarihi itibarıyla çeşitli yerlerden resmî ve gayr-i resmî olarak yerleşmek için gelen Kırım Türklerinin sayısının 8534 kişi olduğu açıklandı. Onların çoğunluğunun Karasupazar (Belogor), Lenin, Kirov ve İçki (Sovyet) rayonları başta olmak üzere genellikle ziraat bölgelerine yerleştikleri tespit olundu. Gelenlere kalacak yer ve bir işe sahip olmaları şartıyla oturma izni verilebileceği belirtildi. 1977 yılında bu şekilde yaklaşık 300 aileye oturma izni sağlandığı kaydedildi. Ancak 2098 kişiye oturma izni verilmesi, bu konuyla ilgili sıkıntıların halen devam etmekte olduğunu ve ileride de devam edeceğini gösterdi. Oturma izni alamayan Kırım Türklerine gerekçe olarak, mevcut kanunları ihlal ederek "ev anlaşması" denilen bir usulle satın aldıkları evlerde veya Kırım'a resmî yollarla gelip yerleşen Türklerin evlerinde kalmaları gösterildi.¹⁷⁷

Kırım'daki idareciler tarafından Kırım Türklerinin vatanlarına gelerek burada ev alıp yerleşmeleri sırasında bir dizi yolsuzluk olaylarının yapıldığı hükümet yetkililerince tespit edilmiştir. Özellikle bazı kolhoz ve sovhoz yöneticilerinin, evlerini Kırım Türklerine satan şahıslara yeni ev verdikleri belirlenmiştir. Mesela Y.F. Potaçkin adlı bir şahıs kendi evini özel anlaşmayla Memedov adlı bir Kırım Türküne satmış, İçki (Sovyet) rayonundaki "Şolfeyni" adlı kolhozun müdürü de bu şahsa başka bir ev tahsis etmiştir. Yine aynı rayonda Y.A. Redon adlı şahıs evini Bekirov adlı bir Kırım Türküne satmış ve kendisine "Put' k Kommunizmu" kolhozunda ev verilmiştir.¹⁷⁸ Bu yolsuzlukların ardında, kolhoz ve sovhozlarda çok miktarda bulunan boş yerleşim yerlerinin Slavlara tahsis edilmesi fikrinin yattığı düşünülmüştür.

177 Ukrayna Başsavcılığının Kırım'a gelen Kırım Türklerinin gayr-i resmi yollardan girişi hakkında verdiği malumat –Gizli- (7 Aralık 1977) için bkz. TsDAGO Ukraini, f. 1, L.25, d.1557, y. 8-9.

178 Ukrayna KP Merkez Komitesi İdari organlar şubesi şefi A. Çumak'ın Kırım Tatarlarının Kırım'da yerleşmeleri hakkında raporu –Gizli- (15 Aralık 1977) için bkz. TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 1401, y.16-18.

Böylece, yönetim tarafından Kırım Türklerinin boş olduklarını iddia ederek kendilerinin yerleştirilmesini istedikleri bu yerlerde yaşayanların bulunduğu gösterilmek istenmiştir.

Kırım yönetimi, Moskova'daki pasaport kurallarının Kırım'da uygulanması talebinin uygun görülmemesine rağmen bu konudaki ısrarını devam ettirerek, tekrar Ukrayna KP Merkez Komitesi ve Bakanlar Kuruluna müracaat etmiştir.¹⁷⁹ Gelen bu ısrarlı taleplerden sonra Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Şçerbitskiy tarafından Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne bir mektup gönderilmiş ve Kırım'a Türk göçünün önüne geçilemez bir hal aldığını belirtmiştir. Şçerbitskiy mektubunda, Kırım'a gelenlerin 1973 yılında sadece 32 kişiden ibaret olduğunu, o gün itibarıyla (1978) bu sayının 10 binlere çıktığını ve bunun 1/3'ünün oturum iznine sahip olmadığını ifade ederek acilen önlem alınması gereğine işaret etmiştir.¹⁸⁰

Mezkur mektupta, Kırım Türk Millî Hareketi'nin gittikçe artan faaliyetlerinin **“provakasyonel ve karalayıcı nitelikte”** olduğundan bahsedilerek, dışardan aldığı destek sayesinde Kırım Türklerini Kırım'a göçe etmeye ve orada toplu vaziyette yerleşmeye teşvik ettikleri de belirtilmiştir. Ayrıca, daha önce olduğu gibi, Kırım'ın stratejik ve turistik yönden önemi vurgulanarak, SSCB Bakanlar Kurulu'ndan **“Kırım'da pasaport kurallarının pekiştirilmesi yönünde ilave kararlar”** alınması hakkında bir kanun çıkarması talep edilmiştir. Bu kanunun çıkarılmasıyla, Kırım'a gayr-i resmî yollardan gelen Kırım Türklerinin İçişleri Bakanlığı organları tarafından sınır dışı edilmesinin daha kolay bir hal alacağı zikredilmiştir.¹⁸¹ Ancak daha böyle bir kanunun çıkmasından kısa bir süre önce meydana gelen Musa Mahmut adlı bir Kırım Türkü'nün intiharı olayı, sanki kanunun kabul edilmesinden sonra yaşanacakların ne boyutlara varacağına bir habercisi olmuştur.

¹⁷⁹ Gös. yer.

¹⁸⁰ Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Şçerbitskiy'in Kırım'da pasaport kurallarının pekiştirilmesi hakkında mektubu -Gizli- (18 Mayıs 1978) için bkz. TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 1740, y. 1-2.

¹⁸¹ Gös. yer.

1. Musa Mahmut'un İntiharı

Musa Mahmut adlı bir Kırım Türkü, 5 kişilik ailesiyle birlikte 1975 yılında Kırım'a gelerek Akmescid (Simferopol) rayonu Beş Terek (Donskoye) köyünde bir ev satın aldı. Ancak noter huzurunda yapılan alım-satım akdi Musa Mahmut'un oturum izni isteği sırasında reddedildi. Ardından kendisinin ve karısının pasaport kurallarını ihlal ettikleri gerekçesiyle haklarında dava açıldı. 23 Nisan 1976'da Musa Mahmut tutuklandı ve 13 Mayıs'ta yapılan mahkemede 2 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Birkaç ay sonra Musa iyi halinden dolayı şartlı olarak Kremençuk Şehrine çalışmaya gönderildi. Burada da iyi halinden ve çalışmalarından dolayı 9 ay önceden serbest bırakıldı. Mahmut özgürlüğüne kavuştuktan sonra tekrar ailesinin yanına Beş-Terek köyüne döndü. Ancak Kırım yönetimi ona oturum izni vermemekte ısrar etti ve onu ailesiyle birlikte Kırım sınırları dışına çıkarmak istedi. Musa Mahmut'un aralarında SPKP Merkez Komitesi'nin de bulunduğu çeşitli yerlere yaptığı müracaatlar da bir sonuç vermedi. 20 Haziran 1978'de kendisi ile karısı hakkında yeniden dava açıldı. Musa Mahmut kendisine sunulan mahkeme tebligatını alırken "*cezalandırıcıların eline sağ geçmeyeceğini*" ifade etti. 23 Haziran sabahı saat 10.30'da, yerel polis Mahmut'u sorgulanmak üzere merkeze götürmek için geldiğinde hiç beklemedikleri bir olayla karşılaştı.¹⁸²

Musa Mahmut kendisini çağıran yerel polis görevlisi Soprikin'e dışarıda beklemesini, üzerini değiştirip geleceğini söyledi. Üzerini değiştirerek evde bulunan çocuklara dışarı çıkmamalarını tembihleyen Musa Mahmut, dışarı çıkmadan önce üzerine benzin döktü. Şahsına ve ailesine yapılan baskılara daha fazla dayanamayacağını düşünen Musa Mahmut'un niyeti kendisini yakmaktı. Belki de bu vesileyle ailesinin ve halkının yaşadığı sıkıntıların bir son bulacağına inanan Musa Mahmut, dışarı çıkınca polis memuru ve

182 Jivoy Fakel: Samosojjeniye Musı Mamuta (Sbornik dokumentov), Ed. R. Cemilev, New York, Fond Krim, 1986, s. 63-65.

pencereden bakan çocukların gözleri önünde elindeki kibriti ateşleyerek kendisini yaktı. Kısa sürede bir alev topuna dönüşen Mahmut'u çevredekiler söndürmeye çalıştı. Polis memuru Soprikin ise motosikletine binerek hızla oradan uzaklaştı. Yaralı halde bulunan Mahmut hemen hastaneye kaldırıldı. Burada ağır yaralı bir vaziyette beş gün yatan Mahmut 28 Haziran 1978 günü hayatını kaybetti.¹⁸³ Kırım KP Bölge Komitesi raporunda ise, kendini yakan Musa Mahmut'un Soprikin ve beraberindekiler tarafından söndürülerek hastaneye kaldırıldığı belirtildi.¹⁸⁴ Ölmeden önce şuuru yerinde olarak, hayatına Kırım Türk toplumuna yapılan hakaretleri protesto etmek için son verdiğini ifade eden Musa Mahmut, 30 Haziran'da Beş-Terek köyü mezarlığında toprağa verildi.¹⁸⁵ Bu olay Kırım Türkleri ve onun meselesine ilgi duyan herkes tarafından büyük nefret ve tepkiyle karşılandı.

Mustafa Cemiloğlu dünya kamuoyuna yaptığı müracaatta, 46 yaşında ve üç çocuk babası Musa Mahmut'un Kırım Türklerinin trajik durumunu yansıtan son derece anlamlı bir belge olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁶ Reşat Cemilev ise Suudi Arabistan Kralı Halid bin Abdülaziz'e gönderdiği mektupta, Musa Mahmut olayının bir intihar değil, Sovyet yöneticileri tarafından işlenen bir cinayet olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁷ Ayşe Seyitmuratova, onun Sovyetler Birliği'nde yapılan haksızlık ve kanunsuzlukları gösteren ebedi bir meşale olarak sürekli insanlığı ve tarihi aydınlatacağını söylemiştir.¹⁸⁸ Musa Mahmut'un intiharına bir tepki de ünlü Sovyet ilim adamı ve insan hakları savunucusu, aynı zamanda Kırım Türklerinin dostu A. Saharov'dan gelmiştir. Saharov konuyla ilgili olarak Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Genel Sekreteri, SSCB Yüksek Sovyet Başkanı Brejnev'e

183 Jivoy Fakel, s. 68-70.

184 Kırım KP Bölge Komitesi sekreteri Makarenko'nun Musa Mahmut'un kendini yakarak intihar etmesi hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne sunduğu rapor -Gizli- (23 Haziran 1978) için bkz. TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 1740, y.12-13.

185 Jivoy Fakel, s. 65.

186 Jivoy Fakel, s. 78-79.

187 Jivoy Fakel, s. 80.

188 Ayşe A. Seyitmuratova, "Ebedi Meşale", Emel, S. 121, 1980, s. 29.

gönderdiği mektupta şunları yazmıştır: “...Bu durumun somut şartlarına takılı kalmadan Musa Mahmut’un intiharı, 1944 yılında Stalin ve arkadaşlarının büyük cinayetlerinin, SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu kararnamesiyle Kırım Tatarların iade-i itibarlarından sonra (1967-1978 yıllarında) devam eden ayırıcılığın ve eşitsizliğin kurbanı olan Kırım Tatar toplumunun millî trajedisinin gerçek sebeplerini barındırmaktadır... Bütün şerefli insanların ve kendi vatandaşlarının anısında adı ebediyen yaşayacak olan Musa Mahmut’un trajik ölümü adaletin ve onun halkının çiğnenen haklarının yeniden tesisine hizmet etmelidir.”¹⁸⁹

2. Yeni Pasaport Kurallarının Kabulü

Musa Mahmut’un trajik ölümü, Sovyet yönetimi açısından Kırım’a kendi kontrolleri dışında giren Türklere karşı etkili önlemler alınmasının ne kadar lüzumlu olduğunu bir kez daha hatırlattı. Bu vesileyle olsa gerek, Kırım KP Bölge Komitesi tarafından ısrarla çıkarılması istenen ve yeni pasaport kurallarını düzenleyecek olan kanun SSCB Bakanlar Kurulu tarafından 15 Ağustos 1978’de kabul edilerek, Kırım Bölgesi’nin pasaport kurallarının daha da pekiştirilmesi yönünde şu kararlar alındı:

1. Daha önceki yönetimler tarafından çeşitli caydırıcı tedbirler alınmasına rağmen, yasal olmayan yollarla Kırım’a giren ve oturma izni olmadan burada yaşayan şahısların, şehir ve rayon icra komiteleri kararıyla bölgeden çıkarılmaları için Kırım İçişleri Bakanlığı organlarına yetki verilmesi.

2. Bu şahısların kendi evlerinde ikametsiz ve pasaportsuz yaşamalarına müsaade eden ev sahibi ile kiracıların bir yıl boyunca, iki veya daha fazla adlî tahkikata uğrayanların, şehir ve ilçe icra komiteleri kararıyla 2 yıl süreyle bölge sınırları dışına çıkarılması.

189 A.D. Saharov’un Kırım tatarı Musa Mahmut’un intiharı münasebetiyle L.İ. Brejnev’e mektubu için bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 211-212; *Kırımski Tatari*, s. 246-247; *Jivoy Fakel*, s. 83.

3. SSCB Adalet Bakanlığı, Başsavcılık ve İçişleri Bakanlığının, Kırım'da oturma izni olmadan yaşayanların ve SSCB pasaport rejimi hükümlerini ihlal eden ev sahibi ile kiracıların Kırım'dan çıkarılmasına dair bir yönerge hazırlaması.¹⁹⁰

Alınan bu kararlarla, Kırım polisi istediği kişiyi Kırım'dan çıkarma yetkisiyle donatılmış oldu. Bu durum şüphesiz ki polisle sık sık karşı karşıya gelen Kırım Türkleri için hiç de olumlu bir gelişme değildi. Nitekim kararın ardından Kırım Türklerine yönelik zorla çıkarma hadiseleri giderek artmaya başladı. Diğer taraftan söz konusu kanunla, Kırım Türklerine ev satan diğer ahaliye de gözdağı verildi. Böylece Kırım Türklerinin Kırım'da ev satın almalarının önüne geçilmek istendi.

Kanunun ardından SSCB Bakanlar Kurulu, bazı idarî organlara bir dizi ilave tedbirlerin alınması ve uygulanması hakkında talimatlar gönderdi. Ukrayna KP Kırım Bölge Komitesi ve İcra Komitesi'ne, 26 Ekim 1972 tarihli Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'nin "Daha önce yaşadıkları yerlerden SSCB'nin diğer bölgelerine sürülen bazı kategorideki vatandaşlara" ilişkin kararnamesi ile 14 Kasım 1972 tarihli Ukrayna KP Merkez Komitesi'nin ve 25 Şubat 1972 tarihli Ukrayna Bakanlar Kurulunun bu konu hakkındaki kararnamelerinin hükümlerinin uygulanıp uygulanmadığının parti il-rayon komiteleri, bölge icra komiteleri tarafından denetlenmesi ve bu tedbirlerin yerleşim yerlerinde harfiyen uygulanması talimatı verildi. Ayrıca bütün işletme, kuruluş, kolhoz ve sovhöz yöneticilerine, SSCB pasaport rejiminin 36. maddesi¹⁹¹ hükümlerinin titizlikle uygulanması için önlemlerini arttırmaları da emredildi. Bunların yanında, Kırım Bölgesi İcra Komitesi'nden, köy, kasaba, rayon ve il icra komitelerinin Kırım Türklerinin aynı yerleşim birimlerinde yı-

190 Kırım Bölgesi'ndeki pasaport kurallarının pekiştirilmesi yönünde ilave kararlar hakkındaki SSCB Bakanlar Kurulu Kararnamesi –Gizli- (1978) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1740, y.3.

191 36. madde, pasaportsuz ve oturumsuz vatandaşların işe alınmalarını yasaklamaktır. Bkz. **Krımski Tatari**, s. 243.

ğılmalarına izin vermemesi, müstakil ev yapımı için arazi verilmesi hususunda oluşturulan düzene itina ile uyulması mucibince gerekli önlemleri alması istendi.¹⁹²

Yeni pasaport kurallarının yürürlüğe girmesinden sonra, Sovyet makamlarının ifadelerine göre Kırım Türklerinin Kırım'a gelişleri büyük ölçüde durdu. Kasım-Aralık 1978 ve Ocak 1979'da Kırım'a sadece 30 civarında aile geldi ve yalnız bir aile yerleşme imkanı buldu. Diğer aileler ise Kırım'dan çıkarıldı. 1979 yılının Şubat ayı ile Mart ayının ilk 15 gününde Kırım'a gayr-i resmî olarak hiçbir ailenin gelmediği yine Sovyet makamları tarafından belirtildi. Ayrıca, 1979 yılı itibariyle Kırım'da Ekim 1978'den önce gelen ve oturum izni alamamış olan toplam 3469 kişilik 721 ailenin bulunduğu ifade edildi. Yalnız yeni pasaport kurallarının bu kişileri kapsamadığı SSCB İçişleri Bakanlığı tarafından bildirildi. Buna rağmen Kırım KP Bölge Komitesi, bu kural-ların zikredilen şahıslar için de geçerli olması talebiyle İçiş-leri Bakanlığı, Başsavcılık ve Adalet Bakanlığına müracaat-ta bulundu.¹⁹³ Kırım Türklerinin vatanlarına girmesini ön-lemek için alınan her türlü tedbire rağmen Kırım'a girmeye muvaffak olanların özel anlaşmayla aldıkları evler yönetim tarafından ellerinden alındı. Bu evler çeşitli amaçlarda kul-lanılmak üzere kolhoz ve sovhozların kullanımına tahsis edildi. Kırım Türklerinin maruz kaldığı bu uygulamalara yine onların kadim dostu ve savunucularından A. Saharov karşı çıktı ve Brejnev'e gönderdiği "Açık Mektup" ile bu haksızlığa hemen son verilmesini talep etti.¹⁹⁴

Özbekistan'da da göçün önüne geçilmesi için çeşitli ted-birler alındı. Burada devlet görevlileri tarafından Kırım'a gitmek isteyen Kırım Türklerinin ikamet kayıtları silinme-

192 Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi tarafından Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne gönderilen Kırım pasaport kurallarının pekiştirilmesi hakkında ilave kararları –Gizli- (1978) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1740, y. 4-6.

193 Kırım'da uygulanan pasaport kuralları hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi idari organlar şubesi şefi A. Çumak'ın Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri V: Şçerbitskiy'e verdiği malumat –Gizli- (17 Mart 1979) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1940, y.10-11.

194 A.D. Saharov'un Kırım Tatarlarını savunan "Açık Mektubu" için bkz. Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. II, s. 214.

yerek ülkeden çıkışları yasaklandı. Böylece iki yerde birden kayıt yaptıрма hakkına sahip olmayan Kırım Türkleri, Kırım'da da oturma izni alma imkanını kaybetti.¹⁹⁵ Bunun dışında Özbekistan'da, Kırım Türkleri arasında daha ziyade siyasî propagandaya yönelik faaliyetlerin yapılmasına ağırlık verildi. Bütün parti teşkilatları çeşitli ideolojik etkilime ve propaganda metotlarını kullanarak Kırım Türkleri arasında “**siyasî eğitim çalışmaları**” yapmak istedi. Bu amaçla zaten bölgede sosyal standardı yüksek olan ve toplumun her kademesinde başarılı temsilcileri bulunan Kırım Türklerinin, 1957 yılından beri kendi dillerinde yayınladıkları **Lenin Bayrağı** adlı gazete kullanıldı. Gazete her ne kadar Kırım Türkçesi ile yayınlansa da Sovyet Devleti'nin ve Özbekistan KP'nin resmî yayın organı hüviyetinde idi. Bu gazete Taşkent'te 1600'den fazla abonesi bulunması açısından da iyi bir propaganda vasıtasıydı. Ayrıca Kırım Tatar Türkçesinde yayın yapan bir radyo ile Andican Şehrinde sanatsal faaliyetler yürüten **Dostluk** adlı bir topluluktan da bu gaye doğrultusunda istifade edilmesi düşünüldü.¹⁹⁶

Kırım Türklerine yönelik bu tür propaganda faaliyetleri ile onlara sağlanan bir takım kültürel ayrıcalıkların, onların vatana dönüş isteklerinin azalmasında hiçbir tesiri olmadığını müşahade eden yetkililer, onlar arasında daha fazla “siyasî eğitim çalışması” yapılmasını kararlaştırdılar. Siyasî eğitimden kasıt, Marksist-Leninist öğretinin en ince ayrıntısına kadar öğrenilmesi ve dinleyiciler tarafından özümsemesi idi. Bu çalışma sayesinde Kırım Türk Millî Hareketi'nin etkisinin de azaltılması hedeflendi. Özellikle II. Dünya Savaşı'na katılmış Kırım Türkleri, emekli işçiler ve ilim adamlarının yardımıyla bu gayenin gerçekleşmesi arzu edildi.¹⁹⁷ Bunların yanında Sovyet yetkililerin Kırım Türk-

¹⁹⁵ Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 125.

¹⁹⁶ Özbekistan KP Andican Bölge Komitesi'nin Kırım Tatarları arasında ideolojik-siyasî propaganda faaliyetleri hakkında 26 Aralık 1979 tarihli kararı için bkz. **Krımski Tatari**, s. 256-258.

¹⁹⁷ Özbekistan KP Andican Bölge Komitesi'nin Kırım Tatarları arasında ideolojik-siyasî propaganda faaliyetlerin iyileştirilmesi hakkında alınması gereken tedbirler (26 Aralık 1979) için bkz. **Krımski Tatari**, s. 258-261.

lerini vatana dönüş sevdasından uzaklaştırmak için öngörükleri bir diğer tedbir ise, onlar için yeni bir vatan oluşturmaktı.

3. Kırım Türkleri İçin Yeni Yerleşim Yeri Planları

Bu dönemde Sovyet yöneticileri, Kırım Türklerinin ata topraklarına dönüşünü engellemek için sürekli yeni planlar yaptılar, yeni kararları uygulamaya koydular. İlk olarak 5 Eylül 1967 kararnamesinde yer alan Kırım Türklerinin Özbekistan'da ve yerleştikleri diğer bölgelerde **"kök saldıkları"** düşüncesi 1980'li yılların başında yeniden gündeme geldi. Sovyet yöneticiler vatana dönüş mücadelesi veren Kırım Türklerine Özbekistan toprakları içerisinde sunî bir "vatan" oluşturma gayreti içine girdiler. Bunu gerçekleştirmek gayesiyle Özbekistan SSC'ne bağlı Kaşkaderya Bölgesi'nde bulunan **Mübarek** ve **Baharistan** adlı iki kasabada Kırım Türklerine ait yarı özerk bir bölge oluşturmak istediler. Kırım Türkleri burada kendi yönetim birimleri ile kadrolarına sahip olacak, iş ve eğitimlerinde yükselebilmeleri için kendilerine her türlü imkan sunulacaktı.¹⁹⁸

Tasavvur edilen bu yarı özerk bölgenin sürgündeki Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu tarafından kabul göreceği düşünülüyordu. Böylece onların **"vatan Kırım'a dönüş"** ve orada yeniden tesis edilmesini istediği **"millî özerklik"** gibi Sovyet yönetimini uzun süredir meşgul eden fikirleri unutacakları ümit ediliyordu. Bu düşünceler doğrultusunda Mübarek ve Baharistan'da Kırım Türklerinin yerleşimi için hazırlıklar yapılmaya, bu kasabalarda Kırım Tatar Türkçesinde iki mahalli gazetenin neşrine başlandı.¹⁹⁹ Ancak bu iki kasaba Kırım'ın sadece beşte biri kaddı. Üstelik toprağı kurak ve verimsizdi. Yerleşime müsait yeri de pek fazla değildi. Kırım Türkleri oraya yerleşmeyi kabul ettikleri takdirde kendilerini çöl halindeki toprakları verimli arazilere dönüştürme gibi son derece ağır

198 N. Devlet, "240 Kırım Türkü...", s. 11.

199 Kırımlı, "Sürgündeki Kırım Tatarlarına Yönelik...", s. 9.

bir yük bekliyordu.²⁰⁰ Üstelik “**yeni vatan**” olarak lanse edilen her iki kasabada yaşamayı kabul eden Kırım Türklerinin toplam sayısı ancak 2.000 civarındaydı. Buna rağmen yeni kurulmuş çöl kasabalarını Kırım Türkleri için cazip kılmak amacıyla geniş çaplı kampanyalar düzenlendi. Bu kasabalarda Kırım Türk okulları açıldı. Yıllardır kendi ana dillerinde eğitim yapan kurumlara sahip olmak isteyen Kırım Türklerinin çocuklarını bu okullara gönderecekleri tahmin edildi. Bu okulların öğretmen ihtiyacının ise Taşkent Nizami Pedagoji Enstitüsü bünyesinde bulunan Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü (TATLİT) mezunları tarafından karşılanması planlandı. Bu bölümden mezun olan öğrenciler tehdit ve şantajlarla Mübarek ve Baharistan’daki okullarda görev almaya zorlandı.²⁰¹

Bu durum, o dönemde TATLİT’te okuyan Kırım Türk öğrencileri için ayrı bir mesele halini almıştı. Sovyet Anayasasına göre her vatandaş kendi ana dilinde eğitim alma hakkına sahip iken, Kırım Türkleri 1944 yılından itibaren bu haktan mahrum bırakılmıştı. Kırım Türklerinin bu özlemi ancak 1967 yılında Taşkent Pedagoji Enstitüsü’nde açılan Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü ile bir nebze olsun giderilmeye çalışılmıştı. Ancak Kırım Tatar dilinde hiçbir ilköğretim kurumu açılmadığı için, buradan mezun olanlar Rus dilinde eğitim yapan okullarda Rusça okutmak mecburiyetinde kalmışlardı. Kırım Türkleri için yeni yerleşim yeri planları doğrultusunda buradan mezun olanlar, Kırım Türkçesi ile ders anlatabilmek ve kendi anadillerini öğretebilmek için Mübarek ve Baharistan’da açılacağı söylenen Kırım Türk okullarına gönderilmek istenmişlerdi. Ancak bu yerlerde henüz yeterli ortam müsait değildi ve gerekli sayıda Kırım Türkü bu bölgeye yerleşmemişti. Bu durumu yetkililere belirten öğrenciler, burslarının kesilmesi ve diplomalarının geri alınması durumuyla karşılaşmışlardı. Yapılan protestolara rağmen bir-

200 N. Devlet, *gös. yer.*

201 “Kırım Tatarları Sovyet Devleti’ne Karşı”, s. 17.

kaç ay sonra bu öğrenciler zorla Mübarek ve Baharistan'a gönderilmişlerdi.²⁰²

TATLİT öğrencilerinin adı geçen bölgeye gitmek istememeleri Sovyet yetkililer tarafından Kırım Türk Millî Hareketi'nin faaliyetleri ile ilişkilendirildi. Onların düşüncesine göre, eğer Kırım Türk çocukları kendi dillerinde eğitim yaparlarsa günün birinde bu dilin anavatanı Kırım'ı ve atalarını da düşünebilirlerdi. Bu düşünce içerisinde olan Sovyet yönetimi, 17 Haziran 1983'te Özbekistan Merkez Sansür Kurulu aracılığıyla **Lenin Bayrağı** gazetesi idarecisi A. Osmanov'a, gazete sayfalarında Kırım'da bulunan yerleşim yerlerinin Akyar, Akmesicid, Gözleve gibi Türkçe isimleriyle anılmasını yasakladı. Bunun dışında Kırım ÖSSC tabirinin kullanılması da men edilerek Kırım kelimesinin yanına "oblast = bölge" tabirinin eklenmesi şartı koşuldu.²⁰³

Sovyetlerin Kırım Türklerini Kırım'dan uzak tutmak için gösterdikleri gayretlerin hepsi boşa çıktı. Onlara sunulan "**yeni vatan**" seçeneği de kabul görmedi ve Kırım Türkleri kendi anavatanlarına dönme kararlılığından taviz vermedi. Sovyet yönetiminin isteği doğrultusunda hareket eden birkaç Kırım Türkü de onların bu arzusunu kırmaya muvaffak olamadı. Artık Kırım Türk Millî Hareketi'nin önderliğinde yürütülen vatana dönüş mücadelesi dönülmez bir hal aldı. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan faaliyetler, Kırım Türklerini "**zafere**" taşıma yolunda önemli katkılar sağladı. Ayrıca dünyada ve Sovyetler Birliği'nde meydana gelen sosyal ve siyasî değişiklikler de vatana dönüş mücadelesine etki etti.²⁰⁴

202 "Kırım Tatarları Sovyet Devleti'ne Karşı", s. 18.

203 "Tarih Sayfaları Bugün Yazılıyor", çev. S. Taygan, **Emel**, S. 141-145, 1984, s. 15.

204 Bir yandan Kırım Türkleri için "**yeni vatan**" kurulmaya çalışılırken, bir yandan da geçmiş yıllarda olduğu gibi 1980'lerin başında da Kırım Türk Millî Hareketi ve mensuplarına karşı yıldırma faaliyetlerine devam edildi. 3 Mayıs 1983'te millî hareketteki faaliyetleri sebebiyle Yuri Osmanov tutuklanarak 3 yıl çalışma kampında hapis cezasına çarptırıldı. Nurfet Murahas da aynı gerekçelerle Buryat çalışma kampında 2.5 yıla mahkum edildi. Cemiloğlu'nu tahrike yönelik çabaların da olduğu bu dönemde hareket en aktif üyelerinden ikisini kaybetti. Yuri Osmanov'un da babası olan Bekir Osmanov 26 Mayıs 1983'te Akmesicid (Simferopol)'de vefat etti. Osmanov II. Dünya Savaşı veteranlarındandı. Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadelesinde hedeflerine ulaşabilmeleri için kanunî yollardan sapılmamasını ve KP ilkelerine aykırı hareket edilmemesini savunurdu. Buna rağmen Kırım Türklerinin vatanlarına ►

H. KIRIM TÜRKLERİNİN VATANA DÖNÜŞ YOLUNDA ÖNEMLİ KAZANIMLARI

1. *Sovyetler Birliği'ndeki Siyasî Değişimin*

Kırım Türklerinin Vatana Dönüş Mücadelesine Etkileri

1985 yılında Sovyetler Birliği yönetiminde meydana gelen değişiklikler sonunda, Mihail Gorbaçev Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Genel Sekreteri seçilerek ülke yönetiminin başına geçti. Onun hakimiyete geçmesinin ardından, Sovyetler Birliği ile birlikte bütün Doğu Bloku ülkelerinde bir çok alanda değişikliklerin yaşanmasına vesile olan **“Yeniden Yapılanma=Perestroyka”** ve **“Açıklık=Glasnost”** politikaları, şüphesiz ki Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadelesine de tesir etti. Yalnız şunu hatırlatmak gerekir ki, bu politikalar Kırım Türkleri meselesinin çözümünde hızlı ve etkili bir değişiklik meydana getirmedi. Üstelik ülkede hâlâ dağınık vaziyette bulunan, hâlâ eski sürgün yerlerinde alıkonulan, kendi başlarına Kırım’a yerleşme teşebbüsleri sonucu yönetim tarafından kovulan Kırım Türklerinin, ilk iki yılda (1985-1987) hayatlarında hiçbir iyileşmeyle karşılaşmadıkları ve ülkenin yeni yönetimine herkesten daha az ümit besledikleri anlaşıldı.²⁰⁵

Bu arada 1986 baharından 1987 yazına kadar Kırım Türkleri aleyhinde hiçbir büyük muhakeme olayının yaşanmamış olması, bu dönemde Kırım Türklerine karşı muhtemelen daha az baskı uygulanacağı ve “Perestroyka” siyasetinin onlara da yansiyebileceğinin bir işareti olarak algılandı. Sovyet mahkemelerinde yargılanarak ceza alan son Kırım Türkleri Reşat Ablayev ve Sinaver Kadırov idi. Her ikisi de Mart 1986’da Taşkent’te muhakeme edilerek Özbekistan Ceza Kanunu’nun 191/4. maddesine istinaden 3 yıl hapis cezasına çarptırıldı.²⁰⁶ Bunun dışında Andrey Saharov başta olmak üzere dünya kamuoyunun baskısıyla Mustafa Ce-

dönmesini istediği gerekçesiyle 1969’da parti üyeliğinden ihraç edildi. Yine II. Dünya Savaşı veteranlarından ve Kırım Türk Millî Hareketi’nin kurucularından Cebbar Akimov’un da 22 Temmuz 1983’te Taşkent’te ölümü Kırım Türkleri arasında derin üzüntüye yol açtı. Bkz. N. Devlet, “240 Kırım Türkü...”, s. 12.

205 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. I, s. 131.

206 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., s. 131, 285.

mioloğlu da Aralık 1986'da Magadan Kampı'ndan serbest bırakıldı. Onun serbest kalmasında hiç şüphesiz, Kırım Türklerinin ve diğer insan hakları savunucularının 21 Ekim 1985'te dönemin ABD Başkanı Ronald Reagan'a yazdıkları mektubun da büyük etkisi olmuştur.²⁰⁷

Bu dönemde Sovyet Devleti'nin, diğer vatandaşlarına oranla Kırım Türklerine karşı eşit davranmadığı yönündeki ifadeler resmî çevrelerde bile açık bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştı. Daha önceleri bu tür davranışlardan sadece Kırım Türk Millî Hareketi ile insan hakları mensupları bahsedirdi. Resmî makamlar ise onları "fanatikler", "dönekler" olarak niteleyerek, kimini çalışma kamplarına, kimini psikiyatri kliniklerine gönderirdi. Artık Kırım Türkleri meselesinin çözümü hakkındaki belge ve bildirilerin altında tamamen farklı kişilerin imzaları yer almaktaydı. Kırım Türk Millî Hareketi temsilcilerinin ısrarlı faaliyetleri karşısında Sovyet yönetimi de bazı tavizler vermek zorundaydı. Bunların neler olduğu açıklanmadan önce, bu safhaya geliste Kırım Türk Millî Hareketi'nin geçirdiği sürecin bilinmesi gereklidir.

Bu cümleden olmak üzere, 11-12 Nisan 1987'de Taşkent'te Kırım Türk Millî Hareketi Teşebbüs Grubu temsilcilerinin katılımıyla bir toplantı tertip edildi. Toplantıya Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Krasnodar, Herson, Ukrayna, Moskova ve Kırım'dan gelen 105 Kırım Türkü iştirak etti. Birkaç Kırım Türk temsilcisi yerel idarecilerin izin vermemesi ve engel olmaları sonucu toplantıya katılamadı. Toplantıda ilk konuşma hakkı Kırım Türk Millî Hareketi'nin en yaşlı aktif mensubu ve toplantının yapıldığı evin sahibi olan 92 yaşındaki Mustafa Halilov'a verildi. Toplantıda Sovyet lideri Gorbaçev'e bir mektupla müracaat edilmesi ve onunla görüşmek üzere bir heyetin seçilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca hükümetten en kısa zamanda kendi meseleleri ile ilgilenecek özel bir komisyon kurulması, kanun dı-

207 Guboglo-Çervonnaya, a g.e., s. 285.

şı olayların incelenmesi ve bu hususta gerekli tedbirlerin alınması talep edildi. Diğer taraftan hapishanelerde, çalışma kamplarında ve psikiyatri kliniklerinde tutuklu bulunan Kırım Türkleri ile bazı insan hakları savunucularının serbest bırakılması da istendi.²⁰⁸ Gorbaçev adına gönderilmesi kararlaştırılan mektubun metni şu şekilde idi:

“Mayıs 1944’te Kırım’dan sürülen Kırım Tatarları, 30 yılı aşkın bir zamandan beri aralıksız olarak ülkenin merkezi organlarına kendi yasal haklarının tesisi, vatana dönüş ve millî devletlerinin kurulması talep ve ricalarıyla toplu ve bireysel mektup/dilekçeler göndermektedir... Bu yıllarda meselenin değerlendirilmesi için ülkenin sorumlu liderleri tarafından kabul edilirler ümidiyle binlerce delege Moskova’ya gönderildi... Ancak bu zamana kadar bizim millî haklarımız tesis edilmedi, hiçbir Sovyet yayın organı sayfalarında bizim meselemize yer ayırmadı. Üstelik millî hareketimizin yüzlerce temsilcisi adalet istekleri yüzünden çeşitli takibat ve baskılara uğradılar, okullarından, partiden ihraç edildiler, sürgünlere, tutuklamalara, uzun süreli çalışma kamplarına gönderilme gibi olaylara maruz kaldılar. Millî Hareketimizin bazı üyeleri bugüne kadar kamplarda ve psikiyatri kliniklerinde kalmaya devam ediyor.

...Ülkede meydana gelen “Glasnost” ve “Perestroyka” siyaseti bize nihayet Kırım Tatar meselesinin adil bir şekilde çözüleceği umidini vermektedir. Biz tam bir ciddiyet ve sorumlulukla millî meselemizin ele alınmasını ve halkımızın aşağıda belirtilen kanunî taleplerinin yerine getirilmesini rica etmekteyiz:

- Kırım Tatarlarının vatanları Kırım’a bir an önce dönmesi için gerekli tedbirlerin alınması.
- 18 Ekim 1921 tarihli Halk Komiserleri Sovyeti deklarasyonuna istinaden vatanımız Kırım’da millî devlet yapımızın yeniden tesis edilmesi.
- Millîyetleri yüzünden Kırım Tatar halkının vatandaşlık haklarını kısıtlayan açık ve gizli kanunların hükümlerinin kaldırılması.

²⁰⁸ “Kırım Tatar Milli Hareketi’nin Teşebbüs Gruplarının 11-12 Nisan 1987 Tarihinde Taşkent’te Yapmış Oldukları Toplantı Hakkındaki Açıklaması”, çev. N. Orkapı, *Emel*, S. 163, 1987, s. 3-9.

• *Hapiste ve psikiyatri kliniklerinde kalmakta olan herkesin serbest bırakılması.*

• *Kırım Tatarları ile diğer vatandaşların Kırım Tatar meselesine yönelik mektup ve müracaatlarının merkezî ve yerel basında yer alması...”*²⁰⁹

26 Haziran 1987’de aralarında Reşat Cemilev’in de bulunduğu Kırım Türklerinin temsilcileri SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı Birinci Yardımcısı Pyotr Demiçev ile görüştüler. Görüşmeden müspet bir sonuç elde edemeyen Kırım Türkleri, halkının 43 yıldan beri devam eden trajedisine bir son verilmesi amacıyla büyük bir gösteri düzenlemeyi ve bunu da 6 Temmuz 1987 Pazartesi günü Kızıl Meydan’da saat 11.00-11.45 arasında yapmayı kararlaştırdılar. Böyle bir gösterinin muhtemel yankılarından çekinen Sovyet Devleti, Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi idare müdürü A. Molokodeyev’i Kırım Türk temsilcileri ile acil olarak görüşmeye göndererek, onlara 7 Temmuz 1987 günü saat 10.00’da taleplerinin ele alınacağı yüksek seviyeli bir toplantı yapılacağı sözünü verdi. Bu görüşme üzerine dağılan Kırım Türk temsilcileri çok geçmeden Demiçev tarafından yeni bir görüşme için davet edildi. Yazar Eskender Fazılov, Reşat Cemilev, Enver Ametov, Rıza Seyitveliyeve ve Amitov’un katıldığı toplantıda Demiçev onlara, bizzat Gorbaçev tarafından görevlendirildiğini, meseleleriyle ilgilendiklerini, gösteri yapmamalarını, sükunet içinde beklemelerini ve evlerine dönmelerini istedi. Görüşme sonrasında Moskova’daki Kırım Türkleri Merkezi Teşebbüs Grubu’nca bu toplantının bir değerlendirilmesi yapılarak temsilcilerin Moskova’dan ayrılmamaları, hatta mümkün olduğu kadar çok temsilcinin Moskova’ya getirilmesi ve Kırım Türklerinin millî meselesi hakkında Sovyet Hükümeti’nin bir çözüm ortaya koymasına kadar beklenilmesine karar verildi. Alınan

²⁰⁹ Kırım Türklerinin Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Genel Sekreteri M.S. Gorbaçev’e müracaatı: bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 214-216. Mektupta şu kişilerin imzaları bulunmaktadır: Hamza Ablayev, Fuat Ablamitov, Amet Abduramanov, Amet Asanov, Enver Ametov, Murat Voyenniy, Refat Gocenov, Reşat Cemilev, Mustafa Cemilev, Lennara Mambetova, İzzet Hayrov, Rüstem Halilov, Refat Çaylah, Eldar Şabanov, Seyitumer Eminov ve Ruslan Eminov.

bu kararlar 7 Temmuz 1987 tarihli bir bildiri ile de Kırım Türklerine duyuruldu. Bu bildiride, Moskova'daki gelişmeler ile sonuçları anlatıldı ve şimdiye kadar pasif olan herkes harekete katılmaya çağrılarak, eşlerin, çocukların, özellikle gençlerin Moskova'ya gönderilmesi istendi. Gayelerinin sadece Kırım'a dönmek değil, 18 Mayıs 1944 yılında ellerinden alınan bütün hakların geri alınması, Kırım ÖSSC'nin yeniden kurulması olduğu halka bir kez daha hatırlatılarak, tam bir beraberlik içerisinde mücadele edilmesi halinde "vatan Kırım'a" dönme idealine ulaşılacağı da vurgulandı.²¹⁰

Kırım Türklerinin dostları da sürekli olarak verdikleri desteğe devam ediyorlardı. Temmuz 1987'de birkaç Sovyet aydını tarafından Gorbaçev'e hitaben Kırım Türklerinin meselesi hakkında mektuplar yazıldı. Bunlardan ilki 8 Temmuz'da Yevgeniy Yevtuşenko tarafından kaleme alındı. O mektubunda, Kırım Türklerinin sürgünü ve vatana dönüşünde çıkarılan engelleri ülke için yüz karartıcı bir durum olarak gördüğünü, Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşünün Kırım'ın gelişmesine ve Sovyetler Birliği'ndeki halkların dostluğuna büyük katkı sağlayacağını belirtti.²¹¹ Sovyetler Birliği KP üyesi ve II. Dünya Savaşı veteranlarından Bulat Okucava da Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanlığına gönderdiği 14 Temmuz 1987 tarihli mektubunda, Kırım Türkleri meselesinin çözümünü ileriye atmanın mümkün olmadığını belirterek bir an önce bu sorunun halledilmesini talep etti.²¹² Kırım Türklerinin temsilcileri ise, Moskova'da devletin üst kademesindeki yetkililere seslerini duyurabilmek için o zamana kadar kimsenin cesaret edemediği bir işe koyuldular. Kremlin Sarayının önünde yüzlerce Kırım Türkü Mustafa Cemiloğlu liderliğinde haklarını aramak ve seslerini tüm dünyaya duyurmak gayesiyle bir miting tertip ettiler.

210 Zafer Karatay, "Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı Nasıl Cereyan Etti?", *Emel*, S. 161, 1987, s. 4-5.

211 "Obraşeniye Y.A. Yevtuşenko v Prezidium Verhovnogo Soveta SSSR" için bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C.II, s. 216-217.

212 Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C.II, s. 216-217.

2. Moskova Gösterileri ve TASS Ajansının Açıklaması

Moskova'da bulunan Kırım Türk temsilcileri sürekli olarak Sovyetler Birliği KP Yüksek Sovyetine müracaat ederek Gorbacev ile görüşme taleplerini yeniliyorlardı. Ancak uzun süre herhangi bir cevap alamayan 20 kadar temsilci, 21 Temmuz Salı günü Kızıl Meydan'da gösteri yapma teşebbüsünde bulunmuşlar, ancak polis tarafından dağıtılmışlardı. Temsilcilere ertesi gün yüksek seviyede yetkililer tarafından kabul edilecekleri sözü verilmesine rağmen bu görüşme de gerçekleşmemişti. Bu gelişmeler üzerine Moskova'da bulunan Kırım Türkleri tarafından Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi binası önünde, bütün dünyada ve Sovyetler Birliği'nde geniş yankılar uyandıracak bir miting yapıldı. Bu gösteri o sırada orada bulunan Fransız haber ajansı Agance France Press (AFP) muhabiri tarafından anında bütün dünyaya duyuruldu. Daha sonra bu ajansa REUTER, AP gibi dünyanın en büyük haber ajansları katılarak, gösterilerin sebebi ile ayrıntıları hakkındaki haberler tüm dünyaya geçilmeye başlandı. Ajanslardan geçen haberlerin hemen hepsinde görülen ortak kanaat, şimdiye kadar Moskova'da yapılan gösterilerin en büyüğü olduğu idi. Başlangıçta 100-200 kadar olan göstericilerin sayısı akşam saatlerinde 400 civarına ulaştı. Polis müdahale etmemekle birlikte Kızıl Meydanı kapattı ve göstericilerin etrafını kuşattı.²¹³

Gösteriler devam ederken Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Politbüro toplantısı cereyan etmekte idi. Bu toplantıda Gorbacev, Kırım Türkleri hakkında yabancı basında sürekli yazılar çıktığını, bazı Sovyet yazarlarından da (Okucava, Pristavkin, Yevtuşenko vd.) bu konuda mektuplar geldiğini ve Kırım Türk temsilcilerinin kendileriyle görüşme talebinde bulunduğunu, ancak onları kabul etmeye gerek görmediğini belirtti. Adı geçen toplantıda ayrıca Kırım Türklerinin taleplerine karşılık, Sovyet Devleti'nin görüşle-

213 Z. Karatay, a.g.m., s. 4-5.

ri ile çözüm önerilerin ihtiva eden bir açıklamanın resmî basın kuruluşu TASS Ajansı tarafından yayınlanması kararlaştırıldı.²¹⁴

Aynı günün akşam saatlerinde, gösterilerin devam ettiği bir sırada TASS Ajansı tarafından hükümetin kaleme aldığı açıklama yapıldı. Açıklamada Kırım Türklerinin son zamanlarda daha önceki taleplerini tekrarlayarak devlet ve parti organlarına yaptıkları müracaatların arttığı belirtildi. Ardından Kırım Türklerinin sürgününden o güne kadar meydana gelen gelişmelerin kısa bir tahlili yapılarak (bu arada bazı tarihî yanlışlar içine düşülerek), sadece **“vatan hainlerine”** uygulanması gereken sürgün kararının bütün bir halkı kapsamasının, binlerce Kırım Türkünün Almanlara karşı savaşıarak Sovyetler Birliği’nin en yüksek devlet nişanlarıyla taltif edilmeleri dolayısıyla adil bir karar olmadığı itiraf edildi. Açıklamada bu konunun tamamen bir iç mesele olup yabancı kamuoyuna yapılacak müracaatların yarar sağlamayacağına temas edilerek, dış ülkelerden gelecek baskıların “münasebetsizce” olacağı ve meselenin yeniden gözden geçirilmesine zarar vereceği belirtildi. Netice olarak, Kırım Türklerinin müracaatları sonunda bu meselenin çözüme kavuşturulması amacıyla Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı Andrey A. Gromiko başkanlığında bir komisyon kurulduğu ve bunun Kırım Türklerinin çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılandığı zikredildi.²¹⁵

Bir süredir Sovyetler Birliği’nde devam etmekte olan değişim politikalarının bir ürünü gibi görünen bu açıklama ile Kırım Türklerine **“büyük haksızlık yapıldığı”** kabul edildi ve meselenin çözümü için bir devlet komisyonu kurulduğu bildirildi. Bununla birlikte açıklamada eski alışkanlıkların kaybolmadığına dair izler de bulunmaktaydı. Açıklamanın Kırım Türklerinin taleplerini karşılama noktasında yapıcı bir yaklaşımda olmadığı görüldü. Bilindiği

²¹⁴ Kırmski Tatarı, s. 261-263.

²¹⁵ Açıklamanın tam metni için bkz. “TASS Ajansının 23 Temmuz 1987 Tarihli Kırım Tatarlarıyla İlgili Açıklaması”, çev. H. Kırımlı, *Emel*, S. 161, 1987, s. 24-26.

gibi vatana düzenli ve toplu olarak dönüş, millî özerkliğin tesisi gibi Kırım Türklerinin olmazsa olmaz istekleri Kırım'ın demografik yapısı gibi mazeretler ortaya sürülerek savuşturulmak istendi. Böyle bir durumun ise Kırım Türkleri tarafından kabul görmesi ihtimali yoktu. Sürgün öncesi Kırım Türklerinin sayısı hakkındaki verilerde de diğer resmî ve özel kaynaklarda yer alan bilgilerden farklı bir rakam ortaya konmuştur ki, bu da gerçeği yansıtmaktan uzaktı. Açıklamada tarihî yanlışlar da vardı. Almanların Kırım'ı işgalinden sonra bir Müslüman Kongresinin toplanarak **"Han" Hasan Bilal** başkanlığında Kırım hükümeti kurulduğu ifade edildi ki, bu iddia tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktaydı.²¹⁶

Kırım Türk Millî Hareketi'nin önde gelenlerinden Bekir Ömerov bir gazetede kendisiyle yapılan röportajda, TASS açıklamasının okunmasından sonra insanların gözlerinden hakarete uğramanın ve hayal kırıklığının gözyaşları döküldüğünü dile getirdi. Ömerov açıklamaya olan tepkisini şöyle ifade etti:

*"Bize hakaret ediliyor ve "Tatar halkının bir kısmı Alman-Faşist işgalcilerle" işbirliği yapmakla suçlanıyordu. Hainlerin zamanında hak ettikleri cezaya çarptırılmış olmalarına rağmen, TASS açıklaması kasıtlı olarak bütün Sovyet halklarında bir bütün olarak Tatarlara, hiçbir suçu olmayan ve faşizmden nefret eden bizlere karşı belirli bir psikolojik ön yargı oluşturunuyordu."*²¹⁷

Açıklamanın beklentilere cevap vermemesi üzerine Kırım Türkleri gösterilerine devam ettiler. Gösterilerin ikinci gününde Kırım Türk temsilcileri batılı gazetecilere verdik-

216 Nitekim bu açıklamadan sonra çeşitli tepkiler gelmiştir. Kırım Türklerinin Türkiye'deki sesi Emel dergisinin bu açıklamaya tepkisi şu şekilde olmuştur: *"Açıkça anlaşılacağı gibi Sovyet rejimi, TASS kanalıyla bir taraftan suret-i haktan görünüp sürgününün adaletsizliğinden söz ederken, diğer taraftan gayet ustaca tarih tahrifatını ve iftiraları kullanarak dolaylı yoldan Kırım Türklerine yöneltilmiş olan "jenosit" fiilini haklı çıkarma gayreti içerisinde... Nihayet TASS açıklamasında muğlak ifadelerle Kırım Türklerinin Vatan'a kavuşmasının ve Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yeniden kurulmasının nihai olarak reddine zemin hazırlanmakta, aynı zamanda, Kırım Türklerine kısmen ümitler verildiği itibai yaratılarak millî hakları talep etme hareketinin durdurulması istenmekte ve bu arada aba altından sopa gösterilmektedir"...* Bu eleştiri için bkz.: *"Başyazı", Emel*, S. 161, 1987, s. 5-6.

217 *"Russkaya Misl Gazetesinin Reşat Cemilev ve Bekir Ömerov ile Yaptığı Röportaj", çev. H. Kırımlı, Emel*, S. 162, 1987, s. 5.

leri demeçlerde, TASS açıklamasının başka milletlerin husumetlerini Kırım Türklerinin üzerine çekici nitelikte olduğunu belirttiler. Bu açıklamanın o zamana kadar meselelerinin çözümüne dair yetkililerden duydukları dışında yeni bir şey ifade etmediğini, meseleleri çözülünceye kadar Moskova'da kalacaklarını, Gorbaçev ile görüşmekte ısrarlı olduklarını beyan ettiler. Göstericilerin sayısı ikinci gün sonunda altı yüze ulaştı. Bu arada temsilciler Pyotr Demiçev'in kendileri ile yeniden görüşme teklifini, iki defa kendisiyle görüşmelerine rağmen hiç bir müspet gelişme olmadığını belirterek reddetmediler.

Gösterilerin üçüncü yani 25 Temmuz 1987 Cumartesi günü, Sovyet yetkilileri Kırım Türklerine karşı tutumlarını sertleştirdiler. Göstericilerin en az üç misli sayıda asker ve milis kuvveti çevreyi kuşatarak yanlarına kimsenin yaklaşmasına müsaade etmediler. Diğer yandan ilk iki günde olduğu gibi "bazı Sovyet vatandaşları"nın göstericiler aleyhinde sloganlar attıkları veya yorumlar yaptıkları gözlemlendi. Üçüncü günün sonunda Reşat Cemilev'in açıklamasına göre, Kırım Türk temsilcileri Komisyon Başkanı Gromiko ve İçişleri Bakanı Aleksandr Vlasov ile görüşmeyi kabul ederek gösteriye son vermişlerdi. Temsilciler görüşmede, Gromiko'nun aynı zamanda Devlet Başkanı olması dolayısıyla kendilerine önemli şeyler söylemesini ümit etmişlerdi.²¹⁸

27 Temmuz Pazartesi günü Gromiko'nun makamına yirmi bir kişilik Kırım Türk heyeti giderek yaklaşık 2,5 saat süre görüştü. Bu toplantı da tam bir hayal kırıklığı ile neticelendi ve hiç bir müspet gelişme kaydedilmedi. Reşat Cemilev'in ifadesinden anlaşıldığına göre, Gromiko'nun görüşmede "**seviyesiz bir sokak üslubu**" kullanması, Kırım Türklerinin meselelerine çözüm bulmak gayesiyle onun başkanlığında kurulan komisyonun halkın nazarında daha başlangıçta itibar kaybetmesine sebep oldu.²¹⁹ Görüşme

218 Z. Karatay, **a.g.m.**, s. 5-6.

219 Reşat Gafaroğlu Cemilev, "Kırım Tatar Milli Meselesinin Son Durumuna Bir Bakış", **Emel**, S. 176, 1990, s. 2-3.

sonrası bir basın toplantısı tertip eden Kırım Türk heyeti üyelerinden Sabriye Seutova, 28 Temmuz 1987 Salı günü Moskova'da bulunan İzmailovskiy Parkı'nda 800'ü aşkın Kırım Türk temsilcisinin toplanacağını, bu toplantıda Gromiko ile olan görüşmenin bandının temsilcilere dinletileceğini ve bir değerlendirme yapılarak bundan sonra nasıl hareket edilmesi gerektiğinin belirleneceğini bildirdi.²²⁰

Kararlaştırıldığı gibi 28 Temmuz 1987 Salı günü öğleden sonra 1000 civarında Kırım Türkü İzmailovskiy Parkı'nda toplandı. Yapılan görüşmeler sonunda açlık grevi yapılması teklifi oylandı, ancak reddedildi. Sözcüler tarafından bu *"ölmek istemiyoruz, mücadelemizi sürdürmek istiyoruz"* diye açıklandı. Çok sayıda asker, polis ve sivil görevlilerce takip edilen toplantıda Kırım Türk temsilcilerin Moskova'da karalarak, davalarını desteklemeleri için dünya liderlerine müracaat etmelerine oy birliği ile karar verildi. Ertesi gün (29 Temmuz Çarşamba) yine İzmailovskiy Parkı'nda bir araya gelineceği, bir sonraki adımın tespit edileceği ve ayrıca Kırım Türklerinin yaşadığı bölgelere adamlar gönderilerek Gromiko ile yapılan görüşmeyi ve bundan sonraki hareketlerin anlatılacağı da söylendi.

29 Temmuz 1987 Çarşamba günü Moskova polis yetkilileri, Kırım Türklerinin Kızıl Meydan'da gösteri yapmalarının yasaklandığını ilan etti ve bu kararı Moskova milis şefi Kırım Türklerine sözlü olarak bildirdi. Buna karşılık Kırım Türkleri ertesi günü TASS Ajansı binası önünde gösteri yapma kararı aldı. 30 Temmuz 1987 Perşembe günü sabah erken saatlerde Moskova polisi ile başka yetkililer, Kırım Türklerinin kaldıkları evleri tek tek dolaşarak seyahat tüzüğüne aykırı hareket ettiklerini, Moskova'da belirli bir süreden fazla kalamayacaklarını, önceden haber vermek kaydıyla Kızıl Meydan dışında bir yerde gösteri yapabileceklerini beyan etti. Aynı gün Moskova'da bulunan Kırım Türklerinden bir grup gösteri yapmak istediye de bu teşebbüs

220 Z. Karatay, a.g.m., s. 6.

polis tarafından önlendi. Bu arada TASS ajansı bir açıklama yaparak, sabah gösteri yapmak isteyen Kırım Türklerinin dağıtıldığını duyurdu ve onları ekstremist (fanatik) diye niteliyerek, “kışkırtıcı sloganlar” atan bu grubun batılı gazeteciler için gürültü çıkardıklarını ve “**sözde Kırım meselesinin**” kışkırtıcılığını yaptıklarını iddia etti. TASS suçlamalara farklı bir boyut kazandırarak, ABD Büyükelçiliği diplomatlarının Kırım Türklerini milliyetçi gösteri ve cemiyet aleyhtarı davranışlar yönünde kışkırttıklarını, bu sebeple Amerikan Büyükelçiliği Müsteşarı Mark Rames’in Dışişleri Bakanlığına çağrılarak sözlü şekilde protesto edildiğini, Kırım Türkleri ile özellikle Birinci Sekreter Shaun Byrnes’in görüştüğünü ve defalarca “*aşırı unsurlarla karanlık buluşmalar*” yaptığını bildirdi. Moskova’daki gözlemcilere göre bu, Kırım Türklerinin meselesiyle ABD’nin ilgilenmemesi yönünde bir talepti ve aynı zamanda Kırım Türklerine dolaylı olarak yapılan çok sert bir uyarıydı. Amerikan Büyükelçiliği sözcüsü Yaroslav Verner cevaben, Sovyet suçlamalarının çok saçma olduğunu, ABD diplomatlarının muhtelif gruplardan Sovyet vatandaşları ile görüşmesinde ne gayrikanuni ne de uygunsuz bir durum bulunduğunu, bu suçlamanın Glasnost’un sınırlarını gösterdiğini ifade etti.

Diğer taraftan Moskova polisi ve KGB elemanları Moskova’da bulunan Kırım Türklerini toplayarak, yaşadıkları bölgelere zorla geri göndermeye devam ediyordu. 31 Temmuz akşamında Moskova’dan çıkarılan Kırım Türklerinin sayısı 500’ü bulmuştu. Aynı gün yaklaşık 300 kadar Kırım Türk temsilcisi bir parkta toplanmış, durum değerlendirmesi yaparak gelecekteki hareket şeklini müzakere etmişlerdi. Moskova’dan gönderilen Kırım Türk temsilcileri ve diğer millî hareket mensupları da boş durmuyordu. Temsilciler, Kırım Türklerini 2 Ağustos 1987 Salı günü Taşkent’e 40 km mesafede bulunan Yangiyul Şehri parkında yapılacak toplantıya çağırıyorlardı. Bu davet üzerine parkın önünde 5000 kişi toplandı, yalnız onların parka girmelerine müsaade

edilmedi. Gerekçe olarak parkın o gün temizlik ve bakım için kapalı olduğu gösterildi. Moskova'da kalan Kırım Türklerinin hemen tamamının polis tarafından Moskova dışına gönderilmesi işlemi 5 Ağustos 1987 günü tamamlandı. Bu olay TASS Ajansı'nın 5 Ağustos 1987 tarihli bülteninde *"Kırım Tatarları Moskova'yı terk ettiler ve daimi ikamet yerlerine döndüler"* şeklinde duyuruldu. Ajans haberlerine göre Moskova'da sadece 16 kişilik bir Kırım Türk temsilci heyeti kalmış ve bu temsilcilere dokunulmayacağı garantisi verilmişti. Bu şahıslar, hükümet ile diğer resmî yerlerde Kırım Türklerinin temsilciliğini yapabileceklerdi.²²¹

Kırım Türklerinin uzun hazırlıklar sonucunda bir çok olumsuzluklara, engellemelere rağmen gerçekleştirdikleri gösteriler amacına ulaşmıştı. Çünkü seslerini bütün dünya kamuoyuna duyurabilmişler, en önemlisi Sovyet yetkililerine, kendilerine haksızlık yapıldığını itiraf ettirerek bunu resmen dile getirebilmişlerdir. Bu durum, Kırım Türklerinin vatana dönüş için millî mücadele hareketinde çok olumlu bir gelişme olarak kabul edilmelidir.

3. Devlet Komisyonunun Faaliyetleri

23 Temmuz 1987 tarihli TASS açıklamasında Kırım Türklerinin meseleleriyle ilgilenmek üzere kurulduğu açıklanan A. Gromiko başkanlığındaki Devlet Komisyonu, zaman zaman Kırım Türk temsilcileri ile görüşmeler yapmış, onlardan gelen dilekçe ve mektupları tetkik etmiş, gündeme getirilen konular hakkında görüşler bildirmiş ve gereğinin yapılması için üst makamlara müracaatlarda bulunmuştur. Özellikle Kırım Türklerinin millî özerkliği, onların Kırım'a geri dönüşleri ile kültürel haklarının tesisi konularında komisyonun yapmış olduğu açıklamalar ilgi çekicidir. Komisyonun Eylül 1987 tarihli açıklamasında, 1921 yılında kurulan Kırım ÖSSC'nde kültürel ve insanî hakların sadece Kırım Türkleri için tesis edilmediği, özerkliğin ise millî değil

221 Z. Karatay, a.g.m., s. 7.

bölgesel bir nitelik taşıdığı belirtilmektedir. Açıklamanın yapıldığı tarihlerde Kırım nüfusunun 2,5 milyon kişiye ulaştığı kaydedilmektedir. Bunun 2/3'ünden fazlasını Rusların meydana getirdiği, Kırım Türklerinin ise sadece %0.4'lük bir orana sahip olduğu ifade edilmektedir. 1921 tarihli Kırım ÖSSC'nin kuruluşunu bildiren deklarasyonda da adları geçen ve Kırım Türkleri dışında Kırım'ın ahalisini meydana getiren toplulukların ise özerk cumhuriyetin yeniden tesisi yönünde hiçbir talepleri olmadığı vurgulanmaktadır. Kırım'daki demografik yapı ile Sovyet toplumunun görüşü de göz önünde bulundurularak Kırım'da Tatarlara özerklik verilmesinin uygun olmadığı yönünde görüş beyan edilmektedir. Ayrıca, Kırım Türklerinin Kırım'da yerleşimi hakkındaki açıklamada, 15 Ağustos 1978 tarihli pasaport kuralları ile alakalı kanuna ilaveten, Kırım Türklerine ülkenin diğer tatil bölgelerinde de oturma izni verilmemesi istenilmektedir.²²²

Kırım Türklerinin özerklik ve vatanlarına dönüş taleplerine sıcak bakmayan Sovyet yönetiminin, onların bulundukları yerlerdeki kültürel gelişimlerine karşı ise bir hayli cömert davrandığı müşahede edilmektedir. Devlet Komisyonu, SSCB Yayın ve Kitap Alım-Satımı Komisyonuna Kırım Türkçesi ile yazılan yayınların basımının çoğaltılması yönünde talimat verilmesini gerekli görmekte, ayrıca yerleşim birimlerindeki ilgili parti komitelerine Kırım Türkçesinde gazeteler çıkarılması için teklif götürülmesinin uygun olacağını düşünmektedir. Komisyonun teklifleri arasında SSCB İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından Kırım'ın geçmişi ve o günkü durumundan bahseden bir kitapçığın hazırlanarak, 1988 yılı başında yayınlanması da yer almaktadır. Kırım Türkleri tarafından oluşturulan amatör ve profesyonel sanat topluluklarının faaliyetlerine destek olunması, Taşkent'te millî bir tiyatronun teşkil edilmesi de komisyon tarafından teklif edilmektedir.²²³ Kırım dışın-

222 Kırım Tatarları tarafından ortaya atılan meselelerin çözümü hakkında bazı tekliflere dair –Gizli- (Eylül 1987) için bkz. *TsDAGO Ukraini*, f. 1, L. 25, d. 3271, y. 28-33.

da yaşayan Kırım Türklerine kültürel yönden tavizler verilmesinin ardında, onların Kırım'a dönme isteklerinin önüne geçilmek istenmesinin yatmakta olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Kırım Türkleri bu açıklamadan birkaç ay önce 1988 yılındaki Sovyetler Birliği KP Tüm Birlik Konferansına gönderdiği müracaatında, Komisyonun faaliyetlerinden duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirmiş ve vazgeçilmez olarak kabul ettikleri taleplerini tekrarlamışlardı. Kırım'a düzenli ve toplu olarak dönüş, Kırım ÖSSC'nin yeniden tesisi ve her türlü insanî haklarının sağlanması şeklinde özetleyebileceğimiz **"olmazsa olmaz"** isteklerin dışında, Kırım Türklerinin başka hiçbir arzusu olmadığı ve olmayacağı belirtilmiştir.²²⁴

Nitekim kültürel alanda yapılan "iyileştirmelerin", Kırım Türklerinin vatana dönüş hızını kesmekten çok uzak olduğunu Sovyet resmî belgeleri de teyit etmektedir. Kırım Türkleri Sovyet yönetiminin önleme çabalarına rağmen, her geçen gün sayıları artarak Kırım'a dönmeye devam etmiştir. 10 Mart 1988 tarihli KP Kırım Bölge Komitesi'nin raporuna göre, Kırım'da 14.188 Kırım Türkü yaşamakta idi.²²⁵ Bu sayı ay sonunda 16.459 kişiye kadar yükselmişti.²²⁶ Kırım Türklerinin akın akın vatanlarına dönüşü karşısında çaresiz kalan Sovyet yönetimi, daha önce yaptığı gibi Kırım Türkleri arasından kendi seçtiği ve belirlediği kişileri resmî yollardan Kırım'a götürerek, ekstremist (fanatik) olarak tarif ettiği millî hareket temsilcilerinin etkisini azaltmak gayesini gütmüştü. Sovyet yönetimi bu yola ilk olarak 1968 yılında başvurmuştu. 1988 yılında da 300 Kırım Türk ailesi bu şekilde Kırım'a getirilerek kolhoz ve sovhozlara yerleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Bu amaçla Bölge İcra Komitesi Birinci Başkan Yardımcısı P.A. Feduliçev beraberin-

223 Gös. yer.

224 1988 yılındaki Sovyetler Birliği KP Tüm Birlik Konferansına Müracaat (18 Mart 1988) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 3368, y. 25-38.

225 Kırım Tatarlarının durumlarının iyileştirilmesi için yapılan çalışmalar hakkında KP Kırım Bölge Komitesi'nin Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne raporu –Gizli- (10 Mart 1988) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 3368, y. 18-21.

226 Kırım Tatarlarının durumu hakkında bilgi –Gizli- (1 Nisan 1988) için bkz. **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 3368, y. 44-46.

de bir grup ile Özbekistan'a gönderilmişti. Buradan seçilecek olanlar en yetenekli, iş ve sosyal alanda kendini ispatlamış Kırım Türkleri arasından tespit edilecekti. Onların yerleştirilmesi için Kırım Pervomay rayonunda "Agrarniy" adlı yeni bir kolhoz kuruldu ve müdürlüğüne de bir Kırım Türkü olduğu belirtilen A.M. Tippa getirildi.²²⁷

Kırım Türkleri tarafından göz boyama olarak kabul edilen ve kendilerinin asıl taleplerini karşılamayan bu tür uygulamalar karşısında onlar, seslerini duyurabilmek ve isteklerini dile getirmek amacıyla yine protesto gösterileri düzenleme yoluna gittiler. Kırım Bölge İcra Komitesi Başkanı Roşupkina, bu olayların önüne geçebilmek için 4 Mart 1988'de Kırım Türklerinin önde gelen bazı temsilcileri ile bir görüşme yaptı. Görüşmeye katılan Kırım Türkleri, yapacakları gösterilerin doğuracağı sonuçlar hakkında bilgilendirildiler. Bu tür "**bilgilendirmelere**" karşı oldukça deneyimli olan Kırım Türkleri, 6 Mart'ta toplam 42 yerleşim biriminde gösteriler düzenlediler. Kırım Türkleri bu mitinglerde her zaman dile getirdikleri sorunların çözülmesi talepleri yanında, değişik birkaç istekte daha bulundular. Bu istekler şunlardan oluşmaktaydı:

1. Kendi fikirlerinin propagandasını yapmak için toplu iletişim araçlarından faydalanmalarına imkan tanınması.
2. Yerel yayınlarda Kırım Türk yazarların eserlerinin Rus dilinde yayınlanması.
3. Bahçesaray'daki Han Sarayı Müzesi'nin restorasyonu amacıyla para toplamak için devlet bankasında hesap açılması.
4. Gözleve (Yevpatoriya)'deki caminin açılması.
5. Akmescid (Simferepol)'de bir Kırım Türk kültür merkezinin kurulması.²²⁸

Kırım yönetiminin bu isteklere cevabı, Kırım Türkleri arasında cereyan eden "**toplum karşıtı**" faaliyetlerin önlenmesi amacıyla yine "**etkili tedbirler**" alınması şeklinde ol-

²²⁷ TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 3368, y. 18-21.

²²⁸ Gös. yer.

du. Ukrayna KP Merkez Komitesi tarafından alınan tedbirlerin hayata geçirilmesini sağlamaları için çeşitli kurumlardan seçilen görevliler, tespit edilen bölgelere gönderildi. Bu görevliler arasından Kırım Bölgesi'nde 90 kişilik 12 ajitasyon-propaganda grubu oluşturuldu. Bunların görevi Kırım Türklerinin yaşadığı yerlerde **"aydınlatma"** faaliyetlerinde bulunmaktı. Bunun yanında Kırım'ın adli organlarında Kırım Türklerine karşı bir cezalandırma furyası meydana geldi. 1988 yılında pasaport kurallarını ihlal ettikleri gerekçeyle 592 kişi, 1987'de ise 791 kişi çeşitli cezalara çarptırıldı.²²⁹ Sovyet yönetiminin Kırım Türkleri aleyhine başlattığı propaganda faaliyetleri, halkın tahrik edilerek Kırım Türklerine karşı çeşitli saldırıların yapılması gibi istenmeyen olayların çıkmasına sebep olabiliyordu. Nitekim tam olarak bu ajitasyon hareketleriyle ilişkilendirmek mümkün olmasa da, bir tahrik sonucu Özbekistan'da Kırım ve Ahıska Türklerine yönelik kanlı saldırıların olması bu ihtimalin gerçek olabileceği sorusunu akla getirdi.

4. Özbekistan'da Kırım Türklerine Yapılan Saldırılar

18 Mayıs 1944'te anavatanları Kırım'dan sürgün edildikten sonra Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu Özbekistan SSC'ne yerleşmişti. Burada kendileri gibi sürgüne maruz kalan Ahıska Türkleri ve yerli Özbek halkı ile ırk ve din birliğinin de etkisiyle barış içinde yaşamışlardı. Ancak 1989 yılında Özbek topraklarında, özellikle Fergana'da Kırım ve Ahıska Türklerine yönelik bir takım saldırılar cereyan etti. Bu olaylar dünyaya **"Özbekler ile Ahıska Türklerinin çatışması"** şeklinde duyuruldu. Saldırının iyi organize olmuş, silahlı, çeşitli teknik teçhizatla donatılmış ve büyük mali güce sahip bulunan **"haydut çeteleri"** tarafından yapıldığı belirtildi.²³⁰ Özbekistan Televizyonu haber programında da, bu olaylara katılanlara biner ruble verildiği, sal-

²²⁹ TsDAGO Ukraini, f. 1, L. 25, d. 3368, y. 44-46.

²³⁰ R. Cemilev, "Kırım Tatar Milli Meselesi...", s. 3; "Kırım Göçmen Komitesi'nin Göçmenler Problemi Hakkındaki Açık Müracaatı", çev. A. Yalıboylu, **Emel**, S. 173, 1989, s. 7.

dırganların sıradan kişiler olmadığı, özel eğitilmiş ve belirli yerler tarafından desteklendiği açıklandı. Aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu binlerce masum insan saldırıganların hedefi olmuş, bir çok kişi vahşice dövülmüş, türlü eziyetlere uğratılmış, öldürülmüş ve diri diri yakılmışlardı. Bu olaylarda Kırım ve Ahıska Türklerine ait yüzlerce ev yağmalanmıştı. Tank, zırhlı araç ve otomatik silahlara sahip güvenlik güçlerinin de, saldırıganlara karşı kendi soydaşlarını ve kardeşlerini korumak amacıyla sokağa dökülerek gösteriler yapan halkı şiddet kullanarak dağıttığı, katliam yapan saldırıganları ise sadece seyrettikleri ifade edilmiştir. Hatta yetkili makamlar ve milis kuvvetleri arasından bu haydut çetelerine yardım edildiği birçok görgü şahidi tarafından da dile getirilmiştir.²³¹

Bu olayların altında yatan sebep kısa zamanda ortaya çıkmıştır. Saldırıganların taşkınlıklarına karşı hiçbir tepki göstermeyen yerel makamlar, Kırım ve Ahıska Türklerini zorla askerî araçlara doldurarak Rusya Federasyonu SSC'nin Smolensk ve diğer bazı vilayetlerinin verimsiz topraklarına gönderilmişlerdir. Bu bölgelerde çekilen işçi sıkıntısının, vatanları Kırım ve Gürcistan'daki Ahıska Bölgesi'ne gitmek isteyen Kırım ve Ahıska Türkleri ile giderilmek istenmiştir. Üstelik onlara sürgün edildikleri yerlere kendi istekleriyle geldiklerini ve bu bölgelerde kendi rızalarıyla hayatlarını sürdüreceklerini belirten belgeler imzalatılmaya çalışılmıştır. Smolensk civarındaki bu yeni sürgün bölgelerine hiçbir temel ihtiyaç maddelerini yanlarına almalarına izin verilmeden gönderilen Kırım Türkleri, yoğun çabalar sonucu Haziran ayı sonlarında Kırım'a gelmişlerdir.²³² Ancak, Kırım'daki Sovyet yöneticileri, gelenlere oturma ve çalışma izni alamamaları için çeşitli engeller çıkartmışlardı. Kırım Türklerinin açıklamalarına göre, Kırım KP Bölge Komitesi Başkanı ve diğer yerel idareciler, gelenlerin Sovyet Hükümeti'nin kararı gereğince yine Smolensk

231 R. Cemilev, a.g.m., s. 3.

232 R. Cemilev, a.g.m., s. 8.

Vilayetine veya Özbekistan SSC'ne dönmek mecburiyetinde olduklarını belirterek Kırım'a sokmak istememişlerdir. Mahalli basında da bu kişiler aleyhine propaganda başlatılmış ve başlarına gelen belaların suçunu yine kendilerinde aramaları gerektiğine dair makaleler yayınlanmıştır. Bunun yanında, Kırım Türklerinin gelişiyile Kırım'daki ahalinin can ve mal güvenliğinin tehlikeye düştüğü yolunda yazılar da kaleme alınarak topluluklar arasında düşmanlık tohumlarının ekilmek istendiği müşahade edilmiştir.²³³ Kırım'ın Sovyet yetkilileri, mesken yokluğu bahanesiyle bu kişilerin Kırım'da yaşamasına izin vermemekte ısrar ettiler. Onların bu tutumu, Özbekistan'daki saldırılardan kaçıp gelen bitkin durumdaki insanların 4 gün aralıksız olarak süren protesto gösterileri sonucunda değişmek zorunda kaldı. Onlara Kırım'ın kuzeyindeki birkaç kolhoz ve sovhozda kalacak yer ile çalışmaları için iş temin edildi. Ancak, bu insanlara tahsis edilen evlerin yaşamaya son derece elverişsiz durumda oldukları görüldü.²³⁴

Bütün bu yaşananların ardından, yer yokluğu bahanesiyle Kırım Türklerinin yerleşimine karşı çıkanlar, Rus ve Ukraynalılara yazlık inşaatı yapmaları için boş arazi tahsis ettiler. Ayrıca, Rusya ve Ukrayna'dan gelen göçmenler için binlerce konut inşa edildi. Bu çarpıklığın farkında olan birçok Kırım Türkü ise, kendilerine verilmeyen Kırım'ın bazı bölgelerindeki boş arazileri işgal etmek zorunda kaldı. Bu durum karşısında sadece Bahçesaray rayonu İcra Komitesi Başkanı A. Taryanik Kırım Türklerine anlayış göstererek, adam başına 0,06 hektar düşecek şekilde yaklaşık 500 adet arsayı onların kullanımına ayırdı. Buna mukabil 9 Eylül'de Akmesid (Simferepol) Şehri yakınlarındaki boş arazilerde ev inşa etmek amacıyla yerleşen yaklaşık 130 Kırım Türk ailesine, 300 kişi olduğu belirtilen güvenlik kuvvetleri tarafından saldırıldı, çadırları ve eşyaları dağıtıldı, insanlar hır-

²³³ Kırım Bölge Toplantısına katılan Kırım Tatar Milli Hareketi üyelerinin Kırım'da durumun ağırlaşmasıyla ilgili verdikleri dilekçe için bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 246.

²³⁴ Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., s. 247.

palandı, bir kısmı göz altına alındı. Benzeri olaylar birkaç gün sonra Karasupazar (Belegor)'da da cereyan etti. Kırım Türklerinin yerleştikleri yerler buldozerlerle dağıtıldı, çadırları parçalandı, eşyaları kırılıp atıldı.²³⁵

Kırım Türkleri, ülkede meydana gelen Glastnost ve Perestroyka siyasetlerinin kendi meselelerine müspet bir çözüm sunmasını beklerken, Kırım polisinin ve diğer yetkililerin baskılarıyla karşılaştı. Buna rağmen Kırım Türklerinin vatana dönüşlerinde azalma değil, bilakis artış kaydedildi. 1989 yılı itibarıyla Kırım'daki Türklerin mevcudu 50.000'i buldu.²³⁶ Üstelik Kırım Türkleri Kırım'da kendi teşkilatlarını da kurmuşlardı. Artık Sovyet Hükümeti'nin onların vatanlarına dönüşünü resmen kabul etmesi bütün Kırım Türkleri tarafından kaçınılmaz olarak görülmekteydi.

5. Kırım'da Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı'nın İlk Toplantısı

Kırım Türk Millî Hareketi, daha önce birkaç kere temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirmiş olduğu genel kurul toplantısının beşincisini 29 Nisan-2 Mayıs 1989 tarihlerinde Taşkent Bölgesi, Yangiyul rayonunda yapmıştı. Kongre'de Hareketin daha organize bir yapıya kavuşması, daha geniş katılımlara imkan sağlanması gibi amaçlara matuf olarak Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı'nın kurulmasına karar verilmiş, başkanlığına ise bu hareketin uzun yıllar en aktif üyelerinden biri olan Mustafa Cemiloğlu seçilmişti. Teşkilat ilk toplantısını 10-12 Haziran 1989 tarihlerinde Kırım'da Bahçesaray rayonunda yaparak, bundan sonraki merkezin adresini de işaret etmişti. Yapılan müzakereler neticesinde, Glastnost ve Perestroyka döneminde SSCB Yüksek Sovyeti'ne giren demokratik ve ileri görüşlü birkaç milletvekilinin Kırım Türk meselesine karşı sıcak yaklaşımlarından istifade edilerek bir bildiri hazırlanması, ardından bir Kırım Türk heyetinin Yüksek Sovyet tarafından kabul edilmesi

²³⁵ Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., s. 248-249.

²³⁶ Kırımski Tatari, s. 276.

için girişimde bulunulması kararlaştırılmıştı. Bunların yanında, Özbekistan'da yaşanan kanlı olayların tekrar etmesi durumunda, Kırım Türklerinin Orta Rusya'nın başka bölgelerine değil, kendi anavatanları olan Kırım topraklarına yerleştirilmesi meselesi de ele alınmıştı.

Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı, yapacağı faaliyetlerin koordinasyonunu sağlamak, hemşehrileriyle iletişim kurmak ve bilgi alış-verişini bir düzene koymak amacıyla 30 Temmuz 1989'dan itibaren 15 günde bir bülten neşretmeye ve daha önce olduğu gibi, Kırım Türklerinin gayri resmî yayın organı olan ve gizli bir şekilde basılıp dağıtılan **Samizdat** bildirileri tarzında özel broşürler hazırlanarak yerli-yabancı basın organları vasıtasıyla ülke içine ve dışına gönderilmesine, böylece Kırım Türk meselesinin geniş kitlelere duyurulmasının devam edilmesine karar verdi. Toplantıda ayrıca, millî hareketin ortaya çıkmasından itibaren haklarını savunmada en etkili silahı olan miting ve gösterilere yine devam edilmesi görüşü ağırlık kazandı ve 18 Ekim 1989 tarihinin, Kırım ÖSSC'nin 68. kuruluş yılı olarak kutlanması gerektiği belirtildi.

Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı kısıtlı imkanlara sahip olmasına rağmen, Kırım topraklarına kendi imkanlarıyla dönmek isteyen soydaşlarına her türlü yardımı gösterme kararını aldı. Bu vesileyle, Kırım Türklerinin bir arada yaşamalarını ve çalışmalarını temin etmek gayesiyle kooperatif ve yardımlaşma ocakları oluşturmak için girişimlerde bulundu. Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı bununla birlikte, halkının dinî inançlarını sağlamlaştırmak, vecibelerini yerine getirmeleri için imkanlar hazırlamak gayreti içine de girdi. Onlar eskiden olduğu gibi, Kırım'ı yine bir İslam merkezi haline dönüştürmek istiyorlardı. Bu amaçla eski ibadet mekanlarının restore edilmesi ve yeni camilerin inşaatına başlanması talep edildi²³⁷. Bu sayede Kırım Türkleri, artık yıllar önce sürülüp çıkarıldıkları topraklara geri dönme yo-

237 "Kırım Tatar Milli Hareketi Teşkilatı Merkez Şurası'nın İlk Toplantısının Tutanağı", çev. M. Altınel, **Emel**, S. 174, 1983, 1-13.

lunda hiçbir engelin kalmadığına, devletin kendilerine bu imkanı en kısa sürede sağlayacağına inanmışlardı.

I. SOVYETLER BİRLİĞİ YÜKSEK SOVYETİNİN DEKLARASYONU VE VATANA DÖNÜŞ

Sovyetler Birliği'nde, özellikle Stalin'in başa geçmesinden sonra, devletin bünyesinde bulundurduğu bazı toplulukların hak ve özgürlüklerine karşı kısıtlamalar uygulandığı, toplumun önde gelenlerinin sindirildiği, kimilerinin öldürülerek veya çalışma kamplarına gönderilerek etkisiz hale getirildiği, bazı toplulukların vatana ihanet suçlamasıyla II. Dünya Savaşı sırasında topluca vatanlarından çıkarılarak ülkenin diğer bölgelerine sürgün edildikleri gibi, bir dönem gizli kalmayı başarabilmiş hadiseler, çok uzun bir geçmişi olmayan Sovyet tarihinin artık bilinen gerçekleri arasında yer almaya başladı. Sürgüne gönderilen bazı toplulukların bir müddet sonra serbest bırakılarak vatanlarına geri dönmelerine imkan tanındığı, ancak bir kısmının ise bu haklardan mahrum bir şekilde sürgün hayatı sürmeye devam ettiği çalışmamızın bundan önceki kısımlarında ifade edildi. Bu haklardan yararlanamayan topluluklardan birisi olan Kırım Türkleri, bütün malı-mülkü ellerinden alınıp zorla kovuldukları topraklarına geri dönebilmek için, daha önce hiçbir topluluğun cesaret dahi edemediği bir mücadele vermişti. Sovyet Hükümetleri tarafından yapılan bütün engellemelere rağmen, Kırım'a dönmekten asla vazgeçmeyen Kırım Türkleri mücadeleleri sırasında bir takım tavizler koparmaya muvaffak olmuştu. Ancak Sovyet Hükümetleri tarafından alınan kararlar, verilen sözler sürekli askıda kalmış, hiç biri uygulamaya konulmamıştı. Son olarak SSCB Yüksek Sovyeti, 14 Kasım 1989'da haksızlıklara uğramış vatandaşların hakkını teslim eden bir deklarasyon yayınladı ve onların her türlü insanî haklarını garanti altına aldığını açıkladı. Tarihî önem taşıyan deklarasyonda şu ilgi çekici ifadelere yer verildi:

"...Kendine has acısıyla bir hatıra bizi Stalin dönemi baskılarının ıstırap dolu yıllarına gönderiyor. Ülkede gayri kanunilik ile

keyfilikğin uğramadığı cumhuriyet ve mağdur etmediği millet kalmamıştır. Geçmişte yapılan toplu tutuklama eylemleri, kamp işkenceleri, yoksul kadınlar, yaşlılar ve çocuklar sürgün bölgelerinden vicdanlarımıza çağrıda bulunmaya devam ediyorlar, içimizdeki ahlâk duygusunu rencide ediyorlar. Bunu unutmak imkansızdır.

Stalin rejiminin barbarca eylemleri ile II. Dünya Savaşı yıllarında Balkarlar, Kalmıklar, Çeçen-İnguşlar, Kırım Tatarları, Karaçaylar, Mesket Türkleri, Almanlar yaşadıkları yerlerden sürgün edildiler. Mecburi göç politikası SSCB'nde yaşayan Koreli, Yunan, Kürt ve diğer halkların kaderleri üzerinde de etkili oldu.

SSCB Yüksek Sovyeti şartsız bir şekilde milletlerin zorla sürgün edilmesini, uluslararası hukuk temeline ve sosyalist düzenin hümanist tabiatına ters düşen en ağır suç olarak telakki etmektedir.

SSCB Yüksek Sovyeti, insan haklarının ve devlet düzeyindeki hümanist kuralların çiğnenmesinin ülkesinde bir daha asla tekrarlanmayacağını garanti etmektedir.

SSCB Yüksek Sovyeti, baskılara maruz kalan bütün Sovyet toplulukların haklarının kayıtsız şartsız iadesi için gerekli yasal tedbirlerin alınmasını gerekli görmektedir.”²³⁸

Sovyetler Birliği'nin en yüksek makamı tarafından açıklanan bu deklarasyon ile Kırım Türklerinin ve vatanlarından uzakta yaşayan diğer toplulukların özgürce, hiçbir sınırlama olmadan vatanlarına dönmeleri için bütün hukukî ve sunî engeller ortadan kaldırılmış oldu. Devlet artık Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşünü engellemekle değil, resmen organize etmekle ilgilenmeye başladı. Kırım Türklerinin sorunlarıyla meşgul olmak amacıyla kurulan komisyon, bu konuda çalışmalara başlayarak bir göç planı hazırladı. Bu plana göre, öncelikle Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşü ve millî bütünlüklerinin tesisinin kanunî hakları olarak kabul edilmesi gerekiyordu. İkinci olarak, Kırım Türk toplumunun dönüş meselesinin merkezî yönetim ta-

238 “Deklaratsiya Verhovnogo Soveta Soyuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik”, *Pravda*, 15 Noyabrya 1989.

rafından rasyonel bir şekilde ele alınıp birbirini takip eden üç safhada gerçekleştirilmesi öngörülüyordu. Birinci safhada, altyapı, konut, sosyo-kültürel ortam ve üretim alanındaki gelişim meselelerinin aynı anda çözülüp, şahısların yakınlık dereceleri göz önünde bulundurularak dönüşün devlet denetiminde yapılması planlanmaktaydı. İkinci safhada, şahısların kendi başlarına, bireysel imkanları kullanarak dönmeleri tasarlanmaktaydı. Bu durumda devlet bir takım yükümlülüklerden kurtulmuş olacaktı. Üçüncü safha ise, grup halinde toplu dönüş planlarıydı. Böylece toplu olarak Kırım'a dönenlerin bir arada yaşayarak yeni köyler veya kasabalar meydana getirmeleri düşünülmekteydi.²³⁹

Komisyon, bu konuda devlet programının hazırlanması amacıyla SSCB Bakanlar Kurulu bünyesinde ayrı bir komisyonun kurulmasını ve bu komisyona Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu başta olmak üzere Rusya Federasyonu SSC Bakanlar Kurulu, Ukrayna, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırım Vekiller Meclisi, SSCB Milletvekilleri temsilcileri ile Kırım Türk temsilcilerinin alınmasını teklif etti. Kurulması istenen komisyon, Kırım'a dönecek olan şahıslara iş ve ev temin edilmesi, sosyal altyapıların tesisi ile meşgul olacaktı. Komisyonun finansının ise komisyonun kuruluşunda yer alan cumhuriyetler tarafından karşılanması düşünülmüyordu. Komisyonun teklifleri doğrultusunda SSCB Bakanlar Kurulu tarafından Kırım Türklerinin meseleleriyle ilgilenmek üzere ayrı bir devlet komisyonunun kurulması 29 Ocak 1990 tarihli bir kararname ile kabul edildi. Komisyonun başkanlığına Bakanlar Kurulu Başkan yardımcısı V.H. Dogujiyev getirildi. Komisyonda başkanla birlikte 25 kişi yer aldı.²⁴⁰ Bu komisyon, daha önce Gromiko başkanlığında kurulan komisyondan tamamen farklı bir yapıya ve gayeye sahipti. Komisyonun vazifesi, eski komisyon

239 Kırım Tatar halkının problemleriyle ilgilenen Komisyonun çözüm ve önerileri için bkz. Guboglo-Çervonnaya, *a.g.e.*, C. II, s. 81.

240 "Kırım Tatar halkının problemleriyle ilgili Devlet Komisyonunun kurulması" hakkında SSCB Bakanlar Kurulu Kararnamesi için bkz. Guboglo-Çervonnaya, *a.g.e.*, s. 84-85.

gibi Kırım Türklerini vatanlarına sokmamanın yollarını aramak değil, bilakis onların düzenli bir şekilde Kırım'a geri dönmelerini sağlamaktı. SSCB Bakanlar Kurulu bu amaçla 11 Temmuz 1990'da yayınladığı bir kararnameyle, Kırım Türklerinin Kırım'a dönüşüyle ilgili meselelerin çözümü hakkında çeşitli bakanlıklar ile bağıli kuruluşlar tarafından hazırlanan ve Devlet Komisyonu tarafından uygulamaya konulacak olan tedbirler paketini onayladı. Buna göre Devlet Komisyonu, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Özbekistan ve Tacikistan Bakanlar Kurulları, Sovyetler Birliği'nin ilgili bakanlıkları ve bağıli kuruluşları ile Kırım Türk toplumu temsilcilerinin iştirakiyle dönüş programını hazırlayarak Eylül 1990'da SSCB Bakanlar Kuruluna sunacaktı. Kırım Türklerinin Kırım'a dönüşü gönüllülük esasına göre, düzenli bir şekilde ve programda belirlenen nizam çerçevesinde olmak zorundaydı.²⁴¹

Aynı kararnameye göre Ukrayna SSC Bakanlar Kurulu, Kırım Bölgesi Milletvekilleri Birliği ile beraber, dönecek olan Kırım Türklerinin yerleşim yerlerinde toprak rezervi meselesini halledecekti. Ayrıca SSCB Devlet İstatistik Komitesi, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Komitesi, Ukrayna, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Bakanlar Kurulu, Kırım Türk temsilcileri ile birlikte 15 Ağustos'a kadar, belirtilen cumhuriyetlerde yaşayan Kırım Türklerinin ve bunlar içinden de Kırım'a dönmek isteyenlerin sayısını tespit etmekle görevlendirildi.²⁴²

SSCB Bakanlar Kurulu, 1 Haziran 1990 tarihinden evvel Kırım'a gidip yerleşen 8400 Kırım Türk ailesinin problemlerinin çözümü görevini Kırım Bölge İcra Komitesi ve Kırım Ziraat Bankasına tevdi etti. Kırım'a düzenli bir şekilde yerleşecek Kırım Türklerinin iskanı için inşa edilen konutların kullanıma sunulması ile Ukrayna Bakanlar Kurulu ve Kırım Bölge İcra Komitesi meşgul olacaktı. Kırım Türkleri-

241 SSCB Bakanlar Kurulu'nun, Kırım Tatarlarının Kırım'a dönüşleriyle ilgili meselelerin çözümü için öncelikli tedbirler hakkındaki 666 numaralı kararnamesi için bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 85-87.

242 Gös. yer.

ne ev yapımı için SSCB Devlet Bankası, Ziraat Bankası ve Tasarruf Bankası tarafından 1990 yılında 40 milyon ruble, 1991’de 58 milyon rublelik uzun vadeli kredi tahsis edilecekti. İlköğretim okulları, 5700 adet ilave derslik, 490 çocuk bahçesi ile Akmesid (Simferopol) Şehrinde Kırım Türkçesinde eğitim yapacak bir Pedagoji lisesi yapılacaktı. Kırım Türk millî kültürü ve dilinin gelişimi için millî kadroların hazırlanması ile Ukrayna Kültür Bakanlığı, Eğitim Bakanlığı, Yüksek Öğretim Kurumu Bakanlığı, Ukrayna Devlet Yayın Komitesi, Ukrayna İlimler Akademisi ve Kırım Bölge İcra Komitesi ilgilenecekti.²⁴³

Yalnız, E.A. Pain’in ifade ettiği bir husus, Kırım Türklerinin yerleşimlerinde yine bir takım problemlerle karşılaşılacağı ihtimalini ortaya çıkarttı. Ona göre, Kırım o dönemde henüz büyük kitlelerin aynı anda ani göçünü kabul etmeğe hazır bir durumda değildi.²⁴⁴ Nitekim, sürgün sırasında yayınlanan 1956 ve 1967 kararnameleri gibi, Sovyet Deklarasyonu ile yukarıda zikredilen Bakanlar Kurulu kararnamesinin hükümlerinin de Kırım’ın yerel idarecileri tarafından pek dikkate alınmadığı, buraya geri dönen Kırım Türklerine yapılan uygulamalardan anlaşıldı. Kırım Türkleri kendilerine boş arsaların parsellenerek verilmesi ve tamire ihtiyacı olan evlerin onarılması yönünde defalarca yüksek idare makamlarına çağrıda bulunmuş olmalarına rağmen, kendilerine gerekli cevaplar verilmedi. Seslerinin yankı bulmamasına tepki gösteren Kırım Türkleri, bunun bir ifadesi olarak boş olan arsaları işgal ederek buralarda **“Çadır Şehirler”** kurmaya başladılar. Kırım Türklerinin bu hareketleri güvenlik kuvvetleri tarafından bastırılmak istendi ve onlara karşı gelenler tutuklandı.²⁴⁵

Kırım’daki yerel idareler gelen Kırım Türklerini öncelikle köylere yerleştirmek üzere hazırlanmışlardı. Ancak gelenle-

243 SSCB Bakanlar Kurulu’nun 11 Temmuz 1990 tarih 666 sayılı Kararnamesine Ek için bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 87-95.

244 E.A. Pain, “Vozvraşçeniye”, *Sotsiologičeskiye İssledovaniya* (Sotsis), S. 12, Moskva, 1990, s. 60.

245 “Kırım’da Değirmenköy’de Kırım Tatarlarının Bir Çadırşehir Kurmaları Hakkında Bildiri”, çev. N. Deniz, *Emel*, S. 176, 1990, s. 43-47.

rin çoğunluğunu (%62,1) yaşadıkları yerlerde şehirlerde ikamet eden kişiler teşkil etti. Bunların büyük bir kısmı (%53,5) da alışık oldukları şekilde yine şehirlerde yaşamak istemelerine rağmen, sadece bir kısmı (%26,6) buna muvaffak olabildi. Bu kişilerin hayat tarzlarında yaşanan köklü değişimler, itibarları iade edilip vatanlarına dönenlerin karşılaştacakları bir dizi problemleri de önceden haber veriyordu. Şehir hayatına alışanların burada iş bulma konusunda ciddi sıkıntıları vardı. Geri dönenlerin ancak %29'u kendi branşlarında bir iş bulabildi. Daha önce yaşadıkları yerlerde bütün mal varlıklarını yok pahasına satıp gelenlerin çoğu (%73,6), burada özellikle ev fiyatlarındaki astronomik fiyatlarla ve iş bulma problemleriyle karşılaşınca ciddi şekilde maddî sıkıntılar içine düştüler. Yaşam şartlarının temini dışında, büyük bir çoğunluk (%56) ailesini Kırım'a getirebilecek imkanlara sahip değildi. Bu durumda bazı Kırım Türkleri 1-1,5 yıl yakınlarından ayrı yaşamak zorunda kaldılar. Ancak onlar için en önemli sorunu ev yapımı için bir arsa temin edilememesi oluşturdu. Bu arada, aydınların büyük çoğunluğu (%87,1) asıl problem olarak, kazançta da kayıplara yol açan profesyonel meslekî bilgilerin uygulanamamasını, bir kısmı (%15,5) ise ev ve oturma alanı yokluğunu görmekteydi. Bu durum da gösteriyor ki, Kırım Türkleri Kırım'a çalışıp hayat şartlarını ve maddî durumlarını iyileştirmek için değil, sadece anavatanlarına dönme arzusuyla gelmişlerdi. Bu inanç doğrultusunda geri dönenler Kırım Türklerinin yaklaşık %69'unu teşkil ediyordu. Onlar, o an kendilerine sağlanan şartların olumsuzluğuna rağmen, vatanlarına döndükten sonra kendi talep ve ihtiyaçlarını karşılayacaklarını düşünüyorlardı. Kırım Türklerinin arasında, vatanlarının dışında bulundukları mevcut şartlardan memnun olmayan %15,4'lük bir kesim ise durumlarının Kırım'a döndükleri zaman da düzeleceğine inanmıyordu.²⁴⁶

Sürekli olarak devam eden göçler sonrasında Kırım'a 1987 yılında 2300 Kırım Türkü yerleşti. 1988'de 19.300,

246 E.A. Pain, *a.g.m.*, s. 60-61.

1989'da 28.000 ve 1990 yılının ilk 5 ayında 12.800 Kırım Türkü daha vatanına döndü. 1 Mayıs 1990 itibarıyla Kırım'da toplam olarak 83.116 Kırım Türkü yaşamaktaydı.²⁴⁷ Gelecek iki-üç yıl içinde yıllık 50.000-70.000 Kırım Türkünün daha Kırım'a döneceği tahmin edilmektedir.²⁴⁸

J- KIRIM OTONOM SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN YENİDEN KURULUŞU

Kırım Türklerinin vatanlarına dönmeye başlamasının ardından Kırım'daki Rus çoğunluğun kontrolündeki iktidar, Kırım Türklerinin bu hızlı ve (büyük kısmının kendi imkanlarıyla) organize dönüşleri karşısında, Kırım'ın yine Özerk Cumhuriyet statüsüne yükseltilmesini istemeye başladı. Böylece Kırım ilk fırsatta doğrudan Kremlin'e, dolaylı olarak da Rusya'ya bağlanacaktı. Kırım'da da bu yönde kamuoyu oluşturmaya başlamışlardı. Bu itibarla 20 Ocak 1991'de Kırım'da bir referandum yapıldı. *"Kırım ÖSSC'nin SSCB'nin bir parçası olarak yeniden oluşturulmasını ve (Gorbaçev'in önerdiği) Birlik anlaşmasına katılmasını destekliyor musunuz?"* sorusuna, oy kullanan 1.441.019 seçmenden 1.343.855'i **"evet"** dedi.²⁴⁹

Kırım Türkleri, Kırım yönetiminin referandumdan kendilerini haberdar etmemesi ve onların esasen Kırım'ın yeniden Rusya'ya bağlanmasına taraftar olmaması sebebiyle Ukrayna Cumhuriyet Partisi ile birlikte Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı referandum oylamasını boykot ederek taraftarlarının seçime katılmaması çağrısı yaptı. Referandumun ardından Ukrayna SSC Yüksek Sovyeti, oylamanın sonuçlarını kabul ederek, 12 Şubat 1991'de Kırım ÖSSC'nin yeniden kurulmasıyla ilgili kanunları kabul etti.²⁵⁰ Ukrayna SSC Yüksek Sovyeti Başkanı Leonid Kravçuk'un onayladığı kanuna göre, Kırım Bölgesi topraklarında Ukrayna SSC

²⁴⁷ Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 254.

²⁴⁸ A. Krındaç, R. Turowskiy, "Kırım Türkleri'nin Vatan'a Dönüşü", çev. İ. Yıldırım, *Emel*, S. 195, 1993, s. 13.

²⁴⁹ Zafer Karatay, "Kırım'da Son Siyasi Durum", *Emel*, S. 199, 1993, s. 4.

²⁵⁰ "Haberler", *Emel*; S. 182, 1991, s. 52.

bünyesinde Kırım ÖSSC kurulmasına karar verildi. Ayrıca, Kırım ÖSSC anayasası kabul ve anayasal kurumlar teşkil edilinceye kadar Halk Temsilcileri Kırım Bölge Sovyeti (Meclisi), Kırım ÖSSC sınırları içerisinde onun en yüksek yasama organı olarak tanınarak, ona Kırım ÖSSC Yüksek Sovyeti statüsü verildi.²⁵¹

Aynı gün Ukrayna SSC Yüksek Sovyeti de, “Kırım ÖSC’nin tesisi ve Kırım ÖSSC Yüksek Sovyeti’nin oluşturulması” hakkında şu kararı çıkardı:

1. Kırım ÖSSC’nin Ukrayna SSC’ne bağlı olarak yeniden kurulması hakkında kabul edilen kanun ilan edildiği andan itibaren yürürlüğe girecektir.

2. Kırım ÖSSC Yüksek Sovyeti’ne bir ay içinde gizli oy ile istisna olarak gerekli sayıda Kırım ÖSSC halk temsilcileri seçilecek. Bu temsilciler millî-kültürel cemiyetleri ile Kırım’dan sürgün edilmiş halkların sosyal kuruluşlarının bölge toplantılarında tespit edilecek. Kırım ÖSSC Yüksek Sovyeti’ne seçilecek halk temsilcisi miktarı, Sivastopol Şehir Sovyeti’ndeki halk temsilcilerinin sayısı kadar olacak.

3. Kırım ÖSSC Yüksek Sovyeti, Kırım OSSC anayasa taslağını hazırlamak için gerekli hazırlıkları yapacak.

4. Ukrayna SSC Yüksek Sovyeti Adalet ve Kanun Komisyonu, Ukrayna SSC Anayasası’ndaki değişiklik ve ilavelere benzer öneriler hazırlamakla görevlendirilecek.²⁵²

Haddizatında Kırım ÖSSC yeniden tesis edilirken, 1921 yılındaki gibi Kırım Türklerinin hakim olduğu bir yapı değil, Sovyetler Birliği’nin yeniden yapılanma politikası çerçevesinde Rusya’ya bağlı bir uydu devletçik kuruldu. 22 Mart 1991 tarihinde yapılan Kırım ÖSSC Yüksek Sovyeti seçimlerinde Kırım Türklerinden hiç kimse halkını temsil etmek üzere seçilmedi. Nitekim, Kırım Türkleri bu durumu

251 “Zakon Ukrayinskoy Radyanskoy Sotsialističnoy Respubliki “Pro vidnovlennya Krimskoy Avtonomnoy Radyanskoy Sotsialističnoy Respubliki (12 Lyutogo 1991)”, **Golos Ukrayini**, 15 Lyutovo (Şubat) 1991.

252 “Pastanova Verhovnoy Radi Ukrayinskoy RSR pro vvedennya v diyu Zakonu “Pro vidnovlennya Krimskoy Avtonomnoy Radyanskoy Sotsialističnoy Respubliki i pro popovnennya skladu Verhovnoy Radi Krimskoy ARSR, (12 Lyutogo 1991)”, **Golos Ukrayini**, 15 Lyutovo (Şubat) 1991.

protesto ettiler ve Kırım'da meydana gelen gelişmelerin Ukrayna SSC yasalarına aykırı olduğunu belirttiler. Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı, Kırım ÖSSC'nin kurulmasını Kırım Türklerine yeniden özerklik sağlanması ile onun bütün siyasî ve vatandaşlık haklarına yönelik alınan bir önlem olarak değerlendirdi. Bunun yanında Kırım Yüksek Sovyeti için seçimlerin yeniden yapılması gerektiğini ifade etti.²⁵³ Ancak, Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı liderlerinden Mustafa Cemiloğlu ve Rıfat Çubar, Ukrayna Cumhuriyet Partisi milletvekilleri tarafından Kiev'e davet edildiklerinde, kendilerine destek veren az sayıda Ukrayna milletvekilinin Yüksek Rada (Meclis)'da "*Kırım'da özerklik yalnızca Kırım'ın gerçek sahipleri olan Kırım Tatarlarına verilmeli ve onların gasp edilen hakları böylece iade edilmelidir*" şeklinde konuşma yapmalarına rağmen Ukrayna yönetiminden bir destek görmediler.²⁵⁴

17 Mart 1991'de Sovyetler Birliği'nin kaderini yakından ilgilendiren bir referandum daha gerçekleştirildi. Bu referandumda halka "*Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin, her milliyetten insanların haklarının ve hürriyetlerinin tam manasıyla garanti edildiği hükümran cumhuriyetlerin eşit haklara sahip olduğu yenilenmiş bir federasyon şeklinde korunmasını gerekli görüyor musunuz?*" sorusu yöneltildi. Kırım Türk Millî Hareketi Teşkilatı, 8 Mart 1991'de yayınladığı bir bildiri ile bu referanduma karşı olduğunu belirtti. Bildiride bu karşı çıkışa, "*Bir halkın veya cumhuriyetin Sovyetler Birliği bünyesinde kalmayı arzu etmesi veya kendi bağımsız devletlerini kurmayı istemesi hakkındaki kararı, bütün imparatorluğun aynı anda değil, cumhuriyet veya halkların kendi başlarına vermesi gerekir...*" ilkesi gerekçe olarak gösterildi²⁵⁵. Ancak Sovyetler Birliği'ndeki cumhuriyetler için büyük önem taşıyan bu referandumda

253 "Zayavleniye Tsentral'nogo Soveta Organizatsii Krımskotatarskogo Natsional'nogo Dvijeniya po Povodu Zakona USSR o Vosstanovlenii Krımskoy ASSR (8 Mart 1991)" için bkz. Guboglo-Çervonnaya, *a.g.e.*, C. II, s. 105-106.

254 "Ukrayna Cumhuriyet Partisi'nin Bütün Dünyaya Çağrısı: Kırım Tatarlarına Yardım Fonu Kuralım", çev. N. Deniz, *Emel*, S. 181, 1990, s. 8; "Ukrayna Milli Demokratik Teşkilatı (RUH)'nın Kırım Tatar Halkına Çağrısı", çev. N. Deniz, *Emel*, S. 176, 1990, s. 40.

255 "Rezolyutsiya Tsentral'nogo Soveta Organizatsii Krımskotatarskogo Natsional'nogo

Ukrayna halkı, diğer Birlik Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi, büyük çoğunlukla Sovyetler Birliği'nden ayrılıp bağımsız bir devlet olma yönünde oy kullandı.²⁵⁶

Ağustos 1991'de Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Gorbaçev'e yapılan askerî darbe ile devrildi. Bu darbe daha sonra başarısızlıkla sonuçlandı ve Boris Yeltsin Rusya Federasyonu'nun başına geçti. Bu gelişmeler tüm Birlik cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Ukrayna'da da bağımsızlık ateşini körükledi. Uraynalılar 1 Aralık 1991'de **Bağımsızlık Deklarasyonu**'nu oyladılar. Ülke genelinde %84,2 oranında katılımın sağlandığı referandumda, halkın %90,3'ü bağımsızlığı destekledi. Bu oylamada bağımsızlık lehinde oyların en az olduğu bölge Kırım oldu. Kırım'da referanduma katılım %67,5 oranında oldu ve evet diyenlerin oranı %54,2 idi. Kırım Türkleri, Ukrayna'nın bağımsızlığını destekleyerek Kırım'daki bu oylamada son derece etkili bir rol oynadı.²⁵⁷ Bu arada 13 Kasım 1991'de kabul edilen *Ukrayna Vatandaşlık Kanunu* uyarınca, o zamana kadar oturma izni alabilen 73.981 Kırım Türkü Ukrayna vatandaşlığına geçme hakkını elde etti.

Sovyetler Birliği dağılmadan evvel Bakanlar Kurulu'nda alınmış olunan son kararlardan birisi 24 Temmuz 1991'de çıkarılan "*Kırım Türklerinin Kırım'a düzenli bir şekilde dönüşü ve orada kendileri için gerekli şartların oluşturulmasının garanti altına alınması*" kararnamesi olmuştu. Bu kararname ile Rusya Federasyonu, Ukrayna, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Kazakistan devlet başkanlarından ülkelerinde Kırım Türkleri'nin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde, onların Kırım'a dönüşleriyle ilgili problemlerin çözülmesi için birer komisyon kurmaları talep edilmişti.²⁵⁸ Ancak Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu şartlardan dolayı, 1991 yılının sonbaharında Kırım Türkleri'nin meselelerini çözmek

Dvijenii po Povodu Obşesosoyuznogo Referanduma 17 Marta 1991 goda (8 Marta 1991)" için bkz. Guboglo-Çervonnaya, a.g.e., C. II, s. 108-109; "KTMHT Merkez Şurası'nın Bütün Sovyetler Birliği Çapındaki 17 Mart 1991 Tarihli Referandum Hakkındaki Bildirisi", çev. H. Kırımlı, *Emel*, S. 182, 1991, s. 6-7.

256 Bohdan Krawchenko, *Ukraine, Independency Politics: Nations Politics in the Soviet Successor States*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, s. 82.

257 B. Krawchenko, a.g.e., s. 85.

258 *Krımski Tatari*, s. 304-308.

gayesiyle kurulan Devlet Komisyonu da kendi varlığına son verdi. Düzenli bir şekilde vatanlarına dönüşlerinin organize edilmesi için karşılarında hiçbir resmî kurum bulamayan Kırım Türkleri bu udurumda gayr-i resmî yollarla akın akın Kırım'a dönmeye başladılar. Bu da onların Kırım'daki nüfuslarının önemli ölçüde artmasını sağladı. Nitekim Kırım'da 1988 yılında 17.500 kişi olan Türk nüfusu 1992'de 157.868 kişiye ulaştı.²⁵⁹ Kırım'da 1995 nüfus sayımına göre 2.600.000 kişi yaşamaktadır. Bunlar arasında en fazla nüfusu Ruslar (1.742.000- %67) teşkil ediyor. Ardından 572.000 (%22) kişi ile Ukraynalılar, 260.000 (%10) kişi ile Kırım Türkleri geliyor. Geri kalan 26.000 (%1) kişiyi ise diğerleri (Karaim, Kırımçak, Rum, Ermeni, Alman, Bulgar, Yahudi) oluşturmaktadır.²⁶⁰

Kırım Türklüğü, kısmen de olsa 1944 yılından beri mücadelesini verdiği emellerine kavuşmuştu. Her şeyden önemlisi artık yüzyıllardır vatan kabul ettikleri topraklarda yaşama hakkın elde ettiler. Kırım Türklerinin büyük bir kısmı Kırım'a döndü, bir kısmı ise hala Özbekistan'da ve diğer bölgelerde kaldı.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla diğer bölgelerde olduğu gibi Kırım'da da baş gösteren ağır ekonomik ve hayat şartları, varını yoğunu satıp vatanına dönen Kırım Türklerini çok zor durumda bıraktı. Vatana dönme mücadelesini kazanan Kırım Türkleri bütün bu zorluklara rağmen Kırım'da varlıklarını koruma ve sonraki nesillere daha müreffeh bir gelecek hazırlamak için uğraş vermektedirler.

259 Gabrielyan-Pyotrov, a.g.e., s. 22.

260 "Kırım'a Genel Bakış", (çevirimiçi) www.vatankirim.net/genel.htm, 10.04.2001.

SONUÇ

Kırım Türkleri, asırlar boyunca yaşadığı Kırım topraklarının stratejik öneme sahip olmasından dolayı sürekli olarak Rusların baskısı altında kalmıştı. Kırım'ın Küçük Kaynaca Anlaşması (1774) sonrasında Osmanlı himayesinden çıkıp, ardından Rus Çarlığı tarafından ilhak edilmesiyle (1783) baskının şiddeti ve boyutları artmıştı. Kırım üzerindeki bu baskılar Rus Çariçesi II. Yekaterina'nın "**Türksüz Kırım**" ideali ile doruğa ulaşmış, bu dönemde milyonlarca Kırım Türkü ya katledilmiş veya vatanlarını terke zorlanmıştı. Buna rağmen Kırım'dan ayrılmayarak millî kimliklerini korumayı başaran Kırım Türkleri, Çarlık Rusyasının son zamanlarında bütün Türk-İslâm aleminde büyük yankılar uyandıran bir aydınlanma hareketinin öncülüğünü yapmışlardı. Gaspıralı İsmail Bey liderliğinde çıkartılan **Tercüman Gazetesi** etrafında cereyan eden bu hareket kısa zamanda bütün Türk dünyasına yayılmış ve geniş destek görmüştü.

Bolşevik İhtilaliyle birlikte Çarlık Rusyası tarih sayfalarına karıştı ve Kırım Türkleri de bağımsızlığını ilan etti. Ancak Rusların Kırım üzerindeki emelleri onu Türklere bırakmayacak kadar büyüktü. Nitekim **Numan Çelebi Cihan** başkanlığında kurulan Kırım Türk Hükümeti'nin ömrü çok kısa oldu ve bu defa Kırım Bolşevik Rusların hakimiyeti altına girdi. Ardından "**halklara özgürlük**" sloganıyla Bolşevik İhtilalini gerçekleştiren Lenin ve arkadaşları tarafından 18 Ekim 1921'de başkanlığına Veli İbrahimov'un getirildiği Kırım ÖSSC kuruldu. Uzun zamandan beri Çarlık zulmü altında büyük ıstıraplar yaşayan Kırım Türkleri, artık sıkıntıların bittiğine inanıyorlardı. Kırım ÖSSC'nin kurulmasıyla birlikte

Kırım'da “**Tatarlaşma**” hareketi de hız kazandı. Daha önce vatanlarını terk etmek zorunda kalanların bir kısmı yurtlarına dönmeye başladı. Bunların çoğu yurt dışında eğitimlerini tamamlamış aydın kişilerdi. Onların öncülüğünde Kırım Türkleri hemen her alanda büyük bir atılım gerçekleştirdi.

Lenin'in ölümünün ardından Stalin'in hakimiyete geçmesiyle birlikte ülkede uygulamaya konulan **Sovyetleştirme** adı altındaki **Ruslaştırma** kampanyası, bütün toplulukları olduğu gibi Kırım Türklerini de olumsuz şekilde etkilemişti. Bu dönemde insanlar üzerinde amansız bir baskı ve takip furyası başlatılmıştı. Önce toprak sahibi zengin köylüler (kulaklar) sürgüne gönderilmiş, ardından ülkede binlerce insanın ölümüyle sonuçlanan sunî açlıklar meydana getirilmişti. 1937-1938 yıllarında ise Sovyetler Birliği'nin her yerinde aydınlara yönelik bir imha hareketi baş göstermiş, Kırım Türk aydınları da bu dönemde birer birer ortadan kaldırılmıştı. Sıra Yekaterina'nın hayalini gerçekleştirmeye geldiği sırada bütün dünyayı kasıp kavuran II. Dünya Savaşı başlamış ve Alman orduları Sovyet topraklarına girerek Kırım'ı da işgal etmişti.

Sovyetler Birliği'nde Stalin zulmünden bıkan halk Almanları kurtarıcı olarak görmüş ve onlara kucak açmıştı. Aralarında bir kısım Kırım Türkünün de bulunduğu bir grup, Almanlar tarafından teşkil edilen askerî birliklerde görev almıştı. Ancak, **Gönüllü Nefsi Müdafaa Taburları** olarak adlandırılan bu birliklerde yer alanların tamamının **gönüllü** olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü bu askerlerin büyük bölümü Alman esir kamplarından zorla birliklere dahil edilmişlerdi. Kırım Türklerinin diğer kesimi ise, Almanları bir kurtarıcı olarak görmemiş, vatanlarını savunmak için ya Kızıl Ordu saflarında yer almış veya Kırım'da teşkil olunan partizan (çete) hareketlerinde faaliyet göstermişlerdi. Ne var ki savaş sırasında üstün hizmetler gösterip madalyalarla taltif edilen Kırım Türkleri, Alman ordularının Kırım'dan çıkarılmasından sonra vatana ihanetle suçlanarak topyekün vatanlarından sürgün edilmiştir. Kırım Türkleri arasında gerçekten Almanlarla işbirliği yapanlar vardı ve onlar Alman ordularıyla

la birlikte gitmişlerdi. Kırım'da kalanlar ise sadece çocuklar, kadınlar ve yaşlılardı. Yetişkin erkeklerin hemen hepsi ya Kızıl Ordu'da veya partizan hareketlerinde Almanlara karşı savaşmaya devam ediyordu. Toplumun bir kısmının yaptıklarından bütün bir halkın sorumlu tutularak cezalandırılması insan haklarına ve insanlık onuruna tamamen aykırı bir davranış olarak kabul edilmektedir. Sovyetlerin, sürgün sırasında bile 6 bin Kırım Türkünü Kızıl Ordu saflarına alması, sürgüne gerekçe teşkil eden “**vatana ihanet**” suçlamasının ne kadar **asılsız** olduğunu göstermeye yeterlidir.

Sürgün edilen yaklaşık 250 bin Kırım Türkünün %46,2'si, diğer bir ifadeyle neredeyse yarısı yol boyunca ve sürgünde geçirilen bir yıl içerisinde hayatını kaybetmiştir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde topluluklara karşı işlenen suçlar **JENOSİT (SOYKIRIM)** olarak tarif edilmektedir. Kırım Türklerinin maruz kaldığı sürgün hadisesi sırasında ve sonrasında verdiği kayıplar, onlara yönelik bir toplu katliam girişimi olarak görülmelidir. Diğer bir deyimle bunun adı **JENOSİT** yani **SOYKIRIM**'dır.

Toplu katliamdan sağ kurtulan Kırım Türkleri son derece ağır sürgün şartlarına rağmen hayatta kalmayı başarmıştır. Ancak vatanında bıraktığı bütün maddî ve manevî varlıkları imha edilmiştir. Öncelikle Kırım'daki bütün Türkçe yer isimleri değiştirilerek yerlerine Rusça isimler konulmuştur. Sürgün sırasında Kırım'da bırakmak zorunda kaldıkları mal varlıkları müsadere edilmiştir. Tarihî ve kültürel eserleri tahrip edilmiş, mescitler değişik amaçlar için kullanılmış, mezar taşları yerlerinden sökülerek inşaatlarda kullanılmıştır. Sürgünden sonra büyük ölçüde boşalan Kırım'da Türklerin yerine Ukrayna SSC ve Rusya Federasyonu SSC'nin çeşitli yerlerinden zorla getirilen göçmenler yerleştirilmiş ve onlara Kırım Türklerinden kalan evler verilmiştir. Özerk bir cumhuriyet olan Kırım, Rusya Federasyonu SSC'nin bir bölgesi haline getirilmiştir.

Stalin'in insanlık dışı bu uygulamaları onun ölümüyle birlikte nispeten son bulmuştu. Yerine geçen Hruşçev, KP XX.

Kongresinde yaptığı bir konuşmada ülkede meydana gelen bütün kanunsuzluklardan ve gayr-i insanî olaylardan Stalin'in sorumlu olduğunu belirterek, onun döneminde bir çok topluluğun yaşadıkları yerlerden sürgün edilip haksızlığa uğradığını itiraf etmiştir. Daha sonra peş peşe çıkan kanun ve kararnamelerle sürgüne maruz kalan toplulukların itibarları iade edilmiş, vatanlarına dönmelerine izin verilmiştir. Yalnız Kırım Türkleri, Ahıska Türkleri ve Volga Almanları bu haktan mahrum kalmışlardır. Bu uygulama, Sovyet yönetiminin Türkiye ile yakın ilişkileri olan, sınırlarımıza yakın bölgelerde yaşayan Kırım ve Ahıska Türklerine karşı takındığı tutumun değişmediğini göstermiştir. Vatanlarına dönmelerine izin verilmeyen ancak sürgünlük kısıtlaması kaldırılan Kırım Türkleri, diğer Sovyet vatandaşlarının yararlandığı haklardan istifade etme hakkını elde etmişti. Kırım'da iken tamamen bir tarım toplumu olan Kırım Türkleri, sürgün olarak yerleştikleri başta Özbekistan olmak üzere Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinde sosyal bir değişime uğramışlardır. Kırım Türkleri artık bir sanayi toplumu olmuş, insanlar fabrikalarda, çeşitli işletmelerde ve inşaatlarda çalışmaya başlamıştı. Bunun neticesi olarak yeni bir işçi sınıfı doğmuştu. Eskiden tarımla uğraşan bu insanların artık kimi şoför, kimi teknisyen, kimi marangoz gibi mesleklere sahip olmuşlardı. Nüfusunun büyük çoğunluğu şehirlerde yaşamaya başlamıştı. Gençler yüksek tahsil yapma imkanı bulmuş ve Kırım'da iken sürgün edildikleri dönemde hemen hiç mevcut olmayan öğretmen, doktor, mühendis, akademisyen gibi aydın bir Kırım Türk zümresi oluşmuştu. Ancak Kırım Türklerinde meydana gelen bu sosyal değişim, içlerindeki vatan sevgisini bir an olsun kaybettirmemişti. Sürgün yerlerinde doğan ve büyüyen bu yeni nesil, sürgünün bütün acısını yaşamış büyükleriyle birlikte vatana dönüş için millî mücadele hareketini başlatmıştı. Böylesine organize ve dinamik bir hareketin Sovyetler Birliği'nde eşi ve benzeri görülmemiştir.

Sovyet Hükümeti'nin her türlü baskılarına rağmen yılmadan mücadelesine devam eden Kırım Türk Millî Hareketi'nin

ilk zaferi 5 Eylül 1967 tarihinde çıkan “**Af Kararnamesi**” olmuştur. Sovyet yönetiminin vermiş olduğu bu taviz, Kırım Türklerine Sovyetler Birliği’nin her yerinde yaşama hakkı veriyordu. Kararnamede “*Kırım’a dönemezler*” şeklinde bir ibare yer almadığı halde, büyük ümitlerle geri dönmek isteyen Kırım Türkleri vatanlarına kabul edilmemiş, Kırım’a gidenler vatanlarından ikinci kez zorla çıkarılmışlardı. Buna rağmen mücadeleye devam eden Kırım Türkleri, Sovyet insan hakları savunucularının da büyük desteğini almıştı. Bu destekle faaliyetlerini daha da artıran hareket üyeleri Moskova’ya heyetler göndermiş, resmî makamlara toplu dilekçe ve mektuplar yollamış, büyük kalabalıkların toplandığı gösteriler düzenlemişlerdi. Kırım Türklerinin bu mücadelesi yurt dışına da taşmış ve yabancı devletler tarafından dikkatle takip edilmişti.

Sovyet Devleti’nin bu mücadele karşısında yapabildiği tek şey, Kırım Türklerine uyguladığı baskı ve cezalandırma hareketleri olmuştu. Harekete katılanların bir kısmı tutuklanarak hapse atılmış, bir çoğu hakkında birbiri arkasına davalar açılmış, kimi de işlerinden çıkarılmıştı. Hareket liderlerinden Mustafa Cemiloğlu ömrünün 15 yılını Sovyet çalışma kamplarında geçirmiş, bir mahkumiyeti sırasında tam 303 gün açlık grevine gitmişti. Tüm dünyaya açlık grevinde öldüğü bildirilen Cemiloğlu, hayatta kalmayı başarmış ve 1987 yılında Moskova’nın Kremlin meydanında organize ettiği mitingle Kırım Türklerinin sesini tüm dünyaya duyurmuştu. Bu miting, Sovyetler Birliği’nde meydana gelen değişikliklere büyük etki yapmıştı ve Kırım Türklerinin vatana dönüş yolunun açılmasında da büyük rol oynamıştı. Nitekim, 1989 yılında SSCB Yüksek Sovyeti tarafından Kırım Türklerinin bütün hakları garanti altına alınarak vatana dönmelerine izin verilmiştir. Dileğimiz bütün Kırım Türklerinin yıllardır hasretini çektikleri vatanlarına dönerek, burada huzur, barış, mutluluk ve refah içinde ebediyen yaşamalarıdır.

BİBLİYOGRAFYA

I- ARŞİV KAYNAKLARI:

A) Samizdat Belgeleri

- Nr. 1729, Oktyabr 1968 (Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).
 Nr. 1448, May-Dekabr 1969 (Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).
 Nr. 1186, İyul 1972 (Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).
 Nr. 1189, İyul 1972 (Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).
 Nr. 1728, Oktyabr 1972 (Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).
 Nr. 1880, Dekabr 1972 (Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).
 Nr. 1450, 1973 (Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).
 Nr. 1451, 1973 (Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).
 Nr. 1453, 1973 başı (Zafer Karatay'ın özel arşivinden alınmıştır).
 Nr. 1884, Dekabr 1973 (Yunus Kandimov'un özel arşivinden alınmıştır).

B) TsDAGO Ukraini (Ukrayna Merkezi Devlet Arşivi)

Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri O.İ. Kiriçenko'nun Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Sekreteri Hruşçev'e mektubu (15 Mart 1954), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 3614, y. 7-8.

SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun "Büyük Vatan Savaşı döneminde sürgün edilen Kırım Tatarları, Balkarlar, SSCB vatandaşı Türkler, Kürtler, Hemşiller ve aile fertlerinin idari denetimden serbest bırakılmaları" hakkındaki yasası (28 Nisan 1956), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 46.

KP Zaporozje Bölge Komitesi'nin Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Kiriçenko'ya gönderilen, Kırım Tatarları, Almanlar, Rumlar ve diğerlerinin yerleşmek için Akimov ve Melitopol rayonlarına geldiklerini bildiren rapor (26 Ekim 1956), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 4306, y. 187-188.

Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Podgorniy'in Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne Kırım Tatar milliyetçilerinin faaliyetleri hakkındaki mektubu (9 Ekim 1958), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 4740, y. 71-72.

Kırım Türklerinden birkaç kişinin Kırım'daki faaliyetleri hakkında KP Kırım Bölge Komitesi tarafından Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Podgorniy'e yazılan rapor (25 Ağustos 1958), **TsDAGO Ukraini**, f.1, L. 24, d. 4740, y. 73-80.

Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri P. Şeşest'in 1965 yılında Tatarların Kırım'ı ziyaretleri hakkında Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne verdiği bilgi (12 Kasım 1965), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 5991, y. 207-208.

Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri P. Şeşest'in Kırım Tatarlarının Kırım'a dönmelerinin engellenmesi hususunda Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne yazdığı mektup (22 Haziran 1966), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 1-4.

Sürgün kısıtlamasının kaldırılmasından sonra Kırım Bölgesi'ndeki Kırım Tatarları arasında meydana gelen oluşumlar hakkında KGB raporu (5 Şubat 1966), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 50-55.

Ukrayna Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı, Başsavcılık ve KGB'nin Kırım'dan sürgün edilen Türkler ve diğer milletlere mensup vatandaşlar hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi I. Sekreteri P.Y. Şeşest'e gönderdikleri rapor, 15 Nisan 1967, **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 12-15.

27 Temmuz 1967'de Sovyetler Birliği KP üyesi üç Kırım Tatarının KP Yalta rayon komitesini ziyareti hakkında Kırım Bölge Komitesi'nin Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne verdiği malumat (29 Temmuz 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 30, 31.

Ukrayna KP Kırım Bölge Komitesi'nin Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi Politbürosunun Kırım Tatarları hakkındaki kararnamesinin uygulanması hakkındaki malumatı -Gizli- (15 Eylül 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 33-37.

Tatarların Kırım'a gelişi hakkında Ukrayna KP Kırım Bölge Komitesi sekreteri Kiriçenko'nun malumatı (21 Eylül 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 39-47.

5 Eylül 1967 tarihli SCB Yüksek Sovyet Prezidyumu kararnamesinden sonra Kırım Tatarlarının gelişleri hakkında Ukrayna KP Kırım Bölge Komitesi sekreteri Kiriçenko'nun malumatı -Gizli- (3 Ekim 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 49-55.

Bütün Kırım Tatar kadınları, gençleri ve çocuklarının Büyük Ekim Sosyalist Devriminin 50. yıldönümü münasebetiyle SSCB topluluklarının ailelerine eşit haklar sağlanması hakkındaki başvurusu (Ekim 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 56-74.

Ukrayna KP Merkez Komitesi Kırım Bölge Komitesi'nin Kırım Tatar faaliyetlerinin artması hakkındaki malumatı -Çok Gizli- (8 Nisan 1968), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 6-13.

Kırım Türk Millî Hareketi'nin faaliyetleri hakkında Ukrayna KP Kırım Bölge Komitesi sekreteri Kiriçenko'nun verdiği malumat -Gizli- (22 Mayıs 1968, **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 18-20.

Ukrayna Bakanlar Kurulu İş Kaynakları Komitesi Başkanı A. Denisenko'nun, Mayıs-Haziran 1968 tarihinde yürütülen Kırım Tatarların yerleşimi çalışmaları hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri O. Lyasek'e raporu -Gizli- (19 Haziran 1968), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 22-29.

Ukrayna Bakanlar Kurulu İş Kaynakları Komitesi Başkanı A. Denisenko'nun, Özbekistan'da yaşayan Kırım Tatarlarının Kırım'a yerleştirilmesi çalışmaları hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne raporu -Gizli- (9 Temmuz 1968), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 32-36.

Vatanları Kırım'a Dönen Kırım Tatarlarının Ukrayna Kamuoyuna Müracaatı (26 Ağustos 1968), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 38-41.

Kırım'da yaşamış olan Tatar asıllı şahıslar hakkında Ukrayna İçişleri Bakanı İ. Golovçenko'nun raporu -Gizli- (21 Kasım 1969), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33.

152. Tatar Gönüllü Birliği'nin cezalandırma grubu üyelerinin mahkeme süreci hakkında bilgi -Gizli- (19 Temmuz 1972), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 549, y. 28-29.

Abcelilov, Hocametov, Kurtveliyev ve diğerlerinin muhakemeleri hakkında rapor -Gizli- (19 Temmuz 1972), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 549, y. 30-32.

Tatar asıllı vatandaşların yerleşim yerlerindeki durumu hakkında KP Herson Bölge Komitesi sekreteri A. Koçubey'in malumatı -Gizli- (31 Ocak 1972), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 663, y. 62-67.

Ukrayna KP Merkez Komitesi İdari Organlar Şubesinin Kırım Tatar temsilcileriyle görüşmesi hakkında bilgi -Gizli- (9 Ağustos 1973), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 891, y. 19-21.

Kırım Tatarlarının Ukrayna topraklarında yerleştirilmesi hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi İdari Organlar Şubesi'nin Ukrayna KP Merkez Komitesi sekreteri İ. Lutak'a raporu -Çok Gizli- (6 Ağustos 1973), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 891, y. 22-24.

Ukrayna KP Merkez Komitesi İdari Organlar Şubesi Müdürü Opanasyuk'tan Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri V.V. Şçerbitskiy'e Rapor-Çok Gizli- (14 Temmuz 1973), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 891, y. 26-31.

Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri Lutak'ın Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi'ne Seyitcelilov ailesinin Kırım'dan çıkarılması hakkında raporu -Gizli- (23 Eylül 1974), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1090, y. 1-2.

Genik rayonu KGB Şefi yüzbaşı Demidov ile polis şefi yüzbaşı Rrezniçenko'nun Seyitcelilov ailesinin Herson Bölgesi Genik rayonuna gelişi ile ilgili raporu -Gizli- (23 Eylül 1974), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1090, y. 11-13.

Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri İ. Lutak'ın Kırım Tatar ailelerin Zaporojye ve Herson bölgelerinde sistemli ve keyfi yerleşme olayları hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Şçerbitskiy'e raporu -Gizli- (28 Mart 1978), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1090, y. 18-20.

Ukrayna İçişleri Bakanı, Adalet Bakanı ve Başsavcının Kırım'da Tatar ailelerin yerleşimi hakkında raporu -Gizli- (18 Haziran 1975), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1250, y. 4-5.

Kırım KP Sekreteri Kiriçenko, İşçiler Meclisi Başkanı Çemodurov ve Ukrayna KGB Yardımcı şefi Troyak'ın Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne Kırım'da Kırım Tatarların faaliyetlerinin artması hakkındaki raporu –Çok Gizli- (27 Kasım 1975), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1250, y. 6-10.

Ukrayna İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı ve Başsavcılığın Kırım'a yerleşen Kırım Tatarları hakkında uygulanmak istenen kanunlar hakkında raporu –Gizli- (7 Nisan 1976), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1250, y. 13-14.

Ukrayna KP Merkez Komitesi İdari organlar şubesi şefi A. Çumak'ın Kırım Tatarlarının Kırım'da yerleşmeleri hakkında raporu –Gizli- (15 Aralık 1977), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1401, y.16-18.

Ukrayna İçişleri Bakanı Golovçenko'nun 25 Kasım 1972 tarihli Ukrayna Bakanlar Kurulu kararnamesinin uygulanması hakkında raporu –Gizli- (12 Ocak 1977), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1401, y. 32-35.

Ukrayna Başsavcılığının Kırım'a gelen Kırım Türklerinin gayri-i resmî yollardan girişi hakkında verdiği malumat –Gizli- (7 Aralık 1977), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L.25, d.1557, y. 8-9.

Ukrayna KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Şçerbitskiy'in Kırım'da pasaport kurallarının pekiştirilmesi hakkında mektubu –Gizli- (18 Mayıs 1978), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1740, y. 1-2.

Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesi tarafından Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne gönderilen Kırım pasaport kurallarının pekiştirilmesi hakkında ilave kararları –Gizli- (1978), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1740, y. 4-6.

Kırım KP Bölge Komitesi sekreteri Makarenko'nun Musa Mahmut'un kendini yakarak intihar etmesi hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne sunduğu rapor –Gizli- (23 Haziran 1978), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1740, y.12-13.

Kırım'da uygulanan pasaport kuralları hakkında Ukrayna KP Merkez Komitesi İdari Organlar Şubesi Şefi A. Çumak'ın Ukrayna KP Merkez Komitesi Sekreteri V: Şçerbitskiy'e verdiği malumat –Gizli- (17 Mart 1979), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1940, y.10-11.

Kırım Tatarları tarafından ortaya atılan meselelerin çözümü hakkında bazı tekliflere dair –Gizli- (Eylül 1987), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 3271, y. 28-33.

Kırım Tatarlarının durumlarının iyileştirilmesi için yapılan çalışmalar hakkında KP Kırım Bölge Komitesi'nin Ukrayna KP Merkez Komitesi'ne raporu –Gizli- (10 Mart 1988), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 3368, y. 18-21.

1988 yılındaki Sovyetler Birliği KP Tüm Birlik Konferansına Müracaat (18 Mart 1988), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 3368, y. 25-38.

Kırım Tatarlarının durumu hakkında bilgi –Gizli- (1 Nisan 1988), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 3368, y. 44-46.

II. ARAŞTIRMA ESERLER :

ABDÜLHAMİTOĞLU, Necip: "Mustafa Cemiloğlu Kimdir?", **Emel**, S. 93, 1976, s. 9-15.

ABDÜLHAMİTOĞLU, Necip, **Yüz Binlerin Sürgünü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1974.

"Af Kararnamesi", **Emel**, S. 47, 1968, s. 3.

AKYOL, Taha, **Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye 2**, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1979.

ALAÇ, M., "Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Kuruluşu Ve Ortadan Kaldırılışı", **Emel**, S. 141-145, 1984, s. 48-66.

ALEKSİYEVA, Lyudmila, **İstoriya İnokomislya v SSSR**, Khronika Press, Vermont, 1984.

ALTAN, Mübeyyin Batu, "The Arabat Tragedy: Another Page from the "Sur-gun", (çevirimiçi) <http://www.euronet.nl/users/sota/arabat.htm>, 08.04.2000.

ALTMAN, V., "Sessiya po İstorii Krıma", **Voprosi İstorii**, S. 12, Moskva, 1948, s. 179-184.

ASLAN, Kıyas, **Ahıska Türkleri**, Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, Ankara, 1995.

AVŞAR, B.Z.-Z.S. Tunçalp, **Ahıska Türkleri**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1995.

AVTARHANOV, Abdurahman, "İmperiya Kremlya. Sovyetskiy Tip Kolonializma", **Drujba Narodov**, No. 1-5, Moskva, 1991, s. 203-207.

"Başyazı", **Emel**, S. 161, 1987, s. 3-10.

BİLİCİ, Abdülhamit, "Oğlumu Onlara Teslim Ettim", (çevirimiçi) <http://www.aksiyon.com.tr/arsiv/170/pages/dosyalar/dos2.html>, 07.04.2000.

BROŞÇEVAN, V.M., "Deportatsiya Jiteley Krıma", **Krımski Tatarı: İstoriya i Suçasnit (Do 50 Rıçça Deportatsii Krımskotatarskogo Naroda)**, Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Institute Natsional'nih Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, Kiyiv, 1995, s. 24-31.

BROŞÇEVAN, V.- P. Tiglyants, **İzgnaniye i Vozvraşçeniye**, Tavrida, Simferopol, 1994.

BUGAY, N.F., "Za Çto Pereselyali Narodı", **Agitator**, Moskova, 11 Haziran 1989, s. 22-25.

CEMİLEV, Mustafa, "Natsional'no-Osvoboditel'noye Dvijiye Krımskih Tatar", **Krımski Tatarı: İstoriya i Suçasnit (Do 50 Rıçça Deportatsii Krımskotatarskogo Naroda)**, Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Institute Natsional'nih Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, Kiyiv, 1995, s. 5-20.

CEMİLEV, Reşat Gafaroğlu, "Kırım Tatar Millî Meselesinin Son Durumuna Bir Bakış", **Emel**, S. 176, 1990, s. 1-4.

"Cemiloğlu'nun Sovyet Vatandaşlığından Çıkma Dilekçesi", **Emel**, S. 111, 1979, s. 12-14.

CONQUEST, Robert, **Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities**. The Macmillan Company, New York, 1970.

COURTOIS, S.- Nicolas Werth, **Komünizmin Kara Kitabı**, çev. B. Tanatar – I. Özcan, Doğan Kitap, İstanbul, 2000.

Crimean Tatars: Repatriation and Conflict Prevention, Open Society Institute, New York, 1996.

ÇAPRAZ, Kemal, "Kırım Tatar Türklerinde Basın", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990.

ÇERVONNAYA, Svetlana, "Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği", çev. İ. Yıldırım - A. Mertol, **Emel**, S. 191, 1992, s. 1-7.

DALLIN, Alexander, **German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies**, St. Martin's Press, London-New York, 1957.

"Deklaratsiya Verhovnogo Soveta Soyuza Sovetskih Sotsialisticheskikh Respublik", **Pravda**, 15 Noyabrya 1989.

Deportatsii Narodov SSSR (1930-e – 1950-e godı): Materialı k Serii "Narodı i Kul'turı", XV/1, RAN İnstitut Etnologii i Antropologii, Moskva, 1992.

"Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu", haz. N.F. Bugay, **Kommunist**, No. 3, Moskva, 1991, s. 101-112.

DEVLET, Nadir, "Lenin Bayrağı Gazetesinin 25 Yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu", **Emel**, S. 135, 1983, s. 231-234.

DEVLET, Nadir, "240 Kırım Türkünün Müracaatı", **Emel**, S. 146, 1985, s. 4-12.

FISCHER, John, **Sovyet Cennetinin İçyüzü**, çev. F. Kardeş, İstanbul, 1974.

FISHER, Alan, **The Crimean Tatars**, Hoover Institution Press, California, 1978.

FISHER, Alan, "Kırım Tatarlarının Hayatta Kalma Mücadelesi", çev. E.B. Özbi- len, **Emel**, S. 121, 1980, s. 5-13.

GABRIELIAN, Oleg A. - Vadim P. Petrov, **Krım: Deportirovanniye Grajdane Vozvraşçeniye Obusstroystvo i Sotsial'naya Adaptatsiya**, Amena, Simferopol, 1997.

GITLIN, Semyon, "Crimean Tatars in Uzbekistan: Problems and Developments", (çevirimiçi) http://www.ca-c.org/journal/eng01_2000/10.gitlin.shtml, 28.01.2000.

GOLDSTEIN M., "Sovyet Hakaretine Uğrayan Kırım Türk Halkı Ve Onun Millî Kültürü", **Dergi**, S. 59, Münih, 1970, s. 23-31.

GRIGORENKO, Andrew P., **A Kogda Mı Vernyomsya**, Crimea Foundation, New York, 1977.

GRİGORENKO, Pyotr, Z. Grigorenko, "Basın ve Radyo İçin Bildiri", **Emel**, S. 93, 1976, s. 16-21.

GUBOGLO, M.N. - S.M. Çervonnaya, **Krımskotatarskoye Natsional'noye Dvi-jeniye**, C. I-II, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentrl po İzučeniyu Mejnatsional'nih Otnoşeniı, İnstitut Etnologii i Antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya, Moskva, 1992.

GULAK, Karp, "Ölüm Katarları", çev. N. Aytar, (çevirimiçi), <http://www.kirim-derneği.org.tr/hatıralar.htm>, 08.04.2000.

"Haberler", **Emel**, S. 182, 1991, s. 43-67.

HAYALİ, Rüstem, "Kırım Tatar Ziyalılarının Cenkten Sonki Devirde Şekillenü-vi", **Yıldız**, S. 2, Simferopol, 1998, s. 137-148.

HAYALİ, Rüstem, "Spetskontingent", **Kırım Gazetesi**, 22 Şubat-26 Nisan 1997.

Hronika Zaşçiti Prav v SSSR, Vıpusk 12, Noyabr-Dekabr 1974, New York, 1975, s. 23-24.

Hronika Zaşçiti Prav v SSSR, Vıpusk 16, İyul-Sentyabr 1975, New York, 1975, s. 13.

HUDSON, G.F, **Komünizmin Elli Yılı (1917-1967)**, çev. F. Argeşo, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara, 1969.

İBRAHİM, Vasfiye, "Bitmeyen Çileli Yıllar", der. S. Bilal, **Emel**, S. 208, 1995, s. 29-32.

İDRİSLİ, Arire Nezetli, "Yalıboyu'ndan Özbekistan Çöllerine", haz. N. Sarısoy, **Emel**, S. 210, s. 36-38.

II. Dünya Savaşının Gizli Belgeleri: **Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943**, May Yayınları, İstanbul, 1968.

İNALCIK, Halil, "Kırım", **İA**, VI, İstanbul 1993, s741-746.

"İnformatsiya "v Prezidiume Verhovnogo Soveta SSSR" 19 Fevralya 1954 g.", **Pravda Ukraini**, 27 Fevral' (Şubat) 1954, s. 2.

Jıvoy Fakel: Samosojeniye Musı Mamuta (Sbornik dokumentov), ed. R. Cemilev, Fond Kırım, New York, 1986.

KADIYEV, Rollan, "Padeniye: Otkritoye Pis'mo Grajdana SSCR Rollana Kadiyeva Bıvşey Sovyetskoy Grajdanke Ayşe Seyitmuratovoy", **Pravda Vostoka**, 12 Fevralya 1981.

KARATAY, Zafer, "Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı Nasıl Cereyan Etti?", **Emel**, S. 161, 1987, s. 3-10.

KARATAY, Zafer, "Kırım'da Son Siyasî Durum", **Emel**, S. 199, 1993, s. 1-12.

KARATAY, Zafer, "Mustafa Abdülcemil Kırımoglu'nun Biyografisi", (çevirim-çi) <http://www.vatankirim.net/kirimoglu/kirimogluby.htm>, 10.04.2001.

"Kendi Kaleminden Cemiloglu", (çevirimçi) <http://www.kirimderneği.org.tr/cemiloglu.htm>, 10.04.2001.

KERİMOVA Fatma, "Hatıralar", haz. Z. Yüksel, **Emel**, S. 203, 1994, s. 28.

"Kırım Göçmen Komitesi'nin Göçmenler Problemi Hakkındaki Açık Müracaatı", çev. A. Yalıboyu, **Emel**, S. 173, 1989, s. 7-8.

"Kırım Tatar Millî Hareketinin Teşebbüs Gruplarının 11-12 Nisan 1987 Tarihinde Taşkent'te Yapmış Oldukları Toplantı Hakkındaki Açıklaması", çev. N. Orkapı, **Emel**, S. 163, 1987, s. 3-9.

"Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı Başkanı Mustafa A. Kırımoglu'nun Kırım Tatar Kurultay'ında 26 Haziran 1991 Günü Yaptığı Konuşma", **Emel**, S.184, 1991, s. 4-13.

"Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı Merkez Şurası'nın İlk Toplantısının Tutanağı", çev. M. Altınel, **Emel**, S. 174, 1983, 1-13.

"Kırım Tatarları Sovyet Devleti'ne Karşı", çev. H. Kırımlı, **Emel**, S. 141-145, 1984, s. 17-21.

"Kırım Türklerinin Moskova'daki Temsilcilerinin Protestosu", **Emel**, S. 47, 1968, s. 14-15.

KIRIMAL, Edige, **Der Nationale Kampf Der Krimturken- mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918**, Emsdetten /Wesfalen, Verlag Lechte/Emsdetten (Westf.), 1952.

- KIRIMAL, Edige, "Kırım Türkleri", **Dergi**, S. 59, Münih, 1970, s. 3-22.
- KIRIMAL, Edige, **Kırım'da Türk Katliamı**, çev. K. V. Gül, Toprak Yayınları, İstanbul, 1962.
- KIRIMAL, Edige, "Muhtelif Haberler", **Dergi**, S. 48, Münih, 1967, s. 79.
- KIRIMAL, Edige, "Sovyet Rusya Hakimiyeti Altında Kırım", **Dergi**, S. 49, Münih, 1967, s. 56-66.
- KIRIMAL, Edige, "Sürgündeki Kırımlılar", **Emel**, S. 60, 1970, s. 44-46.
- KIRIMAL, Edige, "Sürgündeki Kırımlılara Dair", **Emel**, S. 62, 1971, s. 40-47.
- KIRIMAL, Edige, "Topyekün Sürgün ve Katliam", (çevirimiçi) <http://www.kirimernegei.org.tr/topyekun.htm>, 06.05.2000.
- KIRIMLI, Hakan, **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- KIRIMLI, Hakan, "Sürgündeki Kırım Tatarlarına Yönelik Sovyet Eğitim ve Kültür Politikası (1944-1987)", **Emel**, S. 170-171, 1989, s. 1-19.
- KIRIMLI, Hakan, "Sürgündeki Kırım Türklerine Yönelik Allahsızlık Politikası Hakkında", **Emel**, S. 155, 1986, s. 10-15.
- KIRIMOĞLU, Mustafa Abdülcemil, "Pyotr Grigorenko ve Kırım Tatar Millî Hareketi", çev. E. Kazas, **Emel**, S. 194, s. 3-12.
- "Kırım'a Dönmekte Olan Kırım Türklerinin Durumu", **Emel**, S. 64, 1971, s. 18-34.
- "Kırım'a Genel Bakış", (çevirimiçi) www.vatankirim.net/genel.htm, 10.04.2001.
- "Kırım'da Değirmenköy'de Kırım Tatarlarının Bir Çadırşehir Kurmaları Hakkında Bildiri", çev. N. Deniz, **Emel**, S. 176, 1990, s. 43-47.
- "Kırım'da Yahudi İskan Bölgeleri Kurma Planına Ait Yeni Bir Vesika", **Emel**, S. 121, 1980, s. 40.
- KOLARZ, Walter, "Sovyetler Birliği'nin Millîyetler Politikası ve Kırım Tatarları", çev. İ. Yıldırım, **Emel**, S. 157, 1986, s. 10-16.
- KOLENDİÇ, Anton, **Kremlin'de iktidar Mücadelesi**, çev. E. B. Öz bilen, TDAV Yayınları, İstanbul, 1993.
- KRASNOV, Levitin, "Müslüman Dünyasına Çağrı", çev. F.R. Yurter, **Emel**, S. 93, 1976, s. 22-23.
- KRAWCHENKO, Bohdan, **Ukraina, İndependency Politics: Nations Politics in the Soviet Successor States**, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye**, ed. S.G. Agacanov - A.N. Saharov, Misl, Moskva, 1988.
- Krımskaya ASSR (1921-1945): Voprosi-Otveti**, ed. Y.İ.Gorbunov, Tavriya, Simferopol, 1990.
- "Krımskaya ASSR", **B.S.E.**, C. XXXV, Moskova, 1937, s. 279-324.
- "Krımskaya Oblast", **B.S.E.**, 2. baskı, C. XXIII, 1953, s. 551-553.
- Krımski Tatari 1944-1994: Statti, Dokumenti, Svidčennya Oçevidsiv**, Ridniy Kray, Kiyiv, 1995.
- Krımski Tatari: İstoriya i Suçasnit (Do 50 Riççya Deportatsii Krımskotatarskogo Naroda)**, Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Institute Natsiyonal'ni Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, Kiyiv, 1995.
- Krımskiye Tatari: Problemi Repatriatsii**, ed. A.R. Vyatkin - E.S. Kul'pin, Institut Vostokovedeniya RAN, Moskva, 1997.
- KRİNDAC, A., R. Turovskiy, "Kırım Türkleri'nin Vatan'a Dönüşü", çev. İ. Yıldırım, **Emel**, S. 195, 1993, s. 12-18.
- "KTMHT Merkez Şurası'nın Bütün Sovyetler Birliği Çapındaki 17 Mart 1991 Tarihli Referandum Hakkındaki Bildirisi", çev. H. Kırımlı, **Emel**, S. 182, 1991, s. 6-7.
- LİTVİN, G.A., "Krımsko-Tatarskiye Formirovaniya: Dokumenti Tret'yevo Reyha Svidetelsvuyet", **Vayenno-İstoričeskiy Jurnal**, S. 3, Moskva 1991, s. 89-95.
- "Moskova'da Yapılan Bir Toplantı", **Emel**, S. 47, 1968, s. 7-11.
- MUSA, A., "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Kırım", çev. A. Atanur, **Emel**, S. 140, 1984, s. 26-29.
- MUSTAFAYEV, H.D., "Vozmeşçeniye Moral'nogo i Material'nogo Uşçerba, Nansenenno Krımskotatarskomu Narodu v Hode Deportatsii: Printsipi i Podhogi", **Krımski Tatari: İstoriya i Suçasnit (Do 50 Riççya Deportatsii Krımskotatarskogo**

Naroda), Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Institute Natsional'niy Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, Kiyiv, 1995, s. 54-57.

MÜHLEN, Patrik Von zur, **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında**, çev. E.B.Özbi-
len, Mavi Yayınları, Ankara, 1984.

NASIROVA, Viladiye, "Gedjege Çevirilgen Kün", **Yıldız**, S. 6, Taşkent, 1990, s.113-123.

NEKRİÇ, Aleksandır, **Nakazannıye Narodı**, Khronika, New York, 1978.

"Obraşçeniye Krımskotatarskogo Naroda k XXIII Syezdu KPSS", **Natsional'niy Vopros v SSSR: Sbornik Dokumentov**, Sostavitel': R. Kupçinskiy, Sučasnist', Ki-
yiv, 1975, s. 288-326.

OTAR, İbrahim, "Jenosit ve Kırım Türkleri", **Emel**, S. 22, 1964, s. 1-10.

"Otkrıtoye Pis'mo v Zaşçitu Krımskih Tatar", **Natsional'niy Vopros v SSSR: Sbornik Dokumentov**, Sostavitel': R. Kupçinskiy, Sučasnist', Kiyiv, 1975, s. 327-334.

ÖZKIRIM, Orhan, "II. Dünya Savaşında Kırım Türkleri ile Almanlar Arasın-
daki Münasebetler", **Emel**, S. 25, 1964, s. 15-20.

PAİN, E. A., **Repatriatsiya Krımskih Tatar: Otsenka Variantov regulirovani-
ya Protseza (Predvaritel'niy Analiz)**, Moskva, 1990.

PAİN, E. A., "Vozvraşçeniye", **Sotsis**, S. 12, Moskva, 1990, s. 59-66.

"Pastanova Verhovnoy Radi Ukrayinskoy RSR pro vvedeniya v diyu Zakonu
"Pro vidnovlenniya Krımskoy Avtonomnoy Radyanskoy Sotsialistiçnoy Respub-
liki i pro popovnenniya skladu Verhovnoy Radi Krımskoy ARSR, (12 Lyutogo
1991)", **Golos Ukrayini**, 15 Lyutovo (Şubat) 1991.

PAVLOVA, T.F., "Dokumenti TsGAOR SSSR po İstorii Deportatsii Naradov v
40-50-ıye godı", **Deportatsii Naradov SSSR (1930-e – 1950-e godı): Materialı k
Seri-i "Narodı i Kul'turı"**, XV/1, RAN İstitut Etnologii i Antropologii, Mosk-
va, 1992, s. 7-28.

ÖZTÜRK, Yücel, "Kırım Hanlığı", **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları,
Ankara, 2002, s. 480-513.

POHL, J. Otto, "Crimean Tatars", (çevirimiçi) [http://www.euro-
net.nl/users/sota/statshist.html](http://www.euro-net.nl/users/sota/statshist.html), 08.04.2000.

POHL, J. Otto, "The Deportation and Fate of the Crimean Tatars", (çevirimi-
çi) <http://www.euronet.nl/users/sota/pohletnic.htm>, 08.04.2000.

"Pogrujeni v Eşelonı i Otpravlenı k Mectam Poselenii...", haz. N.F. Bugay, **İs-
toriya SSSR**, No.1, 1991, s. 143-160.

POTICHNIY, Peter J., "Yuvaya Dönüş İçin Yapılan Savaş", çev. Z. Birlık,
Emel, S. 100, 1977, s. 11-17.

PULATOV, Timur, "Vsem Mirom – Pomoç Bratyam", **Drujba Naradov**, S.12,
Moskva, 1988, s. 201-205.

RICHMOND, W. C., "Sovyetlerin Türk Halklarını Sürgün Etmesi", çev. E.
Yükselci, **Türkler**, XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 872-876.

"Russkaya Mısl Gazetesinin Reşat Cemilev ve Bekir Ömerov ile Yaptığı Rö-
portaj", çev. H. Kırımlı, **Emel**, S. 162, 1987, s. 5-10.

SANDER, Oral, **XX., XXI. ve XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası**, S.B.F.
Yayınları, Ankara, 1967.

SETTAROVA, Zekiye, "Hatıralar", der. E. Özenbaşı, haz. F. Mertoğul, (çevi-
rimçi) <http://www.kirimdernegi.org.tr/hatiralar.htm>, 06.05.2000.

SEYİTMURATOVA, Ayşe, "Ebedi Meşale", **Emel**, S. 121, 1980, s. 27-29.

SEYİTMURATOVA, Ayşe, **Natsional'noye Dvijenıye Krımskih Tatar: Sobri-
tiya, Faktı, Dokumentı**, Simferopol (Akmescid), 1997.

SHEEHY, Ann, "Kırım Tatarları", **Emel**, S. 69, 1972, s. 15-32.

SIMON, Gerhard, "Kırım Tatarlarının Millî Hareketleri", çev. M. N., **Emel**, S.
98-104, 1977-1978.

"Sovyetler Birliği'ndeki Kırım Türklerinin Dünya Kamuoyuna Müracaatı",
Emel, S. 49, 1968, s. 3-4.

"Sovyetler Birliği'ndeki Kırım Türklerinin İsteklerine Dair Belge", **Emel**, S. 62,
1971, s. 31-39.

Şest Dney - "Belaya Kniga"- Sudebniy Protsess İli Gabaya i Mustafı Cemi-leva, Ed. M. Serdar, Fond Kırım, New York, 1980.

"Tarih Sayfaları Bugün Yazılıyor", çev. S. Taygan, **Emel**, S. 141-145, 1984, s. 13-16.

"TASS Ajansının 23 Temmuz 1987 Tarihli Kırım Tatarlarıyla İlgili Açıklaması", çev. H. Kırımlı, **Emel**, S. 161, 1987, s. 24-26.

Taşkentskiy Protsess: Sud Nad Desyat'yu Predstavitel'nyami Krimskotatarsko-gro Naroda, (1 İyulya - 5 Avgusta 1969 g.). Sbornik dokumentov s illustratsiyami, Fond im. Gertsena, Amsterdam, 1976.

TEMİRÇİLİ, "II. Cihan Savaşı Sırasında Alman İşgalinde Kırım Türklerinin Kültür ve Eğitim İşleri", **Emel**, S. 23, 1964, s. 19-22.

"Ukrayna Cumhuriyet Partisi'nin Bütün Dünyaya Çağrısı: Kırım Tatarlarına Yardım Fonu Kuralım", çev. N. Deniz, **Emel**, S. 181, 1990, s. 8-9.

"Ukrayna Milli Demokratik Teşkilatı (RUH)'nın Kırım Tatar Halkına Çağrısı", çev. N. Deniz, **Emel**, S. 176, 1990, s. 40-41.

ÜLKÜSAL, Müstecip, "Büyük Facianın 23. Yıldönümü", **Emel**, S. 40, 1967, s. 1-4.

ÜLKÜSAL, Müstecip, **II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kuruluş Davası**, Kutulmuş Matbaası, İstanbul, 1976.

ÜLKÜSAL, Müstecip, **Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)**, Baha Matbaası, İstanbul, 1980.

ÜSEYİN, Asan, "Hatıralar", der. E. Özenbaşlı, haz. N.A. Kalkay, **Emel**, S. 193, 1992, s. 30-32.

ÜREKLİ, Muzaffer, **Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)**, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 1989.

VELİ (ÖMEROVA), Şefika, "Vatan Mücadelesinde", haz. Z. Yüksel, **Emel**, S. 200, 1994, s. 22-25.

VESNİN, A.L., "Kak Proishodilo Viseleni Tatar, Bolgar, Grekov, Armyan iz Krima v 1944 godu", **Krimskaya ASSR (1921-1945)**, Tavriya, Simferopol, 1990, s. 239-242.

VOZGRİN, Valeri V., "Genotsid Kak Kulminatsiya Etnosotsialnogo Konfliktka", **Krimski Tatari: İstoriya i suçasnıt. Materiali Mizhnarodnoy Naukovoy Konfere-sitsii**, Kiev, 1995, s. 24-31.

VOZGRİN Valeri V., "Sürgünlük Siyaseti ", **Yıldız**, S. 4, 1991, s. 136-142.

"Vstupleniye Sekretera Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSR A.F. Gorkina v Verhovnom Sovete", **İzvestiya**, 12 Şubat 1957.

"Zakon Ukrayinskoy Radyanskoy Sotsialistiçnoy Respubliki "Pro vidnovlennya Krimskoy Avtonomnoy Radyanskoy Sotsialistiçnoy Respubliki" (12 Lyutogo 1991)", **Golos Ukrayini**, 15 Lyutovo (Şubat) 1991.

ZEMSKOV, V.N., "Massovoye osvobojdenniye Spetsposelentsev i Sılnih (1954-1960 gg.)", **Sotsis**, Nu. 1, Moskva, 1991, s. 5-26.

ZEMSKOV, V.N., "Spetsposelentsı", **Sotsis**, No.11, Moskva 1990, s. 3-17.

"5 Eylül 1967 Tarihli Af Kararnamesi'nin Mahiyeti", **Emel**, S. 47, 1968, s. 4-6.

"40-50-e Godi: Posledstviya Deportatsii Narodov", haz. N.F. Bugay, **İstoriya SSSR**, No.1, Moskva, 1992, s. 122-143.

"82 Sayılı Bildiri", **Emel**, S. 51, 1969, s. 10-11.

"1957-1975 Senelerinde Kırım Tatarlarının Millî Hareketi", **Emel**, Vol. 1, Sovyet Rusyadaki Kırım Tatar Millî Hareketi Organı, New York, Kırım Tatar Millî Merkezi, 1978, s. 1-50.